

TIDSSKRIFT FOR ARBEIDERBEVEGELSENS HISTORIE NR. 2/1982

Overvåkning

Utgitt av

Pax Forlag A.s, Oslo

med støtte av

Norsk Arbeidsmandsforbund

Norsk Kjemisk Forbund

Norges Almenvitenskapelige Forskningsråd

Redaksjonsutvalg

Jorunn Bjørgum

Edvard Bull

Svein Damslara

Odd-Bjørn Fure

Knut Kjeldstadli

Arne Kokkvold

Einhart Lorenz (ansv.)

Per Maurseth

Finn Olstad

Richard Trælnes

Redaksjonens adresse:

Gøteborggt. 8, Oslo 5

TIDSSKRIFT FOR ARBEIDERBEVEGELSENS HISTORIE

kommer to ganger i året.

Abonnementspris for 1982: kr 95,-

Postgiro 2 01 20 45

Abonnement tegnes ved henvendelse til Pax Forlag A.s, Gøteborggt. 8, Oslo 5, tlf. (02) 37 90 82. Abonnementet anses løpende til oppsigelse skjer, hvis ikke oppsigelsesdato er uttrykkelig fastsatt i bestillingen. Ved adresseforandring, vennligst husk å oppgi gammel adresse.

Forsida:

Fane for Telefonarbeidernes Forening i Oslo

(Foto: Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek).

© Copyright by the authors 1982

Sats og montasje: Johs. Grefslies trykkeri, Mysen

Trykk: Tangen trykk A.s, Drammen

ISSN 0-332-5539

ISBN 82-530-1216-0

Overvåkning

Innhold

Politisk overvåkning	s.	3
<i>Per Ole Johansen</i> : Da Generalstaben var overvåkningspoliti.....	s.	9
<i>Arnt-Erik Selliaas</i> : Politisk politi i Norge 1914 – 1937	s.	53
<i>Helge Skaar</i> : Kontoret for den frivillige hjelpetjeneste	s.	93
<i>Eivind Karsrud</i> : «De fri menns bål» to vestkantminner om overvåkningen i «Samfundsvernet»	s.	103
<i>Per Madsen</i> : Nøytralitet og ettergivenhet	s.	121
<i>Knut Kjeldstadli</i> : Svartebøker og seddelkataloger – «et frygteligt våben mot en helt forsvarsløs arbeider» ..	s.	137
Hovedoppgaver	s.	154
Summaries/Zusammenfassungen	s.	161

Politisk overvåkning

er et aktuelt, ubehagelig og betent tema. Mistanke og frykt er dens røtter og dens frukter. Den foregår i hemmelighet, og dens omfang er ukjent. Ingen skal vite seg overvåket, ingen skal vite seg fri for overvåkning, og ingen skal vite hvem overvåkerne er.

Av og til brister en byll. En statsminister tar bladet fra munnen, en personalsjef i et av våre største industrikonserner forteller om rutinemessig sjekking hos Overvåkingspolitiet i ansettelsessaker. Påfallende mange har løftet av telefonrøret og møtt sin egen stemme fra forrige samtale. Ved slike rystelser står et Kontrollutvalg frem og utsteder intetsigende beroligelser. Slikt har vi vent oss til å leve med, uten glede og uten å kjenne oss tryggere.

*

Mange tror visstnok at overvåkning er et nytt fenomen, påført oss av den kalde krigens frykt for femtekolonner. Dette nummer av TFAH sikter blant annet mot å korrigere en slik oppfatning. Det tar opp til belysning en rekke sider ved den politiske overvåkning som ble satt i verk mot den organiserte arbeiderbevegelse i Norge mellom de to verdenskriger. Per Ole Johansen avdekker den militære etterretningsinnsats for å holde «den indre fiende» under oppsikt. Arnt-Erik Selliaas beskriver trekk i utviklingen av et politisk politi. Helge Skaar viser hvordan streikebryterorganisasjonen Norges Samfundshjelp en kort tid i 1920 ble bygget inn i statsapparatet i form av et eget departementskontor med spesialstatus og med etterretning som en av sine omfattende funksjoner. Eivind Karsrud lar aktivister fra den væpnede borgergarde Norges Samfundsvern selv

få berette om sin overvåkingsvirksomhet i 1920-årene. Per Madsen reder ut tråder i et internasjonalt nettverk hvor bistand fra skandinaviske politiførte til opprulling av den nordiske gren av Wollweberorganisasjonen og to nordmenn til dødsdom og henrettelse i tysk fengsel. Knut Kjeldstadli tar i sin artikkel opp arbeidsgiver- og bransjesammenslutningers anstrengelser for å systematisere sin personkontroll med arbeiderne, fra primitiv svartelisting til fullstendige registre med fyldig informasjon om uønskede tilbøyeligheter fra fyll til politisk agitasjon.

*

Artiklene i dette nummer trekker tråder tilbake til begynnelsen av dette århundre. Men historien om politisk overvåking går lenger tilbake, trolig like langt som vi kjenner herrer og undergivne. Både bibel og sagaer gir vitnesbyrd om herskeres hemmelige forsøk på å holde seg underrettet om undersåtters velvilje og de håndganges troskap.

I overvåkningens lange historie kan vi kanskje skjelve mellom to utviklingstendenser, en bølgebevegelse og en trappetrinnbevegelse. Bølgene følger frykten. De stiger i urolige tider og faller tilbake i de rolige. Men de synker ikke alltid helt tilbake. Lovhjemler, rutiner, organer og arkiver blir ikke uten videre nedbygd når behovet ikke lenger føles påtrengende, og profesjonell erfaring blir gjerne holdt ved like. En ny bølge kan derfor skylle høyere fordi der kreves mindre improvisasjon. Slik oppstår en trappetrinnbevegelse. Napoleons politiminister Fouché hadde lært faget i revolusjonens tjeneste. Etter Waterloo stilte han sine ferdigheter i Ludvig XVIII's tjeneste. Han var profesjonell, og der var bruk for ham.

I 1937 lot Nygaardsvoldregjeringen norsk overvåkingstjeneste bli reorganisert og effektivisert av tjenestemenn med fersk erfaring fra overvåking av norsk arbeiderbevegelse.

En norsk lege reiste i 1852 på studietur til Wien. Revolusjonens nederlag og reaksjonens seier lå tre år tilbake i tiden. Ro og orden preget habsburgernes hovedstad. En aften satt den norske lege i samtale med en russisk kollega i en hagerestaurant. En oppvarter serverte. Ingen andre var til stede. De talte om forholdene i sine hjemland – nordmannen med glad optimisme, russeren med sorg. Dagen etter ble den norske lege kalt til den svensk-norske minister

6

som innprentet ham at han ikke måtte snakke politikk i Wien. Russeren som hadde snakket negativt om sitt land, var utvist og allerede reist. Nordmannen, som ikke hadde ytret seg kritikkverdigg, fikk lov å bli. Episoden forteller neppe om panisk revolusjonsfrykt hos Wiens politimyndigheter, men snarere om en hverdagslig trimøvelse i et overvokst apparat på tomgang.

*

Krig og krigsfrykt er den ytre stimulans, politiske og sosiale kriser en indre stimulans til å mobilisere et hemmelig overvåkingsapparat. Men krigs- og revolusjonstider har en tendens til å følges ad, og der går sjelden klare og entydige skiller mellom ytre og indre fiender.

Sagatidens høvdinger søkte vennskap og hjelp hos nabokongene når de røk uklar med sin egen konge om gods eller ære. Under den franske revolusjon sluttet emigrantadelen forbund med fremmede hoffer og opprettet kontrarevolusjonære hovedkvarter i eksil med illegale forbindelseslinjer til hjemlandet. Carl Johan, revolusjonsgeneralen som ble konge i Sverige og Norge, satte sine politispioner til å holde oppsikt med antatte tilhengere av den fordrevne kong Gustav IV. Kretser innen den svenske høyadel var særlig i søkelyset. I Norge følte Carl Johan seg truet av danske og danskvennlige intriger. Han gav sin stattholder ordre om å lage fullstendige registre over alle embetsmenn med den uttalte hensikt å diskriminere de danskfødte ved forfremmelser. Også medlemmer av den norske regjering følte seg under overvåkning. Statsråd Motzfeldt regnet med at kolleger rapporterte om ham, og at hans private korrespondanse ble åpnet. I sine politiske dagbøker kamuflerte han navn i en primitiv tallkode for å beskytte seg mot uvedkommende lesere.

Eksemplene ovenfor på utvisking av grensene mellom ytre og indre fiender gjelder overvåkingsobjekter, fortjente eller ufortjente, fra samfunnets øverste lag. Et hakk lenger ned på samfunnsstigen stod gjerne forkjemperne for nasjonaltanke, demokrati og republikk. Alt dette var borgerlig-revolusjonære ideer som ble forfulgt i de konservative politistater i Europa på 1800-tallet. De forfulgte og utviste svarte med å internasjonalisere sine bestrebelser. Mazzinis Unge Italia ble utgangspunkt for sammenslutningen Unge Europa med forgreninger i mange land. Det oppstod en internasjonal krets

av omflakkende revolusjonære nasjonaldemokrater med rulleblad fra oppstander og fengsler på begge sider av Atlanteren og med politiet i hælene hvor de drog. En av disse, friseren Harro Harring, kom i 1850 til Christiania og etablerte seg som politisk publisist og litterat. Oppholdet ble kortvarig. Politiet lot ham skygge og samlet beviser nok til at regjeringen etter sterke indre brytninger besluttet å utvise ham.

Harring var en enkel overvåkingsoppgave for Christiania-politiet. Marcus Thranes massebevegelse satte politiet på en prøve av ganske andre dimensjoner. Denne prøven ble bestått med glans. Fra årene 1850 – 52 har vi bevart 20 rapporter fra politimester Morgenstjerne til stattholder Løvenskiold. De forteller om en stort anlagt og effektiv overvåkings- og infiltrasjonsaksjon som ble ført like inn i Thranes sengekammer. I en rapport om Thranes agitasjonsreise til Hedmark våren 1851 kunne politimesteren berette følgende:

«Forud bekjendt med Thranes intenderede Afreise, lod jeg en mig hengiven Person, der er Medlem af Arbejderforeningen, henvende sig til Thrane med Tilbud at ledsage ham paa Reisen, noget som denne modtog med Taknemlighed, saameget mere som Thrane er meget bange i Mørket og høist nødig ligger alene om Natten.»

*

Da tiden var inne, ble Thranes bevegelse hårdt og brutalt slått ned. Den improviserte, men effektivt og dyktig gjennomførte overvåkning var en forutsetning for at slaget kunne falle så tungt og presist. Affæren Thrane satte en støkk i de besittende klasser, men frykten la seg merkelig fort. Bølgen fikk ingen merkbar trappetrinnsvirking, kanskje nettopp fordi politiet hadde mestret oppgaven så godt med de krefter det hadde.

Da en ny arbeiderbevegelse oppstod i Norge i 1870-årene, kunne den stort sett utvikle seg i full legalitet. Øvrigheten lukket ikke øynene, og politi så vel som militærmakt ble satt inn ved uroligheter. Men ut fra det vi hittil vet, ser det ut til at overvåkningsvirksomhet i egentlig forstand må ha vært av høyst ubetydelig omfang. I europeisk målestokk fortsatte Norge som en idylldemokratisk utkant.

Med verdenskrigen kom en forandring. Igjen falt ytre og indre uro-tider sammen. Spionfrykt førte til politisk enighet om å styrke politi og fremmedkontroll og å gi lovhjælp for å sensurere post til mistenkelige personer. Det nye apparat og de nye fullmakter kunne også tøyes til å legge den revolusjonære fløy i arbeiderbevegelsen under skjerpet overvåkning.

En rekke episoder gjorde det alment kjent at slik virksomhet ble drevet. Martin Tranmæls vellykte provokasjon for å avsløre at hans post ble sensurert, brakte latter over Trondheimspolitiets holder våren 1918. Men det hindret ikke at Tranmæl og flere fikk fengselsstraff for sin medvirkning til danne soldatråd.

I sine første år som medlem av Den kommunistiske Internasjonale var Det norske Arbeiderparti med på å holde kommunikasjonslinjene vestover åpne for Russland. En av oppgavene var å tjene som transittsentral for politisk litteratur som skulle spres i Vest-Europa. Den norske regjering fikk rede på forholdet ved politibeslag av postsendinger. Fra England kom krav om at trafikken måtte stoppes. Men hjemmel i lover som var gitt for å trygge Norges forsyning med nødvendighetsvarer, utstedte regjeringen Halvorsen forbud mot import og eksport av skrifter trykt i Russland. Vår skipsfart og internasjonale kredittverdighet stod i fare hvis dette fikk fortsette, hevdet regjeringens talsmenn i Stortinget. Arbeiderpartiets formann Kyrre Grepp erklærte at forbudet var ulovlig, og han ville fortsette som før. Nyttårsaften 1920 gikk politiet til razzia på partikontoret og beslagla den russiske litteratur. Kyrre Grepp og hans medarbeidere, blant dem Rudolf Nilsen, ble tiltalt og dømt, men senere blankt frifunnet av en enstemmig Høyesterett. En lov som gav adgang til å forby innførsel av levende hester og andre varer, kunne ikke brukes til å forby litteratur, var rettens forstandige vurdering.

I denne saken hadde regjeringen vært under politisk press fra England. På et lavere plan kan vi også registrere at det må ha foregått et utstrakt politisamarbeid med engelske myndigheter. En engelsk fagforeningsdelegasjon hadde våren 1920 sluttet avtale med Grepp om litteratursendinger. Ved ankomsten til Norge var britene blitt notert i Bergenspolitiets rapporter med politiske karakteristikk som bare kunne stamme fra engelsk politi. Et annet eksempel: Sommeren 1920 reiste suffragetten og kommunistlederen Sylvia

Pankhurst via Norge og Murmansk for å delta i Kominterns 2. kongress. I Bergenspolitiets rapporter finner vi en serie meldinger om at hun ikke var observert på ankommende Englandsbåt. Hun slapp heldig gjennom forkledd som fyrbøter.

*

Siden første verdenskrig har det i skiftende former og skiftende omfang alltid funnet sted politisk overvåkning rettet mot deler av den organiserte arbeiderbevegelse i Norge. Overvåkning har vært en del av forsvaret for det bestående, en liten og temmelig betydningsløs del sett i større historisk perspektiv. Tankegangen bak har vært enkel: Mistenkelige personer og grupper må holdes under oppsikt for å skaffe tidlig kunnskap om forbryterske hensikter og konspirative planer. Derved kan opprør eller revolusjon forebygges eller kveles i fødselen.

Men arbeiderbevegelsen har vunnet sin makt som åpen massebevegelse, ved organisatorisk og politisk opptreden i fullt dagslys, og ikke ved sammensvergelses i hemmelighet. Mot en slik oppmarsj er de hemmelige tjenester knapt til merkbar nytte i et politisk demokrati. Men historien om dem kan gi innsikt i sider ved det borgerlige samfunn som det er av verdi å kjenne.

Per Ole Johansen

Da Generalstaben var overvåkningspoliti

Perioden 1918 – 1932

Før 1937 var Norge uten sentralisert overvåkningspoliti. Overvåkning forekom i enkelte politidistrikter, mens Generalstaben tok seg av den sentrale koordinering av overvåkingen.

Politisk overvåkning ledet fra militære etterretningskontor forekom også før 1918, men i løpet av det siste krigsåret fant det sted en eksplosiv vekst i slike aktiviteter. 1932 med sin Quisling-sak var ikke et definitivt slutt punkt for politisk overvåkning i militær regi, men Quislings beskyldninger om at Arbeiderpartiet planla en væpnet revolusjon var så blamerende for både militær etterretning og politisk overvåkning at offiserene måtte slå retrett for så å bli liggende betraktelig lavere i terrenget.

Etter å ha skissert opptakten til overvåkningsoffensiven i 1918, vil jeg gi en fremstilling av dem som drev med overvåkingen. Hvem samarbeidet de med, hvordan foregikk overvåkingen? I det neste avsnittet tar jeg for meg de som ble overvåket for deretter å beskrive det samfunnsbildet som gjenspeilte seg i etterretningsrapportene. Degenereringen og kompromitteringen av overvåkingen i 1930 – 32 vies et eget avsnitt. Jeg drøfter også arbeiderbevegelsens holdning til overvåkingen. Avslutningsvis prøver jeg å gi et samlende svar på hvorfor den militære etterretningsorganisasjonen til de grader utvidet sin målsetting.

Generalstabens virksomhet ble etter hvert kjent i de samtidige politiske miljøer. De militærhistoriske studier har imidlertid latt den delen av militærhistorien i fred, inntil Lars Borgersrud trakk den frem i sin bok om indre militær beredskap i mellomkrigstiden.¹⁾

1. Opptakten

1.1. Før 1914

Militære styrker ble utkommandert en rekke ganger under indre konflikter fra 1880-årene og frem til første verdenskrig. Det er ingen grunn til å tro at offiserene unnlot å forvise seg om soldatenes politiske lojalitet ved så viktige anledninger. Unionsstridighetene førte til forbigåelser av offiserer som svenskekongen tvilte på, blant annet på 1890-tallet. Forbigåelsene var avhengige av intern informasjonstjeneste. Den internasjonale anarkistfrykten nådde de norske offiserers messer. Fagopposisjonen og de antimilitaristiske aktivistene ble trolig registrert av de militære også før utbruddet av Den første verdenskrig.

1.2. Den første verdenskrig

Skjerpet beredskap

Den første verdenskrig førte til store endringer i det norske forsvaret. Nøytralitetsvernet ble bygget ut, og Generalstabens etterretningskontor ble styrket. Legasjonene i utlandet fikk en rekke stillinger for militærattacheer og etterretningsoffiserer. Lovverket ble skjerpet for å sikre landets militære og økonomiske interesser. I 1914 kom midlertidig forordning mot antimilitaristisk agitasjon. Den 24. juni 1915 fulgte lov om post og telegrafensur som var av stor betydning for overvåkingen. Samme år vedtok Stortinget et tillegg i §§134 og 240 i straffeloven for å holde «agitatorene» i sjakk. Kontrollen med utlendinger i Norge ble også betraktelig skjerpet under Den første verdenskrig, og myndighetene styrket det rettslige grunnlaget for opprettholdelse av indre ro og orden under krig og krigstilstand.

Frykt for spionasje og undergravning

Staten rustet opp; militært, juridisk og psykologisk, spionfrykten og opprustningen fulgtes ad. Johan Castberg, formannen for justiskomiteen, klaget over at det «slippes ind i landet faktisk uten kontroll en stadig stigende mængde av fremmede elementer, hvorav mange ialfald er av mere eller mindre tvilsom art. . .»²⁾ Stats-

råd Blehr delte frykten for utlendingene, . . . «vi står overfor en fremtid, som vi ikke kjender, men som vi vet er truende.»³⁾ Irritasjonen over den forsvarsfiendtlige agitasjonen blandet seg med frykten for ytre fiender. Offiserene var mildest talt oppbrakte over at det overhodet ble agitert mot forsvaret i en tid da Europa sto i brann. De forlangte forbud mot all agitasjon. Forsvarsdepartementet støttet offiserene. Uten nasjonens medvirkning og sympati ville «det hele forsvar være av saa litet værd, at det maa betegnes som en ganske illusorisk sikkerhet under de nuværende forhold.»⁴⁾

Den internasjonale arbeiderbevegelse skilte lag og stemte for krigsbevilgninger til sine respektive regjeringer. Det forhindret ikke at mistenksomheten ikke bare rettet seg mot ytre fiender, men også mot hjemlige sosialister. Tony Bunyan beskriver den utviklingen for Englands vedkommede.⁵⁾ Slik også her i landet. De antimilitaristiske aktivistene ble holdt under oppsikt under hele krigen, men det store oppsvinget i overvåkningen kom først i begynnelsen av 1918. Det oppsvinget var voldsomt, selv om forsvaret altså ikke var en intakt jomfrudom hva hemmelige tjenester angikk.

2. Overvåkerne og deres hjelpesmenn

2.1. Overvåkningen var ikke et isolert militært utspill

Samarbeidsmønsteret

Generalstabens etterretningskontor hadde ansvaret for den sentrale koordineringen av overvåkningen, men offiserene var ikke alene. De sto i kontakt med Justisdepartementet og Forsvarsdepartementet. I likhet med Generalstaben hadde disse departementene omfattende materiale om den norske arbeiderbevegelse – arkiver som i dag er samlet i Riksarkivet. De tre instansene byttet informasjon, og mange opplysninger og rapporter går igjen i de ulike arkivene. En viss kontakt var det også med Admiralstaben, Utenriksdepartementet, fylkesmennene, riksadvokaten og statsadvokatene. I tekniske spørsmål ble post- og telegrafvesenet og tolletaten konsultert. Politiet var en uerstattelig alliert for Generalstaben. Politikamrene tok oppdrag for Generalstaben som arkiverte en mengde politirapporter.

Etterretningskontoret samarbeidet også med enkeltpersoner og private organisasjoner.

Sikkerhetskomiteen av 1918

De skiftende borgerlige regjeringer kjente til overvåkningen. Statsrådene ble holdt løpende orientert – iallfall om de større sakene. Dessuten tok politikerne initiativ selv, som f.eks. den regjeringsoppnevnte sikkerhetskomiteen av 1918.

I sikkerhetskomiteen satt bl.a. representanter fra Forsvarsdepartementet, Utenriksdepartementet, Generalstabens og Generalfelttøyimesteren. Komiteen utredet hvordan myndighetene på beste måte kunne følge den bolsjevikiske bevegelse. Den foreslo strengere postsensur, sikring av våpenlagre og politisk kontroll med soldatene. Det var også nødvendig å styrke overvåkningen av arbeiderbevegelsen ved hjelp av et permanent agentnett:

«For til enhver tid å være ajour med den bolsjevikiske (syndikalistiske) bevegelse her i landet fant komiteen å burde peke paa at man blandt folk som angir sig for å være bolsjeviker bør skaffe sig i de større byer og industricentra *kundskapsmenn* som kunde følge bevegelsen og indmelde denne.»⁶⁾

Det har ikke latt seg gjøre å finne ut hvordan regjeringen reagerte på sikkerhetskomiteens forslag, men overvåkningen av arbeiderbevegelsen ble intensivert i tiden som fulgte.

2.2 Den militære egeninnsatsen

Generalstabens etterretningsvesen

Generalstabens etterretningskontor besto av en beskjeden stab, sammenlignet med samtidige europeiske mål for overvåkning. Intensiteten og omfanget av overvåkningen var trolig tilsvarende beskjedent, relativt sett. I begynnelsen av 1930-årene var det for eksempel ansatt 8 personer ved den operative avdelingen som etterretningsvirksomheten sorterte under. Ved siden av politisk overvåkning fortsatte kontoret å drive tradisjonell militær etterretning. Offiserene rakk likevel å bygge opp et omfattende arkiv i løpet av 1920-årene. De sendte også ut regelmessige meddelelser til militære og sivile myndigheter. Meddelelsene besto ofte av sammendrag fra overvåkningsrapportene.

Offiserene sto i regelmessig kontakt med etterretningsoffiserer på divisjons- og regimentsnivå. De mottok opplysninger fra tystere i

inn- og utland. Deler av det øvrige offiserskorps deltok også i overvåkningen.

Etterretningskontoret var *initiativtager*, og anmodet ofte lokale politikamre om å holde oppsikt med stedlige og omreisende bolsjeviker. Evald Brændheim var f.eks. på agitasjonsreise i Nord-Norge i 1918. «Politimesteren i Kirkenes' oppmerksomhet er blitt henledet paa vedkommende.»⁷⁾ En syndikalistisk anleggsarbeider bosatte seg i Haugesund i 1919. «Da denne skal være en ivrig syndikalist og ikke uten lederevne har Efterretningskontoret ikke villet undlate å henlede herr Politimesterens oppmerksomhet på nævnte person.»⁸⁾

Svenske og finske anleggssarbeidere fikk ofte skylden for streiker og misnøye. En måte å løse det problemet på, var å utvise dem. Svensken Josef Høglund var en av de uønskede. «Generalstaben vil henstille om at sidstnevnte person foranlediges utvist, da det ikke kan skjønnes at være i Statens interesse at han forblir i landet.»⁹⁾

Det øvrige offiserskorps

Deler av offiserskorpsset var aktivt med i overvåkningen fra 1918 til 1932, spesielt overvåkningen av de vernepliktige. I 1918 skrev Kommanderende General til distriktskommandoene: «Man gaar . . . ut fra at Distriktskommandoen til enhver tid holder sig underrettet om stemningen blandt de værnepliktige.»¹⁰⁾ De militære avdelingene tok også initiativ selv, både i forbindelse med soldatrådsbevegelsen og ryktene om våpensmugling.

Offiserene hadde en rekke kontakter. De samarbeidet med lensmennene og det lokale politi, underoffiserer som bodde ute i «felten» og lokale tystere og politikere. I enkelte tilfelle hadde de også kontakt med fylkesmennene. I spente tider var offiserene ivrige etter å komme ut på oppdrag. «Da det gjælder at holde rede paa smittens utbredelse og soldatrådenes planer, tillater jeg mig at foreslaa, at jeg beordres til snarest mulig at reise og konferere med samtlige politimestere i regimentsdistriktene . . .»¹¹⁾

I de første årene etter første verdenskrig ble f.eks. inspeksjonsreisene benyttet til å kartlegge det politiske klimaet. «Undertegnede søker stadig under samtale med arbeiderne og andre at sondere stemningen.»¹²⁾

Storstreiken i 1921 ble nøye iaktatt fra de militære utkikkspos-

tene. I mai avleverte for eksempel 1. Distriktskommando følgende ordre:

«Såleng den nuværende streik pågår skal distriktskommandoen anmode om at det må bli pålagt dertil egnet og utenfor Kristiania boende fastlønnen befal å insende ukentlige rapporter om stemningen i distriktet. Med dertil egnet befal menes befal, som både er skikket til sådan rapporttjeneste og som bor således til, at der antas at de har anledning til å komme i berøring med personer som har forbindelse med arbeiderkretse. Spesielt er det av betydning for distriktskommandoen å få rapporter fra industridistrikter.»¹³⁾

2.3. Politiovervåkingen

Foreløpig ingen kompetansestrid

I de større byene opparbeidet oppdagelsespolitiet en viss ekspertise, men ved mindre politikamre var det skralle saker. Etterretningsoffiserene ville likevel ikke, det skralle nivå til tross, at politiet skulle trekke seg ut av overvåkingen. I 1918 ble det stiftet soldatråd i Harstad. Politimesteren sendte en mann til møtet, som ble avvist ved inngangen. Tromsø regiment bemerket resignert at «anderledes kan det ikke være sålänge her *ikke findes hemmelig politi i nogen som helst form.*»¹⁴⁾

I 1919 meldte behovet seg for et bedre agentnett i Finnmark. Alta Bataljon mente at det var av avgjørende betydning å rekruttere «særlig lokalkjente»¹⁵⁾ politifolk. I 1925 fikk Generalstaben melding om en angivelig hemmelig og beveget føderasjon av skandinaviske kommunister. På bakgrunn av den meldingen foreslo Generalstaben utbygging av politiet, slik at det ble mulig å holde seg løpende orientert om den nye fare. Et rødt kuppforsøk var nært forestående i Finland hevdet militærattacheen i Helsingfors. Det var mulig at også kommunistene i Sverige og Norge ville forsøke seg. Noen uker senere fikk Etterretningskontoret melding om at ryktene var noe overdrevne, de skandinaviske kommunistene kunne iallfall ikke regne med støtte fra Moskva. Hva da med Generalstabens forslag om å styrke politiet? Moskvas holdning svekket mulighetene for en revolusjon i Skandinavia. En av

veteranene ved Etterretningskontoret antydnet at det kanskje ville være uklokt å besvære Kommanderende General med en slik kontramelding, en oppfatning som han ikke var alene om.

«Lederne av den Interskandinaviske Federasjon er meget misfornøyd hermed og har bestemt sig til at fortsette at arbeide for vebnede kup i Skandinavien, selv om Politbyrå er imot at så skjer. Situationen skulde altså efter dette være den at eventuelle vebnede kup i Skandinavien vil bli igangsatt uten Politbyråets billigelse og vil derfor ikke kunde påregne støtte fra Kominterns centrale institutioner. Situationen for Finland og Sverige skulde derfor ikke være så farlig som den gir indtrykk av i Militærattacheens ovennævnte skrivelse. Det kunde muligens være tale om at gjøre Kommanderende General bekjent hermed. Imot at så skjer taler formentlig at Generalstabens uttalelse i skrivelse av 28. februar 1925 til Kommanderende General om at politiet nødvendigvis må settes istand til at følge Kominterns illegale virksomhet, blir svekket.»¹⁶⁾

Politiets metoder

I likhet med offiserene fulgte politiet med i arbeiderpressen. Politiet hadde ansvaret for telegraf- og postsensuren, som fant sted både på anmodning fra Generalstaben og på politiets eget initiativ.

Generalstaben foreslo bl.a. en diskret sensur av soldatrådbevegelsen i Trondheim. «De kontrollerte breve maa ikke benyttes som bevismateriell.»¹⁷⁾

Telefonavlytting forekom atskillig sjeldnere. Politiet var klar over at det tøyte lovverket ved slike anledninger. Under Menstadkonflikten i 1931 ble fagforeningskontorer og enkeltpersoner i Skiensfjorden satt under midlertidig telefonkontroll. Tid og energi gikk også med til «observasjon» av enkeltpersoner, kontorer, privatboliger, demonstrasjoner og møter.

I 1918 fikk myndighetene «opplysninger» om at hovedsentralen for bolsjevikbevegelsen var flyttet til Røros. Svensken Henning Bäck ble mistenkt for å være en av lederne. Han ble først skygget i Trondheim og så på Røros. Overvåkningen førte ikke til avsløringer, men politimesteren i Uttrøndelag hadde tro på en nybeordret etterforsker som hadde «betingelse for at kunde omgås verksarbeidere. . .»¹⁸⁾

Da Martin Tranmæl talte på Kongsberg i november 1918, var to av byens politibetjenter til stede «forat være opmerksomme paa om der i foredraget fremkom nogen samfundsskadelige ytringer.»¹⁹⁾ De førte seg diskret. « For ikke at vekke opmerksomhet refererte vi ikke under foredraget. . .»²⁰⁾ Under storstreiken i 1921 innkalte politiet reservemannskaper, som bisto med overvåkingen. I september 1922 gikk en arbeidsløshetsdemonstrasjon ut fra Folkets Hus i Kristiania. «Politiet var opmerksom på den, og hadde også sin representant i optoget.»²¹⁾ Ryktene om våpensmugling i begynnelsen av 1930-tallet førte til at Bergenskommunistene ble gått nøyere etter i sømmene.

«Der er nu iverksatt en skjerpet kontroll med de revolusjonære elementer i Bergen fra Opdagelsespolitiets side. Jeg har satt avdelingens dyktigste krefter inn i dette arbeidet. Samtidig søker jeg å gjennomføre tidligere forsøk på å samle gode «politiske registre.»²²⁾

2.4. «Kundskapsmend»

Tystere fra alle samfunnslag

Både politiet og offiserene holdt seg med tystere og infiltratører, en temmelig broket og sammensatt gruppe. I en kjent bok av Michel Foucault beskrives fransk overvåkningshistorie. Den store skare av tystere og infiltratører ble rekruttert fra de kriminelles rekker.²³⁾ Foucaults skildring av det gamle franske samfunn er vel underbygget, men hans modell er neppe overførbart til nyere skandinavisk historie. De norske tysterne ble kalt for «hjemmelsmend»²⁴⁾ «kundskapsmend»²⁵⁾, «opplysningsagenter»²⁶⁾, eller rett og slett kilder «som er vel underrettet.»²⁷⁾ De hadde variert bakgrunn. Direktører, handelsreisende, restaurant- og hotellpersonale, statstjenestemenn, drosjesjåfører, togkonduktører, industriarbeidere, lærere og smuglere for å nevne noen. Mønsteret er velkjent i den internasjonale faglitteraturen. Det blir fremhevet bl.a. av Brian Chapman.²⁸⁾ Chapman tar også opp et annet forhold som er kjent fra spesialstudier på området, nemlig den tvilsomme kvaliteten som ofte har preget innsatsen til tystere, og infiltratører rekruttert utenfor politiets rekker. Kriminelle som drev som tystere over lengre tid, var som oftest smuglere, og de var temmelig forskjellige fra det ressurs-

fattige klientell som gikk ut og inn av fengslene på den tiden. Tysterne var herremenn med stil og sterkt konservative meninger. Enkelte «vanlige» kriminelle ble trolig også trukket inn i tystervirksomheten, men rapportene gir svært få eksempler på det.

Justisdepartementet omtalte en av tysterne som «en straffet og meget upålitelig person». ²⁹⁾ Under Menstadkonflikten arbeidet en smugler som politispion. Opplysningene hans førte til arrestasjonen av kommunistlederen Strand Johansen. Smugleren «avslørte» også at kommunistene hadde planer om å sette fyr på Statens skoger. I et brev til kaptein Munthe omtales han som agent i særklasse, men det er av interesse å merke seg at selv denne stjernen omtales med en antydning av profesjonell skepsis. «Efter min mening kan det ikke være større tvil om mannens pålitelighet, tiltrods for at man aldrig kan være helt sikker på slike folk.» ³⁰⁾

Motivene for å engasjere seg i tystergeskjeften var trolig svært blandet. Noen mottok penger. Andre som hadde uoppgjorte saker med politiet, håpet på «benådning eller nedsettelse av straffen». ³¹⁾ Det kunne også være greit med en viss goodwill i tilfelle nye kjeltringstreker. Fanatisme, personlig hat, hang til intriger, og gleden over «å vite» og «å være med» (the spy-game) har sikkert også vært viktige motiver. For de faste kontaktene mellom politi/offiser og de mer permanente tystere og infiltratører var nok tillitsforholdet og den personlige sympatien mellom partene av den største betydning.

Engangstysterne

Mange ga opplysninger bare én gang, på eget initiativ eller fordi de ble spurt. «Opplysningene» var ofte det rene slarv. En dansk direktør som besøkte Vardø sommeren 1919 alarmerte politiet da en av de stedlige tollerne bekjente sine bolsjevikiske sympatier, og fortalte «at revolutionens fakkell var begyndt at brænde hele verden over». ³²⁾

I 1920 løp en grosserer i Kristiania til politiet etter at han hadde blitt tilsnakket av noen mistenkelige utlendinger på Grand. De spurte om «han vilde arbeide for bolsjevismen i Amerika». ³³⁾

I mai 1921 mottok 5. Distriktskommando en alarmerende melding fra Løkken Verk. Direktøren satt med sikre opplysninger om at kommunistene hadde planer om å kidnappe direktøren og

underdirektøren ved verket. «Hvorefter plyndring av villaer.»³⁴⁾ Andre opplysninger kom f.eks. fra «en kilde paa Gjøvik som ikke ønsker sit navn opgit»,³⁵⁾ eller fra «en drosjechauffør som ønsket at være anonym».³⁶⁾

Enkelte henvendelser bar preg av den rene galskap, som da Trondhjemspolitiet mottok et anonymt brev i 1918 fra en ukjent «agent», som hevdet at de revolusjonære planla å storme våpendepotene. «Herr Politi! Skriveren av dette, beder grundet sin rare tilværelse undskyldt at hans navn ikke nævnes, da dette kan medføre ubehageligheter for ham . . . Jeg har av min overordnede i Kristiania faaet ordre til at holde mig asuer med de sociale møter i Trondhjem.»³⁷⁾

Faste informanter

Faste tystere og infiltratører ble omtrent aldri navngitt. Enkelte av veteranene var forretningsfolk som oppholdt seg mye i utlandet. De ga opplysninger om forholdet mellom norske bolsjeviker og deres utenlandske kamerater. En god del av de faste informantene og infiltratørene var ellers folk som på en eller annen måte sto arbeiderbevegelsen nær, enten direkte eller via personlige forbindelser. I første halvdel av 1920-tallet sendte Kristiania Politi en mengde rapporter til Generalstaben. Mange av rapportene tydet på intimt kjennskap til Arbeiderpartiet og NKP, og de var lite preget av revolusjonshysteriet.

Fra en kilde som pleide «at være vel underrettet»³⁸⁾, mottok politiet en ganske interessant prognose i 1923. «Det synes at bekræfte sig at Tranmæls fremtidsplaner er forening med gammel-socialistene.»³⁹⁾ Kommunistene hadde også sin plass i krystallkulen: «Det er . . . givet at kommunistpartiet i lang tid fremover vil fortsætte at være splidaktig med sig selv.»⁴⁰⁾ Noen opplysninger ble skaffet til veie via forbindelser i Folkets Hus i Kristiania. Også innen kommunistpartiet hadde politiet kontakter, iallfall frem til midten av 1920-årene. «Gjennem en nær slektning av en av Opdagelsespolitiets folk hadde politiet en fot innenfor det kommunistiske parti.»⁴¹⁾

Stavangerpolitiet kunne i 1923 henvise til sikre opplysninger «fra paalidelig kommunistisk hold».⁴²⁾

Infiltratørene

Både offiserene og politiet forsøkte å infiltrere arbeiderbevegelsen, samtidig ble det rekruttert spesielle folk for oppgaven. I 1918 ble vernepliktige fra den borgerlige fløy sendt til soldatrådsmøtene. Generalstabens etterretningskontor mottok rapport fra «A. og M», som var til stede på et soldatrådsmøte i Kristiania i 1918.⁴³⁾ Under storstreiken i 1921 skjedde lignende ting, også i 1925 kom det rapport fra «en ung mand, som efter opdrag skaffet sig adgang til rekruttmøtet i Arbeidersamfundet» . . .⁴⁴⁾ Under etterforskningen av arbeidervernene i 1930 forsøkte offiserer seg med den samme fremgangsmåten.

En rapport om norske revolusjonære konstaterte at en isolert revolusjon ikke kom på tale. «Dette er i fullstendig overensstemmelse med hvad professor Bull har uttalt under en konferanse med en av vore agenter.»⁴⁵⁾ Nestformannen i Arbeiderpartiet var nok temmelig intetanende om hvem han snakket med ved den anledning.

Infiltrasjonsforsøkene ble også foretatt av organiserte grupper på den høyre radikale fløy. I 1918 var Kristiania Forsvarsklubb av 1914 på offensiven:

«To av vore medlemmer har hver paa sin kant forsøkt at komme i forbindelse med en eller anden syndikalistisk forening, men for at bli optat som medlem i en saadan kræves at vedkommende er organisert arbeider. Begge vore medlemmer har derfor forsøkt at bli dette, men er blit negtet. De er saaledes avskaaret fra at kunde komme ind i nævnte foreninger. Endvidere har de forsøkt at komme ind paa møter i Folkets hus, men er ogsaa her blitt nægtet adgang. Vi har desuten hat en del av vore mest betrodde medlemmer spredt rundt i byens arbeiderstrøk, og efter de rapporter som vi fra disse har mottatt, syntes der riktignok at herske en ophidset stemning blandt arbeiderne, ikke direkte mot militærmagten, men i anledning matspørsmaalet.»⁴⁶⁾

I annen halvdel av 1920-årene prøvde folk fra Samfundsvernet og Samfundshjelpen seg som overvåkningspoliti. Samfundsvernet var et bevæpnet borgervern, og Samfundshjelpen en organisasjon som rykket inn på arbeidsplasser og tok opp nedlagt arbeide i tilfelle streik. Oberst Fougner hadde myndighetenes støtte. Rykte-

flommen i begynnelsen av 1930-årene, med de mest fantastiske «beretninger» om våpensmugling og revolusjonsfare, ble bl.a. for midlet av slike agenter.

2.5. Militærattacheen og utenriksstasjonene

Militærattachéstillingene ble beholdt de første årene etter første verdenskrig, offisielt for å følge den militære utvikling i Europa. En del av de borgerlige stortingsrepresentantene må ha visst bedre. Det var kjent på topplan i Forsvarsdepartementet og militæretaten at militærattacheene utførte et viktig arbeid for den politiske overvåkingen. Ved legasjonen i Helsingfors ble det bygget opp et omfattende register over kommunister i Skandinavia. Militærattacheene fikk opplysninger fra nordmenn som oppholdt seg i utlandet, fra vertslanets generalstab og politi, fra andre lands militærattacheer og fra personlige kontakter. De samarbeidet også med private overvåkingsorganisasjoner. Opplysninger strømmet inn fra Helsingfors, København, Stockholm, Petrograd, Moskva, London, Berlin og Paris. Rapportene tok spesielt for seg internasjonal bolsjevisme og norske bolsjeviker på reise i utlandet. Militærattacheene var ikke alene om å sende hjem opplysninger. Etter at en norsk fagforeningsdelegasjon hadde besøkt Russland i 1925, mottok Utenriksdepartementet melding fra legasjonsråden om hva Elias Volan hadde sagt til russerne. «Vi vil forsøke å gjøre den feil god igjen at vi ikke sammen med dere gjorde revolusjon i 1917.»⁴⁷⁾

I en stilling for seg sto marineattacheen i London, som stilte seg selv og sin bil til disposisjon for en streikebryterorganisasjon, som ble opprettet av de engelske myndigheter.⁴⁸⁾

Helsingfors og København

Legasjonene i Helsingfors og København ble tillagt spesielt stor betydning, som det går frem av et brev som Justisdepartementet sendte til Forsvarsdepartementet:

«I anledning av det ærede departements skrivelse 10. mars sistleden angående spørsmålet om inndragning av de stillinger, vedkommende etterretningstjeneste som for tiden indehas av kaptein . . . ved legasjonen i Kjøbenhavn og premierløitnant . . . ved legasjonen i Helsingfors, skal man tillate sig å

meddele at det fremdeles må antas å ha adskillig betydning i størst mulig utstrekning å holde sig ajour med bolsjevikbevegelsen, nevnl. dennes internasjonale ytringsformer.

Under hensyntagen til den nytte, den omhandlede etterretningstjeneste opplyses å ha gjort i denne henseende, finder man derfor å burde henstille at de nevnte stillinger søkes bibeholdt, så lenge den revolutionære bevegelse i Europa gir grunn til å frykte for at det kan forplante sig også til Norge.»⁴⁹⁾

Helsingfors var viktig bl.a. fordi det mellomlandet så mange bolsjeviker der, på reise til og fra Russland. Medarbeiderne ved den norske legasjonen lærte mye av det hemmelige finske politi, som ble ansett som et av de beste i sitt slag i Europa. Militærattachéen i København pleiet viktige kontakter med «det i København opprettede kontor med oppgave å følge den bolsjevikiske utvikling i alle land».⁵⁰⁾ Kontoret ble ledet av en dansk offiser, som hadde en rekke internasjonale forbindelser, blant annet i emigrantrussiske miljøer.

Vidkun Quisling i Helsingfors

Quisling var militærattaché i Helsingfors i 1919 – 20. De hemmelige tjenester stiftet han bekjentskap med allerede før han reiste til Finland. Det var mens han tjenestegjorde ved Generalstabens i Kristiania. Han var bl.a. med på å sette opp et notat om nordmenn som hadde deltatt i den finske borgerkrigen. Quisling gjorde ikke noe annet enn å formidle opplysninger som kom fra legasjonen i Helsingfors, men notatet viser at han var innforstått med den siden av militær etterretningsvirksomhet.⁵¹⁾

I Finland møtte Quisling bitterheten i en splittet nasjon. «Hver uke gripes talrike bolsjevikagenter på vej til og fra Rusland og ellers rundt i landet.»⁵²⁾

I 1920 ble det fremmet et forslag om amnestilov for de internerte fra borgerkrigen. Tusenvis av finske arbeidere hadde allerede gått til grunne i fangeleirene. Quisling omtalte likevel forslaget med den største skepsis:

«Det kan neppe være riktig å tro at mennesker som efter å ha deltatt i en blodig kamp for hvad de selv tror er rett og holdt indesperret i et ublidt fengsel i to år, skal opgi sine bestrebelser

fordi om de slipper ut noen år før tiden. Hadde stillingen vært således at en fortsettelse av kampen hadde vært påtagelig håbløs for de benådede, kunde man kanskje tenke sig at amnesti vilde virke forsonende og at det vilde være en både klok og human foranstaltning. Nu med det mektige Sovjet-Rusland indpå sig synes det å minde om en hærfører der lar sine fanger gå tilbake til fienden dagen før slaget.»⁵³⁾

2.6. Det internasjonale samarbeidet

Det internasjonale samarbeidet ble pleiet gjennom flere kanaler. I tillegg til legasjonene hadde Generalstaben og norsk politi utenlandske kontakter som de sto i direkte forbindelse med.

Skandinavisk samarbeid

Politiet og militæretaten i de skandinaviske land byttet opplysninger om syndikalister og bolsjeviker. Representanter for norske myndigheter deltok i viktige konferanser i København i 1918 og 1919, hvor de sammen med danskene drøftet tiltak overfor bolsjevismen.⁵⁴⁾ Det var den revolusjonære propaganda som bekymret. Våpen-ryktene på midten av 1920-tallet og begynnelsen av 1930-årene var også en stimulans for det nordiske samarbeidet.

Samarbeid utenfor Skandinavia

Norske myndigheter mottok opplysninger fra det hemmelige politi i Berlin, og oberst Fougner fikk hete tips fra det internasjonale etterretningsvesen. Samarbeidet med engelskmennene ble kjent da Axel Zachariassen ble arrestert i London i 1919, mistenkt for å være revolusjonær utsending. Zachariassen skriver om det i sine memoarer.⁵⁵⁾ De norske overvåkningsinstanser sto i jevnlig kontakt med det hemmelige engelske politi etter mengden av engelske rapporter å dømme. Engelskmennene hadde en rekke ulike etterretningsorganisasjoner. Enkelte etterretningsfolk spesialiserte seg åpenbart på norske forhold. En agent meldte at norske bolsjeviker hadde dannet en hemmelig revolusjonær komité, hvor blant andre Olav Scheflo, Kyrre Grepp, Martin Tranmæl og Arvid Hansen var med. At så fremtredende bolsjeviker befattet seg med revolusjonær propaganda, var vel ikke noe annet enn gamle nyheter. Mer interessant skulle det derimot ha vært å vite hvordan norske myndighe-

ter reagerte på «opplysningene» om at bolsjevikene infiltrerte norske museer for å få flest mulig sosialistiske guider.⁵⁶⁾ Engelskmennene hadde medhjelpere i befolkningen. Kanskje folk som var engelskmennene behjelpelige under verdenskrigen, og som hadde holdt det gamle vennskap ved like. En nordmann dro bl.a. til Stockholm i 1921 «etter engelsk oppdrag».⁵⁷⁾ Han kom tilbake med opplysninger om at bolsjevikene i Kristiania ventet assistanse av svenske kamerater under årets 1. mai-feiring. «Svenskene skulde få istand – eller assistere med å få istand – alvorlige optøier for å se hvordan myndighetene er forberedt og prøve hvordan de vil ta en sådan situasjon.»⁵⁸⁾

Misnøye med Danmark og Norge

Engelskmennene, franskmennene og amerikanerne var i de første par årene etter den russiske revolusjon meget vrede på de liberale dansker. «Hvad der særlig klages over er at Danmark tillater at bolsjevikagitationen utilsløret har lavet sig likefrem et agitationscentrum i København.»⁵⁹⁾ Den norske legasjonen i København hadde stor forståelse for kritikken av danskene. En «kollega» ved den amerikanske legasjonen appellerte til Norge:

«Vi vet at det norske folks sympati hele tiden under krigen har været paa ententens og Amerikas side, og at Norge gjennom sin tapre skibsfart har gjort os betydelige tjenester. Vær nu så snild at sørge for at Norge i dette bolsjevikspørsmåal kommer til at staa med helt igjennem «clean hands». Jag dette svineriet ut av Norge hurtigst mulig, selv om Danmark og Sverige ikke slaar følge. Gjør det for Norges egen skyld. Forbitrelsen i Amerika mot bolsjevismen er i alle samfundslag sterkt stigende, og det vil vække stor bitterhet i Amerika hvis disse morderbander vedblivende skal faa nogen som helst støtte og tilhold i de nordiske lande.»⁶⁰⁾

Engelskmennene kritiserte norsk politi for å være «meget slapt»⁶¹⁾ med kontrollen av bolsjeviker langs grensen mot Russland, og Detektiva Centralpolitiet i Finland var bekymret fordi man i Norge ikke tok kommunismen «alvorlig».⁶²⁾

3. Hva interesserte overvåkerne seg for?

Overvåkningen kan grovt deles i tre: forholdene i forsvaret, norsk arbeiderbevegelse og den internasjonale kommunisme.

3.1. Forholdene i forsvaret

Overvåkningen innen forsvaret var en følge av forsvarets vaktfunksjon under indre uroligheter. Da de militære interesser dessuten ble utfordret av soldatrådbevegelse, militærstreik og generell antimilitaristisk agitasjon, var intern overvåkning for nærmest unngåelig å regne. Overvåkningen imøtekom to hensyn: sikringen av soldatenes politiske moral og beskyttelse av den militære disiplin i sin alminnelighet. På det området hadde offiserene den mest realistiske oppfatning av hva som foregikk, der var de på hjemmebane. Da de forsøkte seg som politiske eksperter på norsk og internasjonal arbeiderbevegelse, ble resultatet noe annet.

Pålitelige soldater?

Forsvaret var av politikerne pålagt å bistå med sikrings- og vaktavdelinger i tilfelle politiet kom til kort under indre konflikter. Det skjedde ikke så få ganger at det var behov for å avløse et kommunalt og underbemannet politi. Sjekkingen av soldatene var innarbeidet praksis.

Da militære forsterkninger ble sendt til Tromsø i 1918, besto styrken bare av «paalidelige folk». ⁶³⁾ I Kristiansand klaget de militære myndigheter over at silingen ikke var så enkel:

«... det vil visserlig falde vanskelig for kompaniet med sit kjendskap til de enkelte mandskapers politiske opfatning, at utta det fornødne antal helt paalidelige mandskaper, da den overveiende del av disse formentlig er fabrikkarbeidere.» ⁶⁴⁾

Garden var angivelig særlig fristende å infiltrere for Det norske Arbeiderparti. Senest i 1930 måtte Gardeledelsen svare for slike rykter, som den avviste, selv om den for sikkerhets skyld lovet å skjerpe inntaket. Garden hadde i løpet av hele 1920-tallet ført lister over gardister som ble ansett som spesielt pålitelige.

I 1930 og 1931 fant det sted en grundig debatt i hæren om soldatenes pålitelighet. Kommanderende general tilla spørsmålet den

største betydning. «Klikker det på dette punkt, vil hele det nuværende samfunds ordning bli feiet vekk, når timen er kommet.»⁶⁵⁾ Offiserene betvilte at soldatene var til å stole på dersom de ble utkommandert for «å slå ned et revolusjonært kup».⁶⁶⁾

Pålitelige offiserer?

Befalet, og særlig underoffiserene, opplevde også av og til hvordan mistanken grep om seg. Generalstaben fikk mange «tips» om at bolsjevikene arbeidet for å organisere underoffiserer som så positivt på arbeiderbevegelsen. Ryktene ble tatt alvorlig, men da Norges Forsvarsforening rykket ut i 1923 og forlangte at offiserene skulle avlegge troskapsed til konstitusjonen, var begeret fullt. Underoffiserene raste. Kommanderende General syntes også at et slikt krav var for mye av det gode.

Forsvarsdepartementet bemerket at det stemte lite med «hederlig manns ferd aa hylde»⁶⁷⁾ Moskvatesene og samtidig heve lønn som offiser, men Norges Forsvarsforening hadde overreagert. «Tvertom er man vidende om at tjenestemenn som må antas tilhørende de kommunistiske partier, har utført sin tjeneste fullt tilfredsstillende.»⁶⁸⁾

Den antimilitaristiske bevegelse

Agitasjonen mot forsvaret var en permanent kilde til frustrasjon for de yrkesmilitære, og frustrasjonen ble ikke mindre da de borgerlige partier stemte for den ene barberingen av forsvarsmidlene etter den andre. Soldatrådbevegelsen i 1918 førte til stor aktpågivenhet fra offiserenes side. De hadde også ordre fra høyeste hold om å holde øye med formennene for soldatrådene. Etter hvert skaffet de seg en ganske god oversikt over soldatrådenes virksomhet. Politiet fikk instruks fra Justisdepartementet om å oppsøke agitasjonsmøtene «selv om disse betegnes som private».⁶⁹⁾ Offiserene ble holdt løpende orientert. De militære arkivene ble fylt opp av navnelister, stemningsrapporter og beslaglagte pamfletter som «Til arbeiderungdommen i militærtrøien». «Soldater og matroser. Arbeidere i vaabenkjolen!» og «Til soldatene!».⁷⁰⁾

Enkelte offiserer så Fanden på flatmark, men hysteriet var ikke typisk. Soldatrådbevegelsen ble ingen suksess. Det var offiserene klar over, og de rapporterte det til Generalstaben. For eksempel: «Efter de oplysninger – mundtlige og skriftlige – som Regimen-

tet har indhentet, antas ikke soldatraadsbevegelsen i Regimetsdistriktet aa være av nogen ondartet karakter eller aa vilde faa nogen praktisk betydning.»⁷¹⁾

Arbeiderbevegelsen skilte lag i militærspørsmålet. Arbeiderpartiets ungdomsbevegelse proklamerte militærstreik. Ungkommunistene derimot trakk i Kongens klær for lettere å kunne agitere blant rekruttene. Den militære opplæringen kunne det også være nyttig å ta med seg. De nye utspillene skapte kanskje en del nervøsit, men på ansvarlig militært hold hadde man fortsatt bakkekontakten i orden. Heller ikke militærstreiken var noen suksess, det innså både arbeiderungdommen og offiserene. I 1924 konstaterte Kommanderende General at fremmøte til militærtjenesten hadde vært *bedre* «enn tidligere». ⁷²⁾ På et område var derimot offiserene langt mer engstelige, og det gjaldt den antimilitaristiske agitasjonen som fortsatte uavhengig av soldatrådene og militærstreiken. I den sammenheng sto offiserene for en mye hardere linje enn politikerne, som avviste kravene om et generelt lovforbud mot forsvarsfiendtlig agitasjon.

Militære våpenlagre

Redselen for at bolsjevikene skulle bevæpne seg med forsvarets våpen, ble tatt alvorlig, så alvorlig at våpnene mange steder ble gjort uegnede for umiddelbar bruk. I alle år gikk det rykter om at kommunistene infiltrerte forsvaret; først skulle de lære seg våpenbruk for deretter å vende bøssepipene mot overklassen. Blant en del av ungsosialistene og senere på kommunistisk hold ble det klart uttalt at det var nødvendig for det senere oppgjør at arbeiderungdommen lærte seg våpenbruk. Generalstaben merket seg blant annet et vedtak i NKPs sentralstyre i 1924: «La oss gjenta hvad Lenin bad arbeiderhustruene å si til sine sønner: «Snart blir du stor, og man vil gi dig et gevær. Ta det og lær godt alt militær – det er nødvendig for proletarene.»⁷³⁾ Ryktene om ungsosialistenes hunger etter militær utdanning nådde Generalstaben årvisst, også i 1930. «Kommunistene skal i år anstrenge sig for at få det best mulige militære utbytte av utdannelsen.»⁷⁴⁾ På Arbeiderpartiets landsmøte samme år uttalte Fr. Monsen at «vi vil jo at arbeiderungdommen skal dyktiggjøre sig i våpenbruk». ⁷⁵⁾

Ryktene om at arbeiderungdommen ønsket militær utdanning

var en sak for seg. Det hadde offiserene aktivistenes eget ord for. Det var heller ikke i den sammenheng at offiserene nærret den største frykt. Nei, verre var frykten for at utenforstående bolsjeviker skulle storme militære depoter. Det brygget seg opp en sann svir av slike rykter. I Trondhjem, som mange andre steder i 1918, ble slagfjærene tatt ut av geværene. «Under en vel planlagt og gjennomført revolte vilde nemlig militærmagten ikke kunde hindre mængden i ved en overrumpling at sætte sig i besiddelse av et magasin og der ved skaffe sig de nødvendige våben.»⁷⁶⁾ I 1923 mottok Generalstaben rapport om at «Arbeiderpartiet har en liste over de viktigste militære depoter med indhold».⁷⁷⁾ Så sent som i 1930 blusset ryktene opp igjen.

Vi ser fortsatt mønsteret: Offiserene – iallfall en god del av dem – beholdt gangsynet så lenge det var tale om interne forhold. Selv ryktene om at kommunistene søkte militær opplæring, tok de forholdsvis kaldt, men da blikket flakket over det sivile landskap, var ikke iaktakelsesevnen lenger den samme. Det viste seg med all tydelighet da ryktene om sosialistisk våpensmugling sivet inn i de norske offisersmessene i 1930 og 1931.

3.2. Den norske arbeiderbevegelse

Etterretningsoffiserene interesserte seg for den norske arbeiderbevegelse i bred betydning, personene, organisasjonene, propagan- daen og visjonene.

Arbeiderbevegelsens tillitsmenn

Etterretningskontoret satte opp lister over norske sosialistledere som ble sendt til militære og sivile myndigheter. For eksempel: «Fortegnelse over norske revolutions- og bolsjevikagitatorer»⁷⁸⁾ og «Fortegnelse over en del av de mest fremtredende kommunister i Kristiania i oktober 1921»⁷⁹⁾ med henholdsvis 18 og 71 navngitte tillitsmenn. En annen liste fra 1919 med 280 navn er merket «Fortegnelse over de i Norge værende *syndikalister (bolsjevik-er)*».⁸⁰⁾ Det var i omløp en god del slike lister utover i 1920-årene.

Blant mange andre navngitte finner vi Kyrre Grepp, Martin Tranmæl, Einar Gerhardsen, Ole Lian, Alfred Madsen, Konrad Nordahl, Jørgen Vogt, Johan Nygaardsvold, Ellisif Wessel, Aksel Zachariassen, Henry Harm, Harald Langhelle, Rolf Gerhardsen,

Olav Scheflo, Sverre Krogh, Otto Luihn, Jørgen Vogt, Rudolf Nil- sen, Arne Paasche Aasen og Trygve Lie.

Offiserene arkiverte oversikter over sentrale utvalg i Arbeider- partiet, sentralstyret i NKP, ungdomsorganisasjonene, barnelag, idrettsforeninger, arbeidskonflikter, foredrag, festmøter, aksjons- uker og arbeidsløses foreninger. Noen oversikter tok for seg be- stemte distrikter. En liste fra 1918 gir opplysninger om avdelingene til Norges Sosialdemokratiske Ungdomsforbund i Nedre Telemark. Arthur Andersen i Porsgrunn og Hjalmar Andersen i Skien er ført opp som tillitsmenn.⁸¹⁾ En liste fra 1919 med 42 navn omfattet «de uroligste hoder i Sarpsborg».⁸²⁾

Enkelte tillitsmenn ble beåret med egne mapper, om enn ikke særlig innholdsrike og imponerede dokumentsamlinger. Einar Gerhardsen var en av dem. Det var hytta hans i Bærum som be- kymret offiserene. «Bolsjevikhytta»⁸³⁾ ble ikke bare benyttet av Gerhardsen som var «en meget ivrig bolsjevik».⁸⁴⁾ I helgene fikk han besøk av en rekke bolsjeviker med Tranmæl i spissen. Og hva foregikk da? En offiser ble sendt ut for å rekognosere. Han tegnet kart over terrenget og hytta og la seg på lur bak granleggen og spei- det etter overnattingsgjester.

Tranmæl

Martin Tranmæl omtales hyppig i Generalstabens rapporter. Det var nesten ikke den avkrok av landet Tranmæl besøkte uten at hans veltalenhet ble referert i en eller annen etterretningsrapport. Tranmæl ble klar over det på et tidlig tidspunkt, og i 1918 klekket han ut en plan som brakte overvåkingen frem i offentligheten. Tranmæl sto i spissen for soldatrådbevegelsen i Trondhjem, og da det stundet mot rettssak og dom, la han ut sine snarer. Han fikk til- sendt en oppdiktet historie om hemmelige våpenlagre:

«Som du formodentlig har hørt saa har vi nu samlet en ganske god portion vaaben herinde og rundt i distriktet. En parti- fælde som forleden kom fra Selbu . . . medbragte sammen med et lass ved 6 rifler og 11 revolvere. Herinde har vi samlet særdeles meget, baade ammunition og vaaben, mest rifler.»⁸⁵⁾

Brevskriveren mente det var best å sende våpnene til et sikrere sted, og til det trengte han hjelp fra Trondhjem. Tranmæl manet til

forsiktighet. «Tror du ikke det er klokest at la vaaben og ammunition bero hos private til søndag. Saa kan de jo i stilhet bringe det meste over til Folkets Hus.»⁸⁶⁾

Alarmen gikk hos politi og påtalemyndighet. Åten ble slukt rått, statsadvokaten la frem brevene i retten som «bevismateriale». Slik kom postsensuren for en dag. Det viste seg senere at enkelte politifolk kjente til at Tranmæl hadde gjennomskuet sensuren allerede før Tranmæls avsløring i retten. På toget til Hommelvik ble han skygget av to detektiver. Den ene satt ved siden av ham i kupeen og var vitne til at han tok frem dagens post. «Han hadde med sig en del brevpost og viste med et ironisk smil sin reisefølge konvolutterne, idet han ytred: «Se alle har været aabnet.»⁸⁷⁾

Den bolsjevikiske propaganda

I årene etter den russiske revolusjon næret militære og sivile myndigheter den største frykt for bolsjevikisk smitte, enten smittebærerne var norske eller utenlandske. Organisering av barnelag ble til hjernevask av mindreårige, ordinære kurs var utklekningsanstalter for revolusjonær undergraving. Tranmæl holdt mønsterforedrag for kommende oppviglere. Myndighetene laget et svare styr i Finnmark for å forhindre innsmugling av russisk litteratur. Tollerne jaktet på mistenkelige bokpakker. Forbudet mot inn- og utførsel av russiske pengesedler i 1919 ble begrunnet med at rublene kunne brukes til «en vidt forgrenet agitation av samfunnsfarlig art».⁸⁸⁾

Bolsjevik og agitator var to sider av samme sak, skrev en offiser i 1920. Derfor måtte ingen form for revolusjonær agitasjon tolereres. «Det borgerlige samfund maa ikke gi sine vordende mordere gjestevenskap.»⁸⁹⁾

Moskva var kommandosentralen for propagandakrigen, ikke bare internasjonalt, men også i Norge. Bak norske publikasjoner knitret russiske rubler mente etterretningsfolkene. Nordmenn dro til Russland for å skolerer, noe som også var riktig – om enn ikke i det omfang og med den utbytte som offiserene forestilte seg.

I 1920 mottok Generalstaben melding om at Norge var utpekt som sentrum for en ny internasjonal propagandaoffensiv:

«Endvidere er der bragt i erfaring, at det i Moskva er besluttet at oprette en centralorganisation i Skandinavien for bolsje-

vikpropaganda, fordi Rusland ligger for avsondret og har for liten forbindelse med de øvrige land. Det er valgt Norge fordi bolsjevikerene fikk være mest i fred der.»⁹⁰⁾

I 1930 ble det meldt at kommunistene var ute etter andre ting enn å verve medlemmer når de drev propaganda. «De legger hovedvekten på å skape misnøie med det bestående samfund, samt å fremkalle lovovertrædelser under arbeidskonflikter og lignende.»⁹¹⁾ Det var likevel ikke den samme sus over propaganda frykten i begynnelsen av 1930-årene. Det er mulig det kom av en viss resignasjon, men hovedårsaken var trolig at offiserene fryktet en annen og langt farligere borgerkrig enn den som skulle utkjempes med de åndelige våpen.

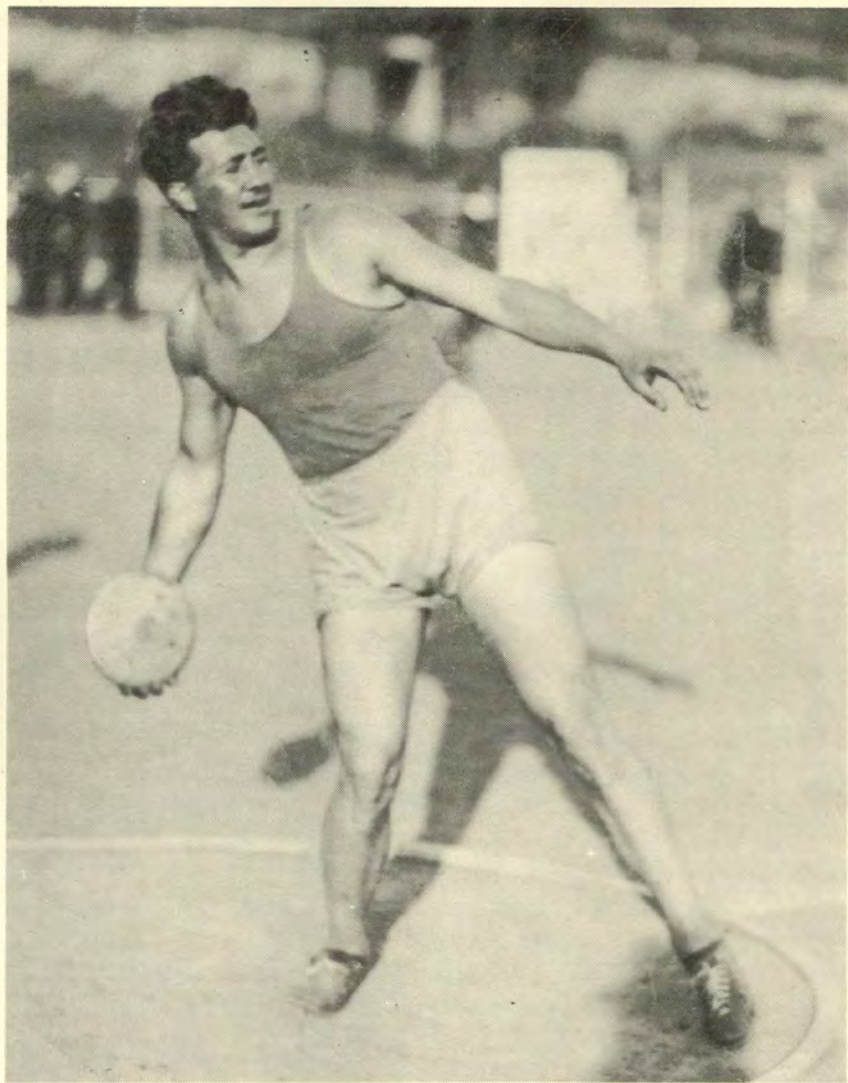
Revolusjonsfrykten

Frykten for en gammeldags revolusjon med barrikader og kjøer i gatene slapp ikke taket. Revolusjonsryktene i begynnelsen av 1930-årene var for eksempel mer fargerike og utrolige enn noen annen rykteflom på 1920-tallet.

Norske bolsjevikers forhold til russerne hørte med i bildet, men på en annen måte enn i slutten av 1930-årene. Frem til 1932 var det så å si bare snakk om at russerne skulle hjelpe norske bolsjeviker med den norske revolusjonen. Det er få eksempler på at forsvarsledelsen fryktet at norske bolsjeviker skulle opptre som femtekolonne ved en russisk okkupasjon av Norge, til tross for russernes drøm om isfrie havner.

Det er karakteristisk at norsk arbeiderbevegelse i så liten grad ble mistenkt for å spionere til fordel for russerne, f. eks. for å få tak i militære og industrielle hemmeligheter. Offiserene var langt mer engstelige for at propaganda skulle smugles fra Moskva til Norge enn at hemmeligstemplede opplysninger skulle vandre den motsatte veg. Det kan dukke opp materiale som viser at offiserene i større grad mistenkte norske bolsjeviker for å bedrive tradisjonell spionasje også før 1932, men et slikt funn vil ikke rukke ved det faktum at en mengde overvåkningsaktiviteter overhodet ikke hadde noe å gjøre med frykt for militær og industriell spionasje.

I begynnelsen av 1918 fikk Kommanderende General melding

I overvåkernes søkelys: Arbeideridrettsbevegelsen.

Under storstreiken i 1921 fikk idrettsforeningen Spartacus i Kristiania sitt eget legg i Generalstabens. Medlemmene var så glade i å kaste diskos, «og dyktighet i denne idrett vil betyde en lignende i bombekasting».

Bildet viser en av AIFs mange diskoskastere, Rolf Eriksen, Rollo, som senere falt i den spanske borgerkrigen.

(Petter Larsens private arkiv)

om at Olav Scheflo og Sverre Krogh hadde «røpet» seg under et festlig samvær. Russerne hadde lovet å sende «50000 russiske soldater»⁹²⁾ til Norge i tilfelle revolusjon. Konsul Ohlendorf ved det tyske konsulatet fortalte at Jacob Friis regnet med revolusjon i Norge «om to eller tre uker».⁹³⁾ Forsvarsdepartementet fryktet infiltrasjon i skytterlagene. Norges skytterstyre måtte stenge adgangen for folk som kunne ventes å støtte «den samfundsfiendtlige bevegelse».⁹⁴⁾

«Jeg skulde anse det mest sansynlig at den planlagte revolution blev satt igang i det øieblik et bevæbnet russisk fartøi kommer tilstede med vaaben og folk.»⁹⁵⁾ skrev en offiser i 1920. Finnmark var i faresonen. En kaptein som var på inspeksjonsreise i Finnmark samme år, var derimot ikke så engstelig. «Det anses litet sansynlig at denne tro på øieblikkelig vebnet understøttelse fra Rusland vil holde stikk.»⁹⁶⁾

Under storstreiken i 1921 sydet hele landet av rykter. Selv idrettsforeningen Spartacus i Kristiania fikk sitt eget legg i Generalstaben. Medlemmene var så glade i å kaste diskos, «og dyktighet i denne idrett vil betyde en lignende i bombekasting».⁹⁷⁾

1923 og 1924 var også spente år. Egede-Nissen uttalte at revolusjonen «kunde komme naar som helst».⁹⁸⁾

I 1925 kom en ny strøm av rykter: Kommunistene i Skandinavia var i ferd med å organisere seg illegalt meldte «informantene». Det illegale arbeidet var underlagt Komintern, og de skandinaviske kommunistene skulle gå sammen i sine bestrebelser. Militære skoler var i all hemmelighet opprettet i Oslo og Bergen. Bevepnede 100-mannsgardar og idrettslag og en hemmelig rød armé på 4000 mann sto klar til å starte borgerkrigen. «Moskva anser Norge for mest moden av de skandinaviske land for proletariatets revolusjon.»⁹⁹⁾ Generalstaben mottok kontramelding fra Helsingfors. Rykteflommen gikk deretter noe tilbake, men det fortsatte å skvulpe frem til slutten av 1929.

I 1930 kom flodbølgen. De nye ryktene var noe helt for seg selv. Offiserene gikk i langt større grad ut til offentligheten med sine beskyldninger. Beretningene om den nye revolusjonsfare var dessuten mer «detaljerte» enn noensinne før. Kildene var høyreaktivistere og profesjonelle smuglere.

Generalmajor Gulbrandson fyrte løs i Bergen:

«Av arbeiderpartiene i Bergen er det organisert 4 kampgrupper, a ca. 400 mann. Disse er vel utstyrt med våben, som indsmugles fra tyske og russiske skibe. De disponerer foruten geværer og pistoler med ammunisjon, maskingeværer, flammekastere, røk- og gassbomber.»¹⁰⁰⁾

En annen «kilde» hevdet at Oslo Arbeiderparti hadde organisert et arbeidervern sommeren 1930. Det besto av 3000 mann og var bygget opp som «regulære stormtropper».¹⁰¹⁾ Det pågikk militære øvelser i arbeiderkvarterene. Arbeiderpartiet overtok det som fantes av bolsjevikiske våpenlagre etter splittelsen i 1923, men NKP hadde i mellomtiden bygget opp sin egen arme, ble det påstått i andre «meldinger». Våpensmugling pågikk over store deler av landet. Våpnene ble fraktet inn med tyske spritsmuglere og russiske fangstfartøyer. Smuglergodset omfattet revolvere, geværer, maskingeværer, flammekastere og ammunisjon. Mange av geværene bar fransk fabrikkmerke, mens flammekasterne var produsert i Tyskland. Det ble også «meldt» om gasspistoler i Namsos, men det gjorde ikke særlig inntrykk i nyhetsflommen om en moderne proletarhær på norsk grunn. Trondhjem var transitthavn for den store våpensmuglingen. I selve Trondhjem hadde Arbeiderpartiet «5 divisjoner med 200 godt vebnede og utdannede menn».¹⁰²⁾ Trønderne hadde vært flinke med den proletariske militariseringen trodde offiserene. Arbeidervernet disponerte egen bilpark. En ingeniørtropp skulle ta seg av telefonen, telegraf og radioforbindelser. «Det flyvende korps», besto av kjøretøyer med påmonterte mitraljøser, klare til å møte de borgerlige forsvarsstyrker. Andre spesialavdelinger hadde til oppgave å nedkjempe Samfundsvernet og politiet.

Ryktene om våpensmugling ble etterforsket en rekke ganger. En løytnant ledet et av de mest eventyrlige oppdragene. Han ble utpekt av Generalstaben etter et møte i Justisdepartementet i mai 1930. Det var særlig ryktene fra Trondhjem som var bakgrunnen for prosjektet. Oppdagelsesbetjentene i Trondhjem ble interessant nok ikke funnet verdige for oppgaven.

3.3. Utlandet

Den internasjonale bolsjevisme

Den internasjonale informasjonstjenesten konsentrerte seg i hovedsak om Russland og de øvrige europeiske land. Kontakter mellom Komintern og de enkelte kommunistpartier ble etter hvert et studium av høyeste prioritet.

Årene etter første verdenskrig var en tid da alt kunne skje og hadde skjedd. En ufattelig verdenskrig, den russiske revolusjon, slutten på det tyske keiserdømmet, revolusjonsforsøk i Tyskland, intervensjonen i Russland, borgerkrig i Finland. Gatekamper og hemmelige våpenlagre i de europeiske storbyene. I Holland satte bolsjevikene fyr på militære forlegninger. De revolusjonære overtok norsk arbeiderbevegelse og suspekterte bolsjevikker krysset grensene. Utviklingen ute i Europa gjorde et dypt inntrykk på den norske samtid, det var ikke bare offiserene som var rystet. Norske aviser var usedvanlig flittige til å informere sine lesere om hva som foregikk i utlandet. Både borgerskapet og arbeiderbevegelsen merket seg de nyhetene.

Det som hadde skjedd ute, kunne skje hjemme. Offiserene samlet opplysninger om bolsjevik i utlandet, bl.a. «Bolsjevik i forbindelse med *Sverige*»¹⁰³⁾ og «Bolsjevik i forbindelse med *Danmark*».¹⁰⁴⁾ Bolsjevik til og fra Moskva, og det var jo de fleste på en eller annen måte – var spesielt i søkelyset.

Den europeiske bolsjevikbevegelse ble fulgt nøye gjennom hele 1920-tallet. Ryktene om våpenlagre, revolusjoner og infiltrasjon – levde sitt eget liv etter at den revolusjonære bølgen hadde gått tilbake.

Offiserene studerte hvordan det borgerlige Europa møtte fagbevegelsen med streikebryterorganisasjoner og private borgervern. De tok også for seg militære erfaringer fra gatekampene mot tyske revolusjonære.

«*Tvilsomme elementer* i egne rækker maa fjernes i rette tid,» står det i en rapport. «Den som ikke er med os er mot os.»¹⁰⁵⁾

En rapport fra 1926 omtaler «British Fascists», som var organisert etter italiensk mønster. De angivelig 250000 medlemmer fostret rasestolthet, avslørte «røde ledere»¹⁰⁶⁾ og jobbet som streikebrytere. Under generalstreiken i 1926 ble fascistene tatt inn som

spesialkonstabler i det engelske politi. Organisasjonen ønsket kontakt med Fedrelandslaget i Norge.

Jødene

Rapportene om de internasjonale forhold viet også jødene en viss oppmerksomhet. Noen av «hypotesene» stammet muligens fra emigrantrussiske miljøer. Jødiske kunstnere ble «sett» i de kryptiske rollene som smuglere og hemmelige kurerer. En del av disse meldingene ble sendt videre til Generalstabens norske kontakter. Offiserene formidlet bl.a. en advarsel om at «alle finske»¹⁰⁷⁾ jøder i København var bolsjevikagenter.

En rapport fra 1919 «analyserte» jødernes kamp for «verdensherredømme». Den sionistiske bevegelsen besto angivelig av tre retninger. De konservative kjempet for «jøde-verdensherredømme ved kapital».¹⁰⁸⁾ En moderat fløy arbeidet for et jødisk Palestina. De radikale hadde alliert seg med bolsjevismen for å kunne proklamere jødeherredømmet «på ruinene av det bestående samfund. . .»¹⁰⁹⁾

Russiske bolsjevijkjøder var særlig utsatt for rykteflommen, men heller ikke jødiske bankierer gikk fri:

«Efter mottagen underretning understøttes bolsjevismen av *jødiske* banker i utlandet, der bruker bolsjevismen som et middel til spekulasjonen og foretar billige opkjøp når verdierne falder i bolsjevikiske kriseperioder.»¹¹⁰⁾

Rapporten om de britiske fascistene fra 1926 omtaler en konkurrerende fascistorganisasjon, de såkalte nasjonal-fascistene. De var til stor skade for de «seriøse» British Fascists på grunn av gateopp-tøyer og provokasjoner. «Man nærer paa visse hold mistanke om at det er jøder som financierer bevægelsen,»¹¹¹⁾ bemerket rapport-skriveren, men det var ukjent hvilke motiver som lå bak. Adjointen ved etterretningskontoret var derimot ikke i tvil. «Motivet er vel at gjøre den anden fascistorganisasjon upopulær.»¹¹²⁾

3.4. Smitten og oppviglerne

Radikaliseringen av norsk arbeiderbevegelse, arbeidskonfliktene, den forsvarsfiendtlige agitasjon, misnøyen og den negative tidsånd

– hva lå bak? I etterretningsrapportene var fasiten klar: Smitte og oppviglere.

Epidemimodellen

Bolsjevismen ble karakterisert som «smitte»,¹¹³⁾ «gift»¹¹⁴⁾ og pest. Altså en trussel mot samfunnsorganismen, et fremmedlegeme. Quislings forgjenger som militærattaché i Helsingfors skrev i 1919 en rapport om bolsjevismeagitasjon i den finske hær. Han var glad for å kunne skrive slike rapporter:

«. . . jeg er . . . meget glad over av og til at kunde gjøre noget av det jeg er sat her for: nemlig at søke at motarbeide denne pest, som, hvis en la hænderne i skjødet, snart gjorde det av med os alle.»¹¹⁵⁾

«Folk heroppe synes aa ha et ganske ualmindelig let paavirkelig sind»¹¹⁶⁾, skrev en offiser om nordlendingene i 1919. Teorien om at bolsjevismen representerte et lavere kulturtrinn ble styrket av finsk empiri. «Helt uoplyste personer og analfabeter er . . . meget mottagelige for kommunismens læresetninger.»¹¹⁷⁾

Det lave dannelsesnivået blant rekruttene var pinlig for offiserene. «. . . man maa ikke indbilde sig at der endnu er nogen vaaknende forstaaelse av forsvar og fædreland, eller at nutidens gjenomgående uopdragne og selvraadige ungdom *ikke* kan forledes til daarskaper».¹¹⁸⁾ Arbeidsledig ungdom ble i et PM fra Forsvarsdepartementet karakterisert som «de sletteste elementer blant arbeiderne»¹¹⁹⁾

Mistenksomheten overfor de arbeidsløse kjennetegnet overvåkingen i en rekke land. Tony Bunyan skriver om engelskmennenes infiltrasjon av de arbeidsløses organisasjoner.¹²⁰⁾

Smittebærerne

Smitten var der, organismen sårbar. Hva så med smittebærerne? Noen var danske fagarbeidere i Stavanger, finske og svenske anleggsarbeidere i Nord-Norge, eller russiske handelsdelegater og jødiske kunstnere i Kristiania. Svært mye smitte kom også fra «urene» norske elementer – fra oppviglerne. Oppvigleren var slu og intelligent. «Ikke uten agitatorisk evne.»¹²¹⁾ men også taus og innesluttet om nødvendig. Han var en dyktig organisator og full-

stendig hensynsløs. Det er ikke fritt for at oppvigleren omtales med en blanding av hat og respekt.

Oppvigleren satt i viktige stillinger, iallfall hadde han kontakt med folk i slike stillinger. Tollvesenet, post og telegraf, brannetaten, politiet – ja især politiet, forsvaret og departementene, over alt satt en eller annen fordømt bolsjevik. De lyttet på telefonene, sørget for at bolsjevikisk korrespondanse gikk klar av sensuren, og samlet opplysninger med tanke på revolusjonen. Da det ble kjent at det var ansatt en bolsjevik i den statlige oppmålingsetat gikk alarmen i Generalstaben.

«Mange hemmelige karter passerer denne avdeling. Kopier av disse vil lett kunde tages og stikkes tilside. I tilfelde av en revolte vil det også være av iøinefallende betydning for de samfundsomstyrrende krefter at råde over en mann som er vel kjent i Oppmålingen og med vort kartverk.»¹²²⁾

En melding fra 1920 «avslørte at sovjet har spioner der er *ansatt i alle europeiske landes politi*». ¹²³⁾

En tysk infiltratør besøkte Norge i 1921. Han hevdet etterpå at det var «flere Politibetjente i Norge, der er Kommuniste, og som er behjælpelige med at fremskaffe falske Pas». ¹²⁴⁾

Arbeiderbevegelsen mistenkes for å overvåke offiserene

Ringene var sluttet da det begynte å gå rykter om at offiserene ble overvåket. I begynnelsen av 1920 årene mottok Generalstaben en rekke meldinger om at Arbeiderpartiet var i ferd med å organisere et spionasjenett. Spionene skulle vel og merke drive med politisk overvåkning, de var ikke ute etter militære eller industrielle hemmeligheter.

Engelske etterretningsfolk bidro med lignende «avsløringer» i Kristiania, hvor det angivelig fantes et bolsjevikisk etterretningsapparat med en «Comitee of 12»¹²⁵⁾ i spissen. Av 1920-tallets proletarutgaver av James Bond avsløres blant annet drevne agenter som Aksel Zachariassen og Arne Paasche-Aasen. Andre meldinger «bekreftet» at arbeiderne sirkulerte svartelister med navn på borgere og spioner.

Selv i det norske utenriksdepartement satt det bolsjevikagenter. Bolsjevikene hadde nøye kjennskap til korrespondansen fra og til

Generalstaben. «Til og med etterretningskontorets folk skygges», ble det meldt i begynnelsen av 1930-årene.¹²⁶⁾

4. Overvåkingen avsløres og kompromitteres

4.1. Den høyreaktivistiske fasen

Politiet og høyreaktivismen

I 1927 stiftet Karl Meyer Den nationale legion. Ekspedisjonssjef Platou i Justisdepartementet ga Oslo-politiet ordre om å overvåke legionærene. «... da Karl Meyer startet sitt kortvarige fascistparti påla jeg Opdagelsessjefen at han også måtte se å skaffe sig forbindelser innenfor dette.»¹²⁷⁾ Politikontoret i Justisdepartementet delte Platous skepsis, men det er uvisst om politiet fulgte pålegget.

Politiets forhold til Samfundsvernet var ikke uproblematisk i årene før Samfundsvernet ble forfremmet til reservepoliti, en forfremmelse som for øvrig kom temmelig overraskende på enkelte politimestre. Flere politimestre holdt et kritisk og årvåkent øye med Samfundsvernets aktiviteter, blant annet under havnestreiken i 1924. Streikebryterne irriterte en del politifolk. I flere tilfelle mottok Justisdepartementet klager fra det lokale politi på arbeidsgivere som bevæpnet sine streikebrytere. Da oppdagelsessjef Sveen var politimester i Kristiansand mottok han anmodning om bæretillatelse for revolvere til 30 – 40 mann som soknet til Samfundsvernet. Han avsto. «Jeg så på listen, det var folk som jeg aldri vilde ha gitt attest.»¹²⁸⁾ Han orienterte Justisdepartementet om saken, som deretter ga politikamrene ordre om at våpenlisenser måtte utstedes med den største forsiktighet. Skepsisen overfor ytre høyre var derimot langt fra det typiske for politiets overvåking i tiden fra 1918 til 1932. En rekke politimestre var begeistret for Samfundsvernet. De holdningene de inntok både til arbeiderbevegelsen og politifunksjonærenes organisasjonsfremstøt var nok temmelig autoritære og gammeldagse. Men politiet som etat var nyansert i de spørsmål som angikk arbeiderbevegelsen, ikke minst sammenlignet med de holdningene som kom til uttrykk blant de offiserene som på en eller annen måte hadde med overvåkingen å gjøre. Spesielt blant de menige politifolk var det ikke så liten forståelse for organi-

sasjonstanken. I kravene om kortere arbeidstid og mer anstendig avlønning var de helt på linje med fagbevegelsen.

Offiserene og høyreaktivismen

Den norske offisersstand som helhet, besto også av flere farger. På underoffisershold var det en god del skepsis overfor Samfundsvernet. I de høyere grader var det også offiserer som så på Samfundsvernet og lignende kvasimilitære organisasjoner med en blanding av liberal bekymring og profesjonell forakt. Bruken av hæren under indre konflikter vakte heller ikke udelt begeistring. Høyreaktivismen i og utenfor forsvaret gjorde derimot mye mer vesen av seg. En del frustrerte offiserer som fant veien til Samfundsvernet og Fedrelandslaget.

Generalmajor Gulbrandson, sjefen for 4. Distriktskommando var formann for Norges Forsvarsforening. Han fikk sine «opplysninger» om arbeiderbevegelsen fra en major i Bergen som var aktiv i kretsen rundt Samfundsvernet og Samfundshjelpen. Det var bl.a. etter oppmuntring fra Gulbrandson at offiserene sendte forsvarsaktivistiske innlegg til avisene i begynnelsen av 1930-årene.

Den løytnanten som ledet det militære overvåkningsprogrammet i 1930, hadde tjenestegjort både i Samfundsvernet og Fedrelandslaget. Kaptein Munthe ved Generalstabens etterretningskontor la ikke skjul på sine holdninger. Han hadde intim kontakt med oberst Fougner, som sendte opplysninger til etterretningskontoret og Kommanderende General. Rapportene fra Fougner i 1930 og 1931 handlet om arbeidskonfliktene og de høyreaktivistiske organisasjonene på landsbygda. Munthe hadde tro på Quisling, og hans rapporter om Quisling og Nordisk Folkereisning ble innlemmet i Generalstabens arkiv. Denne herreklubben som skulle fostre rasestolthet og bekjempe bolsjevismen fikk selskap av flere offiserer på kapteins- og majorsnivå.

4.2. Etterretningen kompromitteres

Kompromitterende kilder

Revolusjonsryktene i 1930–32 stammet fra Samfundsvernet/Samfundshjelpen og fra smuglere som offiserene kom i kontakt

med. Allerede i 1923 uttalte Kristiania-politiet seg kritisk om den årlige flommen av revolusjonsrykter:

«Det har været umulig at faa rede på hvorfra alt præk og alle de usandsynlige rygter om revolutionsartede kup o.l. skriver sig. Det har før vist sig, at assuranceselskaber og vaabenhandlere gjør store forretninger naar saadanne rygter udspreedes og panikkstemning kan oparbeides. Der har av enkelte assuranceselskaber – eller av deres akvisitører – vistnok i den sidste tid været utfoldet en livlig virksomhet for at tegne «oprørsforsikringer», og der skal av enkelte selskaber være gjort meget store forretninger – som de jo erfaringsmessig tjener udmerket paa. Vaabenhandlerne har hat en meget livlig omsætning. De av Optagelsespolitiets folk som bor på Grünerløkken og østkanten hører der intet om revolutionssnak og rygter. Det er paa vestkanten og forretningsstrøget at rygterne trives.»¹²⁹⁾

Politiet hadde sin del av ansvaret for revolusjonsryktene på 1920-tallet. Den militære revolusjonsfrykten fikk ikke så liten stimulans fra politirapportene. Det var likevel klare forskjeller mellom etterretningsoffiserene og politiet. Sympatier med arbeiderbevegelsen styrket neppe mulighetene for å avansere til oppdagelsesbetjent, men politibetjentene hadde gjennom sitt arbeid en bredere kontakt med samfunnet enn det som var tilfelle for offiserene. Politiets lunkne vurdering av den militære etterretningssinnsatsen må også ses i det perspektivet, selv om taktiske motiver også spilte inn da politietaten vendte tommelen ned for offiserene etter Quisling-saken i 1932. Sjefen for oppdagelsespolitiet i Bergen klarte ikke å skjule sin ironi da han omtalte den høyreaktivistiske overvåkingen. «Jeg har ofte hatt det inntrykk at medlemmer av Samfundshjelpen gjerne vil gi inntrykk av at det vet mere enn de i virkeligheten gjør, og gjerne fremstiller gjettning som viten.»¹³⁰⁾

Generalmajor Gulbrandson nektet å oppgi sine kilder. Det var uhørt for Justisdepartementets Politikontor.

Et par av de smuglerne som offiserene samarbeidet med, prøvde seg som *agents provocateurs* for å få tak i bevis for at arbeiderbevegelsen smuglet våpen. Den offiseren som ledet etterforskningen i

1930 var riktignok i god tro, men det forhindret ikke at han fikk en usedvanlig hard dom av Justisdepartementet.

«Det er *svindel* fra først til sist for å tjene penger. Den mannen som simpelthen har satt i scene alt *dette vrøvl* er løytnant . . . som har strødd sine penger kritikkløst til all slags pakk. Men hvad der værre er, han har også like så kritikkløst *benyttet* de historier hans betalte hjelpere har bundet ham på ærmet. Og gjennom hans offisersforbindelser og Samfundsværn har de funnet vei til nye kredser. General Gulbrandsons bekjendte uttalelser (som nær hadde kostet ham hans stilling) har sikkerlig sitt egentlig utspring i denne egn.»¹³¹⁾

I april 1932 beskyldte Quisling Arbeiderpartiet for revolusjon og landsforræderi. Det var opptakten til den såkalte Quisling-saken, som dro overvåkningen ut i dagslyset. Quislings beskyldninger sprakk i dagslyset akkurat som trollet. Kristiania politi ble innkalt av den spesialkomiteen som gransket beskyldningene. Politiet møtte ved politimester Welhaven og oppdagelsessjef Sveen. Beskyldningene om revolusjonær våpensmugling ble avvist en gang for alle. Det var ikke første gang at Oslo-politiet ble konfrontert med slike rykter. Sveen fortalte at ryktene stammet fra kjeltringer som var ute etter å slå mynt på revolusjonsfrykten, og han ga den ene av dem denne attest: «Han er en bekjent tyv og han lyver så det står ut av halsen på ham.»¹³²⁾ Hele affæren var «en svindel så grandios som man sjelden har sett. . .»¹³³⁾ Politimester Welhaven konstaterte også at kilden var av «aller skumleste sort».¹³⁴⁾

Quisling på nytt

Som kildene så også Quisling. Han mottok en forbeholden politisk støtte fra Høyre og Bondepartiet, men Stortinget avviste beskyldningene om våpensmugling og revolusjonære forberedelser. Johan Ludvig Mowinckel som hadde hatt befattning med de samme ryktene i sin regjeringstid var lei det hele. «Vi fulgte på den barnsligste måte alle disse beskyldninger.»¹³⁵⁾

Quisling imponerte en del av sin borgerlige samtid, og han trengte å markere seg. Angrepet på Arbeiderpartiet ble likevel en fiasko, men Quisling-saken var mer enn som så. Den kompromiterte en militær etterretningstradisjon. Quisling kjente til overvåk-

ningen fra tiden i Generalstaben. Da han gikk inn i Kolstad-regjeringen som forsvarsminister ble han minnet om sitt noe merkelig utspill overfor arbeiderbevegelsen i midten av 1920-årene. I tillegg til sitt forslag om å organisere røde garder, tilbød han seg å gå inn i Generalstaben for å spionere til fordel for Arbeiderpartiet. De beskyldningene avviste han med at det ikke var nødvendig å gå inn igjen i Generalstaben for å avsløre hva den stelte med, det visste han nok om fra før. Akkurat det hadde Quisling noe rett i, selv om hans tidligere erfaringer ikke var noe argument imot at han kunne ha tenkt seg å avsløre hemmeligheter av nyere dato.

Quisling mente han hadde autoriteten av mange års militær etterretning i ryggen da han rettet sine beskyldninger mot Arbeiderpartiet. Bevisene lå i Generalstaben og Forsvarsdepartementet, trodde han.

5. Avslutning

5.1 Arbeiderbevegelsen og overvåkningen

Lite hemmelighetskremeri

Den politiske overvåkningen ble kjent i norsk arbeiderbevegelse allerede i 1918. Overvåkningen under storstreiken i 1921 kom opp som egen sak i Stortinget året etter. Quisling-saken var det siste og endelige beviset på militærmaktens rolle som politisk politi.

Fra 1918 til 1921 var det en del hemmelighetskremeri i radikale kretser på grunn av frykten for overvåkning. Av tysterrapporter og brev som Generalstaben fikk kopier av går det frem at arbeiderledere advarte mot overvåkningen. Arbeiderpressen gikk også til felts mot de hemmelige tjenester, angrepene var spesielt harde under Quisling-saken. Hovedinntrykket er imidlertid at hovedtyngden av norsk arbeiderbevegelse hadde et ganske avslappet forhold til det hele. Det utviklet seg aldri noen spionpsykose i parti og fagbevegelse. Mellomkrigstidens arbeiderbevegelse hadde ingen stall av journalister eller politikere som spesialiserte seg på å kritisere overvåkningen.

Spionpsykose og politisk opposisjon

De psykologiske følgene av politisk overvåkning er utførlig behandlet i faglitteraturen. Blant annet Bramstedt og Richard John-

sen drøfter den demoraliserende virkning på politiske opposisjonsgrupper.¹³⁶⁾ Medlemmene mistenker hverandre, en åpen debatt blir umulig og entusiasmen forsvinner.

I mer ekstreme situasjoner har spionfrykten blitt brukt som et middel av ledende partikadre til å utmanøvrere opposisjonen i partiet. For utenforstående har den paranoide omtalen av overvåkningen til tider gitt et ganske merkelig og komisk inntrykk, med den følge at opposisjonen har mistet politisk troverdighet. Tendensen til å overvurdere omfanget av overvåkningen er en annen side ved trillerkomplekset. Bramstedt skriver om det.¹³⁷⁾ Politifolk og mikrofoner stikker frem overalt. Tom Browden skriver om politiske opposisjonsgrupper som har gått under jorden, slik at politiet mistet fullstendig kontrollen med hva de opposisjonelle foretok seg.¹³⁸⁾

Demoraliseringen av opposisjonen som følge av overvåkning kan ved første øyekast se ut til å være en latent effekt, men i mer totalitært anlagte stater er en slik virkning ofte tilsiktet. Regimet er interessert i at politiapparatet skal fremstå som allestedsnærværende. Poenget med overvåkningen er nettopp at opposisjonen skal ha en følelse av at den blir overvåket, selv om den ikke skal vite når og hvordan.

Hvorfor hadde arbeiderbevegelsen et såpass avslappet forhold til overvåkningen?

Hovedtyngden av norsk arbeiderbevegelse gikk klar av de psykologiske ringvirkningene som rammet politiske opposisjonelle i andre europeiske land. Det er et kjent mønster at paranoide forestillinger om overvåkningen trives best i små og lukkede miljøer. Alan Wolfe tar opp det aspektet.¹³⁹⁾ Det betydde nok noe at arbeiderbevegelsens organisasjoner var såpass store og utadvendte, men det forklarer neppe alene hvorfor den kollektive paranoiaen uteble. I 1920-årene ble arbeiderbevegelsen gang på gang konfrontert med ganske bastante tvangsmidler: politi, soldater, tvangsløver og rettsforfølgning. Det bidro sannsynligvis også til at arbeiderbevegelsen ikke var så fiksert på å avsløre overvåkningen. Det var andre forhold som ble opplevd som vel så opprørende. Det norske politiske system i 1920-årene var dessuten et helt annet og liberalt enn de totalitære stater i Europa, de harde tider til tross. Arbeiderlederne ri-

sikerte ikke å bli torturert eller skutt ned på åpen gate av et hemmelig politi. Opposisjonen i Europas diktaturstater hadde ganske andre grunner til å frykte overvåkningen, enn tilfelle var for norske arbeidere. Det er imidlertid ikke ukjent at det har oppstått bølger av overvåkingspsykoser også blant opposisjonelle i de mer demokratiske samfunn.

Opposisjonens holdning til overvåkning kan ses som et speilbilde av hvordan de revolusjonære forestiller seg revolusjonen. En gruppe som tror på revolusjonen i «vår tid», med bevæpnet oppgjør og barrikader i gatene – har mer å frykte enn de med diffuse forestillinger om den revolusjonære vei. Dersom politiet har navn og bilde av kadrene, vil revolusjonen kunne bli kvalt i fødselen. Jeg tror en slik hypotese kan ha noe for seg når det gjelder Arbeiderpartiets holdning til overvåkningen i årene frem til 1932. Partiet så på seg selv som revolusjonært, men egentlig uten å ha konkrete planer og forestillinger om en selvstendig revolusjon på norsk grunn. Det var helt andre aspekter som preget det daglige arbeid i parti og fagbevegelse, og derfor var heller ikke frykten til stede for massearrestasjoner på revolusjonens første dag.

5.2 Organisasjon og målutvidelse

Målutvidelse – ikke målforskyvning

Sosiologien har beskrevet en god del organisasjoner som forandret målsetning fordi den opprinnelige målsetningen var i ferd med å bli realisert. Howard Becker bruker frivillige organisasjoner som et eksempel.¹⁴⁰⁾ Etzioni analyserer målforskyvning på grunn av indre forhold i organisasjonen; hensynet til organisasjonen blir lett et mål i seg selv. Det kan også være at lederne ønsker seg roligere tider.¹⁴¹⁾ J.D. Thomphson har i motsetning til Etzioni drøftet hvordan samfunnet virker inn på og endrer organisasjonens målsetning.¹⁴²⁾

Hva så med det militære etterretningsapparatet i årene 1918 – 1932? Den kraftige oppblomstringen i politisk overvåkning kan ikke betegnes som målforskyvning. Offiserene fortsatte med tradisjonell militær etterretning. Dessuten hadde de en viss trening i å drive politisk overvåkning fra tidligere av, selv om virksomhe-

I overvåkernes søkelys: Ungdomsforbundets antimilitaristiske agitasjon.

Hvor pålitelige var soldatene – særlig de som kom fra arbeiderklassen? Etter hvert ble de militære arkivene fylt opp av navnelister, stemningsrapporter og beslaglagte pamfletter.

Bildet ble tatt på Sætermoen. Fotografen ble fratatt filmen og alt fotografisk utstyr av politiet, men en kopi var blitt sendt til Ellisif Wessel (som selv sto i overvåkernes søkelys). Hun sørget for å mangfoldiggjøre bildet.

(Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek)

ten før 1918 var ubetydelig i forhold til de årene som fulgte. Målutvidelse er derfor et mer dekkende begrep.

Overvåkningens faser

Det gis ikke én forståelse av hvorfor den militære etterretningen «utvidet» og beholdt beredskapen fra Den første verdenskrig. Det skyldtes ikke arbeidsledighet fordi verdenskrigen tok slutt. Den store overvåkningen startet allerede i begynnelsen av 1918, og det manglet ikke på tradisjonelle etterretningsoppgaver senere heller.

Overvåkningen kan grovt deles i tre faser (1918 – 1925, 1925 – 1929 og 1930 – 1932). De politiske forholdene i Norge og utlandet preget alle tre fasene. Frykten for antimilitaristene var der hele tiden. Revolusjonsfrykten var særlig dominerende fra 1918 til

1925. Den russiske revolusjon, den internasjonale bolsjevisme og radikaliseringen av norsk arbeiderbevegelse var varslet om den nye tid. Deler av det borgerlige Norge slappet noe mer av i siste halvdel av 1920-årene, vel innforstått med nyansene i norsk arbeiderbevegelse. Det gjaldt særlig Norsk Arbeidsgiverforening. Fasen fra 1925 til 1929 er vanskelig å få tak på, men etter mengden rapporter å dømme ser det ut til at overvåkingen stagnerte. De politiske motsetningene fikk en annen karakter og arbeiderbevegelsen var på defensiven. Revolusjonsfrykten slapp likevel ikke taket på etterretningsoffiserene, selv om den ikke kom til uttrykk utad i særlig grad. Den ble bl.a. holdt levende av den internasjonale rykteflom.

Fra 1930 forandret bildet seg drastisk. Ryktene og rapportene ble mer fantastiske og ukritiske enn noen sinne, til tross for at de revolusjonære ikke lenger var det de engang sa at de var. Arbeiderpartiets venstrevridde landsmøte i 1930 var et intermesso. Våpenryktene i 1930 var dessuten av en helt annen kaliber enn landsmøtets vedtak om å danne arbeidervern.

Kvaliteten på overvåkingen sank betraktelig i forhold til årene etter første verdenskrig, selv om det ble mange høner av fjærene på den tiden også. Offiserene ble lurt opp i stry av sine kilder, men hvorfor var de så lett lurte? «Trengte» de et rykte? Ville de tro? Det gis ikke noe enkelt svar på disse spørsmålene; den høyreaktivistiske fasen fra 1930 – 32 er den mest komplekse av de tre fasene. Offiserene «trengte» kanskje de revolusjonære i en viss forstand. Forsvarets stilling var ikke særlig oppløftende i begynnelsen av 1930-årene sett fra fagmilitært synsvinkel. Den revolusjonære fase var et argument mot ytterligere reduksjoner i forvarsbudsjettet, og det var nok ingen tilfeldighet at flere av offiserene kom med sine anklager mot Arbeiderpartiet nettopp under valget i 1930. Valgkampen munnet ut i en sterkt borgerlig offensiv. Offiserene valgte i og for seg et beleilig tidspunkt, hadde de bare visst å spille kortene sine bedre. Den militære høyreaktivismen var imidlertid noe langt mer enn et taktisk utspill i en valgkamp. Den var del av den politiske høyre-radikalisme som vokste frem i Europa i annen halvdel av 1920-tallet, Norge inkludert. Foruten den nye grenseoppgangen mot parlamentarisme og arbeiderbevegelse hadde høyredreiningen i seg den tradisjonelle revolusjonsfrykten, som blomstret opp igjen og virket mer besatt enn noen gang før, ikke bare blant etterret-

ningsoffiserene, men også innen deler at det øvrige officerskorps.

Taktiske hensyn, tradisjonell revolusjonsfrykt og den nye høyreaktivismen gled over i hverandre i årene 1930 – 1932.

Felles for alle fasene er at utvidelsen av målsetningen for den militære etterretningen ikke skyldtes indre forhold i hæren alene. Målutvidelsen var ikke minst en gjenspeiling av hvordan offiserene tolket utviklingen i Norge og utlandet, organisasjonen forandret seg som en reaksjon på endringer i de sosiale og politiske omgivelser. Den militære etterretningens historie er derfor også et eksempel på nødvendigheten av å studere organisasjoners mål og utvikling i lys av forholdet mellom organisasjonene og samfundet.

En brå nedtrapping

Quisling gjorde et nytt forsøk i 1933 på å finne bevis for at arbeiderbevegelsen smuglet våpen. Det var Jonas Lie og kaptein Munthe som tok seg av den praktiske etterforskningen. Tim Greve har skrevet om det etterspillet.¹⁴³⁾ Den militære etterretning ble likevel aldri den samme etter Quisling-saken i 1932. Den ble trappet vesentlig ned, sterkt kompromittert som den var. Av taktiske grunner var det nødvendig for offiserene å legge seg lavt i terrenget, selv om de fortsatt hevet hodet ved enkelte anledninger. Den overvåkningen som rettet seg mot antimilitaristisk agitasjon fortsatte frem til krigsutbruddet, men heller ikke på det området var tidene de samme, hverken for offiserene eller antimilitaristene.

Forkortelser

- D – Divisjon
- FD – Forsvarsdepartementet
- FD.H – Forsvarsdepartementets hærkontor (1,2,3 osv.)
- GS – Generalstabens
- G.E – Generalstabens Etterretningskontor
- JD – Justisdepartementet
- JD.P – Justisdepartementets Politikontor
- KA – Kommanderende Admiral
- KG – Kommanderende General

Noter

- 1 Ottar Strømme, *Den hemmelige hæren*, Oslo 1978. Overvåkning rundt 1930 er berørt av Per Ole Johansen, *Menstadkonflikten 1931*, Oslo 1977 og Per Ole Johansen «Arbeidervern og revolusjonsfrykt», i: *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie*, 1, 1981.
- 2 Forhandlinger i Stortinget 2. juli 1917, s. 658.
- 3 Forhandlinger i Odelstinget 2. juli 1917, s. 668.
- 4 Brev fra FD til JD 4. sept. 1914. FD H₃ Journalbilag 142 – 1092. 1918 løpenr. 109.
- 5 Tony Bunyan, *The political police in Britain*, 1976
- 6 Møtene omtales i to skriv fra GS til FD, datert 12.11. 1918, og i skriv stilet til «Herr Statsråd Holdtfof. Jnr. 2766/18. FD H₃ «Hemmelige saker 1921 – 1923» Løpenr. 2868. Sikkerhetskomiteen av 1918 omtales av Lars Borgersrud (Ottar Strømme, 1978).
- 7 Fra GS til JD. 9. mars 1918. JD.P «Den revolusjonære bevegelse i Norge» 1918.
- 8 Brev GE – til politimesteren i Haugesund 7.1. 1919. GS IV Pakke 1233.
- 9 Fra GS til JD. 9. mars 1918. JD.P. «Den revolusjonære bevegelse i Norge» 1918.
- 10 Fra KG til Distriktskommandoene 16.2.1918. GS -uregistrert del.
- 11 Søndre Trondheims Infanteriregiment nr. 12 til FD 4. mai 1918. GS «Syndikalistbevegelsen. Soldatråd». Uregistrert del.
- 12 Fra GD til KG. 1. sept. 1920. JD.P «Den revolusjonære bevegelse i Norge» 1922 – 1927.
- 13 Innst. S.L. XXVI. 1922. Innstilling fra militærkomiteen angående løytnant Christensen. 1.D's ordre ble sendt ut 19. mai 1921.
- 14 Fra 5. kompani av Tromsø regiment til Tromsø regiment. 26.3.1918. GS. «Syndikalistbevegelsen. Soldatråd». Uregistrert del.
- 15 Fra Alta Bataljon til GS. 11. mars 1919. JD.P «Grensepolitiet i Finnmark» 1919 – 1920.
- 16 PM 5.3.1925. GS. IV nr. 1406.
- 17 Fra GE til KG 3. mai 1918. GS. IV nr. 1233.
- 18 Fra Utrøndelag Politikammer til Opdagelsespolitiet i Kristiania. 19.11.1918. GS IV nr. 1233.
- 19 Til politimesteren på Kongsberg fra politibetjent G.Aa. 20. nov. 1918. JD.P «Den revolusjonære bevegelse 1919 – 24».
- 20 Ibid.
- 21 Rapport fra Kristiania Politi 12.9.1922. JD.P «Den revolusjonære bevegelse» 1924 – 1927.
- 22 Rapport fra opdagelsessjefen i Bergen 10.10.1930. FD.H₃. Journalsaker 1931/601,1299. Løpenr. 170.
- 23 Michel Foucault, *Det moderne fengslets historie*, 1977.
- 24 Dok. 25.3.1931. JD.P «Den revolusjonære bevegelse i Norge» 1927 – 1933.
- 25 Fra GS til FD. 12.11.1918. Skriv stilet til «Herr statsråd Holdtfofot Jnr. 2766/18. FD.H₃ «Hemmelige saker 1921 – 1923». Løpenr. 2868.
- 26 Brev fra generalmajor Gulbrandson til KG. 3. sept. 1930. GS. IV nr. 931.
- 27 Rapport fra Kristiania Opdagelsespoliti, 24.1.1923. GS. IV nr. 1425.
- 28 Brian Chapman, *The Police State*, 1970.
- 29 Dok. 25.2.1931 JD.P. «Den revoiusjonære bevegelse i Norge» 1927 – 1933.
- 30 Til kaptein Munthe fra O.D. Skien 14.10.1932. Brevet i sin helhet gjengitt av Lars Borgersrud (Ottar Strømme 1978).

- 31 Notat 18.11.1930. JD.P «Samfundshjelp 1919 – 1938».
- 32 Rapport til Kristiania Politi fra politibetjent O.A. 26. juni 1919. JD.P. «Russland 1920».
- 33 Rapport til Kristiania Politi fra politibetjent O.A. 17. sept. 1920. JD.P «Russland 1920».
- 34 Fra KG til FD. 24. mai 1921. JD.P. «Den revolusjonære bevegelse» 1922 – 1927.
- 35 Fra GS til JD og FD. 21.1.1918. GS uregistrert del.
- 36 Til Oslo Politi fra politibetj. S.W. 29.1.1925. GS Bolsjevismens Propagandasystem» nr. 1001.
- 37 Brev til Trondhjem Politikammer – datert X – 25.1.1918. JD.P. «Den revolusjonære bevegelse i Norge» 1918.
- 38 Kristiania Opdagelsespoliti. 2. oktober 1923. GS. «Bolsjevismens Propagandasystem».
- 39 Ibid.
- 40 Ibid.
- 41 Pm. 24.11.1930 C. Platou. JD.P «Samfundshjelp» 1919 – 1938.
- 42 Fra Stavanger Politi til JD. 24. mars 1923. JD.P. «Den revolusjonære bevegelse i Norge».
- 43 Fra GE til KG mars 1918 (ikke nærmere datert) GS «Syndikalistbevegelsen. Soldatråd». Uregistrert del.
- 44 Rapport Oslo Opdagelsespoliti 27. juli 1925. GS. uregistrert del.
- 45 Utdatert og usignert notat. FD.H₃ «Dokumenter vedr. Quislingsaken 1932». Løpenr. 2871.
- 46 Fra Kristiania forsvarsklubb til kaptein G. W. ved GS 1918 (ikke nærmere datert) GS. IV. Nr. 1233.
- 47 Fra legasjonen i Moskva til UD 5.10.1925. JD.P. «Russland 1925 – 1939».
- 48 Fra kaptein S.S.H. til FD 7. mai 1919. JD.P. Journal nr. 1701 – 2300. 1920.
- 49 Fra JD til FD 15. mai 1919. «Kaptein Nordlies rapport av politimessig betydning». JD.P.
- 50 Ibid.
- 51 Fra GS.E. til JD. 11. juni 1919. JD.P. Journalsaker P. 2501 – 2900. 1919.
- 52 Rapport fra Quisling 31.1.1920. Refereres i skriv fra GE. 6.2.1920. GS.E – Kopibok 5.5.1919 – 25.2. 1921.
- 53 Ibid.
- 54 Fra GE. til KG 24.1.1919. Rapport fra Kristiania Politi 4.12.1918. GS IV Nr. 1011. B.
- 55 Aksel Zachariassen, *Spennende år. Fra krig til krig. med penn og ord*. Oslo 1978.
- 56 Fra det hemmelige engelske politi til legasjonen i London 24. juni 1921 G.S. «Dokumenter som har vært bilag i Quisling-saken» nr. 1425.
- 57 Rapport 22.4.1921. GS. IV nr. 1425.
- 58 Ibid.
- 59 Fra J.I. ved legasjonen i København til utenriksministeren 13.11.1918. FD.H₃ «Hemmelige saker 1921 – 1923». Løpenr. 2868.
- 60 Ibid.
- 61 Fra UD til JD 3. juli 1920. JD.P. «Grensepoliti i Finnmark 1920 – 1922».
- 62 Rapport fra militærattacheen i Helsingfors 15. mars 1923. FD.H₃ «Hemmelige saker 1921 – 1923» løpenr. 2828.
- 63 Brev fra GD til GS. 19. mars 1918. GS. II nr. 1425.
- 64 Fra 3.D. til KG. 22. febr. 1918. GS. «Sikkerhetspakken» nr. 930. A.

- 65 Fra KG til FD. sept. 1931 (ikke nærmere datert). Journalbilag 2933 FD.
- 66 Fra 4 D til KG - 14. aug. 1930. FD.H₃ Journalsaker 1931 (601 - 1299). Løpenr. 170.
- 67 Notat fra FD januar 1924 (ikke nærmere datert). FD.H₃ Journalsaker 1925/2024 - 2297. Løpenr. 148.
- 68 Ibid.
- 69 Skriv fra JD 1919 (ikke nærmere datert). JD.P. «Forsvarsfiendtlig agitasjon. Soldatråd».
- 70 JD.P. «Forsvarsfiendtlig agitasjon. Soldatråd». 1918 - 1920.
- 71 Fra 3 D til GSE. 20. mai 1919 GS IV 1011 A.
- 72 Fra GS.E til KG. 3. sept. 1924. GS.E. Kopibok 1924.
- 73 Vedtak NKP Sentralstyret 27. mars 1924. Underskrevet av Peder Furubotn. GS. IV nr. 1425.
- 74 Bilag til skriv fra KG. 2.5. 1930. GS. IV. Kopibok 1930.
- 75 DNA. Protokoll for landsmøte 1930, s. 89.
- 76 Lars Borgersrud (Ottar Strømme) 1978, s. 46.
- 77 Rapport Kristiania Politi 27.2.1923. GS IV nr. 1425.
- 78 GS IV nr. 1233.
- 79 1919 (ikke nærmere datert) GS. IV nr. 1425.
- 80 GS IV nr. 1425.
- 81 Notat 1918 (ikke nærmere datert) JD.P. «Rusland 1919».
- 82 GS IV nr. 1340.
- 83 Brev Akershus Dragonregiment til kaptein S., 4. april 1922 GS. «Bolsjevismens Propagandasystem» nr. 1011 A.
- 84 Ibid.
- 85 Brev fra «Einar» til Martin Tranmæl 7. april 1918. JD.P. «Den revolusjonære bevegelse i Norge 1918».
- 86 Tranmæls svar 9. april 1918. JD.P. «Den revolusjonære bevegelse i Norge 1918».
- 87 Fra Trondhjems Politikammer til JD. 16. april 1918. JD.P. «Den revolusjonære bevegelse i Norge 1918».
- 88 Notat 12.11.1919. E.L. JD.P. «Rusland 1921 - 1924».
- 89 Fra sjefen på «Heimdal» til KA. 30. aug. 1920. JD.P. «Den revolusjonære bevegelse 1921».
- 90 Rapport fra politibetj. S. til Kristiania Politikammer 20. sept. 1920. GS IV nr. 1011 A.
- 91 Bilag til skriv fra KG 21.5. 1920. JD.P. «Rusland 1925 - 1939».
- 92 Fra 4D til KG. 25.1. 1918 GS. Uregistrert del.
- 93 Rapport GS.E. 21.11. 1918. GS IV. nr. 1233.
- 94 Fra FD til Norges Skytterstyre 26. mars 1918. JD.P. «Den revolusjonære bevegelse i Norge 1918».
- 95 Fra sjefen på «Heimdal» til KA. 30. aug. 1920. JD.P. «Den revolusjonære bevegelse i Norge». 1922 - 1927.
- 96 Fra GD til KG 1. sept. 1920. JD.P «Den revolusjonære bevegelse i Norge». 1922 - 1927.
- 97 Dokument 280. 133/18 S. «Spartacus» 21.2 - 1921. GS IV Pakke nr. 1406.
- 98 Rapport fra Kristiania Opdagelsespoliti 14.2. 1923. GS. «Bolsjevismens Propagandasystem» nr. 100 I A.
- 99 Sitatet er fra et ikke nærmere datert PM fra november 1925 FD.H₃. Løpenr. 2871.
- 100 Fra 4D til KG. 3. sept. 1930. GS IV nr. 931.

- 101 Fra «ASL» 27.9. 1930. «Samfundshjelp 1919 – 1938 JD.P.
- 102 Rapport 31.7. 1930 «dok. vedr. Quislingsaken 1932». Løpenr. 2871. FD.H₃.
- 103 GS IV nr. 1341.
- 104 GS II nr. 1425.
- 105 Udatert rapport. GS IV M 239. 1240 – 1241 A.
- 106 Rapport 9. august 1926. Avsender og adressat er strøket over. GS. Uregistrert del.
- 107 Fra GS.E til KA. 8. juli 1919 – GS. IV nr. 1406.
- 108 Fra GS.E til Opdagesessjefen i Kristiania. GS. IV Kopibok 5.5. 1919 – 25.2. 1921.
- 109 Ibid.
- 110 Rapport GS.E. 21. juli 1919. GS. IV avd. «Bolsjevismens propagandasystem.
- 111 Rapport 9. aug. 1926. GS. Uregistrert del.
- 112 Ibid.
- 113 Fra sjefen for Søndre Trondhjems Infanteriregiment nr. 12 til FD. 4. mai 1918. GS. «Syndikalistbevegelsen. Soldatråd».GS. Uregistrert del.
- 114 Fra sjefen for Heimdal til KA. 3. aug. 1920. JD.P. «Den revolusjonære bevegelse i Norge» 1922 – 1927.
- 115 Fra den norske legasjon i Helsingfors til GS.E. GS IV nr. 1340.
- 116 Rapport fra infanteriregiment nr. 16 1919 (ikke nærmere datert) GS. Uregistrert del.
- 117 Rapport militærattacheen i Helsingfors 15. mars 1923. FD.H₃. «Hemmelige saker» 1921 – 1923. Løpenr. 2868.
- 118 Rapport Søndre Haalogaland regiment nr. 14. 1919 (ikke nærmere datert) GS. Uregistrert del.
- 119 PM 18.4. 1918. FD.H₁ Journalnr. 3520 – 1735. 1918.
- 120 Bunyan, op.cit.
- 121 Fra Uttrøndelag politikammer til opdagesessjefen i Kristiania. 19.11. 1918. GS IV nr. 1233.
- 122 Fra Generalstabens Topografiske avdeling til Direktøren for Norges Geografiske opmåling. 27. aug. 1921 – GS IV nr. 1406.
- 123 Notat 18.10. 1920. Sannsynligvis fra utenlandsk kilde. JD.P. «Rusland 1920».
- 124 Rapport fra Kjøbenhavn 6. april 1921. JD.P. «Den revolusjonære bevegelse». 1921.
- 125 Engelsk rapport 8.6. 1921. GS IV nr. 1425.
- 126 Dok. 90. Rapport (udatert og usignert) angående Røde Verns bevæbning. Rapporten er bilag i Quislingsaken. En kopi ligger også i GS – uregistrert del.
- 127 PM. Oslo 24. nov. 1930 ved C. Platou JD.P. «Samfundshjelp 1919 – 1938».
- 128 Innst. S. nr. 184 – 1932. Bilag 1. møte i Specialkomiteen til undersøkelse av Quislingsaken den 1. juni 1932, s. 491.
- 129 Rapport fra Kristiania Politi 28. mars 1923 GS. «Bolsjevismens propagandasystem» Nr. 1001 A.
- 130 Rapport. Sjefen for Opdagesespolitiet i Bergen 10.10. 1930. FD.H₃ – Journalsaker 1931/601 – 1299. Løpe.nr. 170.
- 131 Notat byråsjef E. Larsen 21.8. 1931. JD.P. «Den revolusjonære bevegelse i Norge» 1927 – 1933.
- 132 Innst. S. nr. 184 – 1932. Bilag 1. Møte i spesialkomiteen til undersøkelse av Quislingsaken den 1. juni 1932, s. 485.
- 133 Ibid.
- 134 Ibid.
- 135 J.L. Mowinckel. Forhandlinger i Stortinget 30. juni 1932, s. 2616.

- 136 E.K. Bramstedt, *Dictatorship and Political Police*, 1945. Richard I. Johnson i Georg L. Mosse, ed., *Police forces in history*, 1975.
- 137 Ibid.
- 138 Tom Browden, *Beyond the Limits of the Law. A comparative Study of the Police in Crisis Politics*, 1978.
- 139 Alan Wolfe. *The Seamy Side of Democracy*, 1973.
- 140 Howard Becker, *The Outsiders*, 1967.
- 141 A. Etzioni, *Moderna organisationer*, 1970.
- 142 J. D. Thompson, *Hur organisationer fungerer*, 1973.
- 143 Tim Greve, *Det norske Storting gjennom 150 år*. bd. 3, Oslo 1964.

Arnt-Erik Selliaas

Politisk politi i Norge 1914 – 1937

1. Innledning

6. juli 1937 ga justisminister Trygve Lie en hemmelig instruks om opprettelse av et norsk overvåkingspoliti. I denne artikkelen skal jeg se nærmere på forløperne til denne «special branch» innen politiet. I stedet for det moderne begrepet «overvåkningstjeneste», bruker jeg begrepet «politisk politi», og jeg skal nedenfor klargjøre dette begrepet nærmere.

Jeg ønsker å belyse visse trekk ved organiseringen av det politiske politi i Norge i perioden fra utbruddet av den første verdenskrig til instruksene av 1937 blir gitt. Jeg ønsker å kartlegge noen av drivkreftene bak organiseringen, dessuten si litt om lover, bestemmelser og rettslige hjemler for virksomheten. I noen grad vil jeg forsøke å kaste lys over tankegangen og innretningen til dette politiet. Spesielt vil jeg belyse hvilken plass arbeiderbevegelsen hadde som objekt.

I denne perioden var det norske politiet delt inn i et femtital politidistrikter. I min artikkel vil jeg konsentrere meg om Kristiania/Oslo. Dels fordi mine kilder sier mest om politiet i hovedstaden, men viktigst fordi det politiske politi i hovedstaden under hele perioden var sentral for hele landet. Når jeg bruker den ambisiøse tittelen «det politiske politi i Norge», er det fordi jeg snakker om det sentrale apparat. Det kan selvfølgelig tenkes at det i andre distrikter var en noe annen organisering, størrelse og intensitet.

Jeg har tatt for meg tre områder/faser: «*spionpolitiet*» under første verdenskrig, de «*politiske avdelinger*» på slutten av 20-tallet, og til slutt det som ble «*overvåkningspolitiet*» i 1937.

Litteratur og kilder

Om norske forhold er det svært lite politi-litteratur fra denne perioden, og bare noen få verker tar opp det politiske politi.¹⁾ Av trykt materiale har Stortingstidende (ST) for meg vært det viktigste: Her finnes mye om politiet generelt, men også om mitt spesielle område.

Jeg har vært igjennom et omfattende kildemateriale i Riksarkivet (RA). Det gjelder arkivene til Forsvarsdepartementet (FD), Generalstaben (GS), Justisdepartementets politikontor (JD.P) og Centralpasskontoret (CpK). Men kildene med direkte relevans til mitt arbeid har vært spredt og dårlig ordnet. Min kildegjennomgåelse kan således ikke sies å være fullstendig. – Jeg har ikke gått igjennom politiets egne arkiver.

2. «Politisk politi» Begrepsklargjøring

Enhver stat har et *maktapparat* til å trygge sin sikkerhet og selvstendighet mot ytre og indre fiender. Dette fysiske maktapparatet består av to separate institusjoner: militærvesen og politi. Begge disse er handlingsrettet, dvs. de er innrettet på å slå til mot en potensiell fiende, enten det er en angriper mot statens territorium eller opprørere mot det politiske system. For å være i stand til det må man være forberedt, dvs. ha en *beredskap*. Beredskap defineres vanligvis som militære og sivile tiltak som treffes for å sette samfunnet i stand til å møte et væpnet angrep, opprør eller trussel om sådant. Det trengs en *forebyggende sikkerhetstjeneste* som kan oppspore og avverge angrep på/forbrytelser mot staten og det politiske system. Makthaverne må altså skaffe seg *informasjon* om fienden, men også forberede *aktiv inngripen* overfor den.

Disse to oppgavene flyter ofte over i hverandre. To begrep er knyttet til denne virksomheten: *militær etterretning* og *politisk politi*. Som fellesbetegnelse brukes populært «hemmelige tjenester».

Militær etterretning

Den militære etterretningstjeneste har to hovedoppgaver:

1. Den *positive (offensive)* etterretning. Den militære ledelse (fra de minste enheter til hovedkvarteret, generalstaben) trenger informasjon om mulige farer. Det må skaffes til veie opplysninger av interesse for krigføringen, alt fra folkestemningen til rene militære data. Kildene til informasjon er mange: Dels åpne/legale fra tilgjengelige kilder (aviser, radio, bøker, kart, fotografier m.v.), eller skjult/illegalt ved spionasje.

2. Den *negative (defensive)* etterretning. Denne kalles også kontraspionasje/sikkerhetstjeneste, og har til hensikt å avdekke fiendens spionasje og treffe tiltak mot denne. Selv om oppgaven ofte sorterer under de militære myndigheter, har det i tillegg parallelt blitt bygd opp sivile organer til å ta seg av den. Det er dette jeg kaller «politisk politi».

Politisk politi

Politiet har grovt sett to hovedfunksjoner:

1. Opprettholde ro og orden. Dette er ordenspolitiets oppgave, i ekstraordinære situasjoner i samarbeid med militære enheter.

2. Etterforske straffbare handlinger. Dette er kriminalpolitiets (opdagelsespolitiets) oppgave.

I tillegg har de også visse administrative oppgaver (trafikk, passutstedelse etc.).

Politiet har altså som oppgave å se til at lover og bestemmelser for ordningen av samfunnets liv, blir overholdt. Det er den maktinstitusjon staten rår over for å forsvare seg mot den «fiende» som befinner seg innenfor statens territorium. I vid forstand er således hele politiinstitusjonen et «politisk politi». Enhver lovbrøyer kan betraktes som en «fiende» av staten, dvs. en potensiell trussel mot statens autoritet. Men det er klart at en *lommetyv* og en *spion* representerer en ulik trussel overfor statens *sikkerhet*. Derfor er noen forbrytelser mer «politiske» enn andre.

De forbrytelser som eksplisitt kalles politiske, er i Norge beskrevet i Straffeloven av 1902, kap. 8 og 9. Disse kapitler tar sikte på å verne om landets indre sikkerhet. Kap. 8 omhandler forbrytelser mot statens selvstendighet, mens kap. 9 omhandler forbrytelser mot Norges statsforfatning og statsoverhode.

Kampen mot politiske forbrytelser krever spesielle politiorganer, og ofte spesielle metoder. Dels kan det være et *opprørspoliti* av militær karakter (Schutz-polizei). Statspolitiet i 30-årene var et slikt politisk ordenspoliti. Men det som vanligvis benevnes som politisk politi, er det *hemmelige* politi som har til oppgave å oppspore og forhindre politiske forbrytelser.²⁾

Det politiske politi har tre oppgaver:

– *Alminnelig fremmedkontroll*. I hovedsak foregår dette åpent, men i visse tilfeller kreves en skjult overvåkning og kontroll med utlendinger i landet.

– *Spionkontroll*. Denne foregår i det skjulte og er rettet mot utlendinger («turister», diplomater, «fiskeoppkjøpere», forretningsfolk etc.) som eksplisitt mistenkes for å arbeide for en fremmed makts etterretningstjeneste – og mot nordmenn som kan tenkes stå i en fremmed makts tjeneste.

– *Kontroll med potensielle indre fiender* av det politiske system.

3. Første verdenskrig: Krisetiltak og spionpoliti

Da stormaktskrigen brøt ut seinsommeren 1914, kom den overraskende på de norske politiske myndigheter. Europa hadde i flere år vært preget av imperialistisk rivalisering stormaktene imellom. De militære lederne forberedte seg på krig. I kulissene opererte «spionene». Stormaktsrivaliseringen krevde informasjon om fiendens militære disposisjoner, og dette tilsa at de hadde rapportører i andre land.³⁾ Forkledd som sagfilere, turister og handelsreisende reiste de rundt og samlet opplysninger om militæranlegg, kommunikasjoner og økonomiske forhold. Først og fremst foregikk dette stormaktene imellom, men etter hvert ble også nøytrale land, som Norge, trukket inn.

Norsk utenrikspolitikk var i førkrigsårene en balansegang mellom stormaktene og deres allianser. Men i hvilke grad var myndigheten klar over det som foregikk i det skjulte?

Den positive etterretningstjenesten må ha vært mangelfull. Informasjoner om situasjonen ute i Europa fikk myndighetene bl.a. gjennom diplomatiet. Og i tida etter 1905 var det etablert utenriksstasjoner i 7 hovedsteder. Det eksisterte en sped begynnelse til en

militær etterretningstjeneste innpasset i utenriktstjenesten. Men den var ikke et topp-prioritert diplomatisk arbeidsfelt.⁴⁾

Når det gjaldt spionkontroll (negativ etterretning) og kontroll med den økende innvandring av utlendinger, var det også dårlig stelt. De eneste lovregler man hadde, var Straffeloven av 1902, og loven av 1901 om «anmeldelse av reisende og fremmede m.v.» Men denne siste loven tok ikke sikte på å kontrollere utlendingene.

Krigsutbrudd: Nye lover og bestemmelser

Krigsutbruddet gjorde det nødvendig å rette opp disse manglene. To nye lover ble vedtatt, «spionloven» og «lov om post- og telegramkontroll», dessuten ble fremmedkontrollbestemmelsene skjerpet.

Den 18. august ble «*Lov om forsvarshemmeligheter*», også kalt «spionloven», vedtatt. Det var militære krefter som presset på for å få nye spionbestemmelser. Den direkte foranledningen til at det ble satt fart i lovgivningsarbeidet, var den spionsak Kristiania-politiet kom i berøring med høsten 1913 – Assanowitch-saken.

I denne saken viste det seg at spionasjen var rettet mot Østerrike-Ungarn, og ikke mot Norge. Et norsk mellomledd ble arrestert og avla full tilståelse, men han kunne ikke straffes fordi en manglet en bestemmelse som satte forbud mot å formidle spionasje mellom fremmede stater. Tankegangen var at «den som lar seg kjøpe til spionasje mot et fremmed land, kan man heller ikke stole på når det gjelder vort eget forsvar».⁵⁾

Loven ga myndighetene rett til å forby uvedkommende adgang til områder av militær/forsvarsmessig betydning.

Loven om post- og telegramkontroll var en direkte forlengelse av spionloven, også den presset fram av de militære.

18. september erklærte GS at det var absolutt påkrevet å få lettere adgang for de militære myndighetene til å undersøke telegram- og postforsendelser til og fra personer som mistenktes overtrede spionloven. GS ønsket «forskrifter som bemyndiget paatalemyndigheten til å gi militære autoriteter anledning til i politiets overvær at undersøke saadanne personers telegraf- og postkorrespondanse».⁶⁾

I juni 1915 ble så «*Lov om kontroll med post- og telegrafforbindelser*» vedtatt med stort flertall. Loven ga *politiet* rett til å avgjøre

om man skulle foreta undersøkelser av post og telegram, det var med andre ord ikke nødvendig med noen rettsbeslutning for å få slik adgang.⁷⁾ Dette ga politiet svært vide fullmakter, hvilket de også flittig benyttet seg av. Brev- og telegramkontrollen fikk etterhvert et så stort omfang at fremmedpolitiet i samarbeid med GE måtte engasjere et eget korps med spesielt engasjert personell.⁸⁾

Omkring årsskiftet 1913/14 ble det registrert en tiltakende innvandring til Norge. Politimesteren i Kristiania var betenkt over utviklingen og krevde en snarlig endring av fremmedloven.⁹⁾ Spionfaren var ikke hans primære hodepine, derimot sa han: «Flere av de russiske innvandrere – til dels også svenske og danske – har opptrådt som revolutionære talere og oppviglere.» En gruppe innvandrere ble altså sett på som en direkte indrepolitisk fare.

Spionlovkomiteen¹⁰⁾ og FD¹¹⁾ framholdt imidlertid at man av rent forvarsmessige hensyn måtte skjerpe de gjeldende bestemmelser og få lettere adgang til å utvise utlendinger som mistenktes for spionasje.

20. november 1914 ble det så gitt en provisorisk anordning om rapportplikt for alle «som gjør sig næringsvei av at motta reisende i nattheberge»¹²⁾, og sommeren 1915 ble disse meldereglene og utvisningsbestemmelsene ytterligere skjerpet. En mer restriktiv fremmedlovgivning var i ferd med å ta form.

Et nytt politiorgan vokser fram

Siden det på forhånd ikke eksisterte noe spesialorgan innen politiet, var det fra starten den militære etterretningstjenesten som hadde hovedansvaret for spionkontrollen. Generalstaben reorganiserte etterretningskontoret ved krigsutbruddet, og ved siden av den sentrale staben (1 kaptein og 1 adjoint), knyttet de til seg en rekke forbindelser. Viktigste ble naturlig nok politiet. I starten var samarbeidet noe dårlig, og GE beklaget seg over at politiet gjorde en dårlig jobb. GE forlangte at spionkontrollen skulle være underlagt deres ansvar, men mente samtidig at et intimt samarbeid med politiet måtte finne sted. Dessuten måtte man «faa dygtige folk inden politiet til at beskæftige sig med og ha ansvaret for alle sager vedrørende overtrædelse av lov om forsvarshemmeligheter».¹³⁾

Gradvis ble det nå bygd opp et nytt organ innen politiet, og basis for dette var *fremmedkontrollen*. Den opprinnelige fremmedkon-

trollen i henhold til loven av 1901 sorterte i Kristiania under «Politikammerets anmeldelseskantor» som var underlagt ordenspolitiet.¹⁴⁾ En politibetjent bemannet dette kontoret fra 1907.¹⁵⁾ Slike anmeldelseskantorer var det ved de fleste større politikamre.

De politimessige oppgaver i henhold til loven var ikke særlig omfattende. Man ønsket registrering, ikke nærmere kontroll. Følgelig var det et rent kontorarbeid. Det ble en endring på dette med krigsutbruddet og de nye bestemmelsene.

I henhold til den provisoriske anordning av 1914 ble samtlige politimestre pålagt å sende inn månedlige oversikter over alle utlendinger man hadde boende i sitt distrikt, til Kristianiakontoret. Fra da av fungerte kontoret i hovedstaden som et *sentralkontor for hele landet*.¹⁶⁾ Kontoret ble samtidig underlagt opdagelsesavdelingen, og fikk nytt navn: *Fremmedkontoret (FK)*. Ved FK var det fra starten to politibetjenter, samt to konstabler som fungerte som kontorister. Nok en betjent ble avgitt i 1916. Det var ikke noe stort apparat. Opdagelsessjef Søhr hadde det formelle ansvar både for Kristianiakontoret, men også etter hvert for den politimessige kontraspionasje i hele landet.

I løpet av første halvdel av 1915 fikk man de første spionsakene. Men arbeidet var preget av manglende erfaring, personalmangel og organisatorisk famling. Likevel er det riktig å kalle fremmedpolitiet for *spionpoliti* fra nå av. Men fortsatt var det GE som ledet arbeidet. Samarbeidet med GE foregikk på den måten at hver formiddag la representanter for FK fram for GE meldinger om det som kunne tenkes ha interesse.¹⁷⁾ Så bestemte GE hva som skulle gjøres.

I løpet av krigens to første år intervenerte politiet i Kristiania mot 30 spioner, de fleste var utlendinger, men det ble ikke bevist at spionasjen var rettet mot Norge.¹⁸⁾ Etter som rykteflommen økte og rapportørrapportene strømmet inn både til politiet og GE, økte kravet om en stadig styrking av spionkontrollen, både hva gjaldt penger, flere folk og et bedre apparat. GS foreslo sågar opprettet et eget «statspoliti». ¹⁹⁾ Men de ekstrabevilgningene som ble gitt, gikk med til å styrke de etablerte fremmedkontorene og ikke lage noen ny organisasjon.

«Spionåret» 1917

Tysklands erklæring om den uinnskrenkede ubåt-krig i februar 1917 fikk enorm betydning for spionasjens omfang og karakter. I

løpet av første halvdel av 1917 ble 300 norske skip senket, og de som sto redere og sjøfolk nær, satte senkningene i forbindelse med spionasje og sabotasje.

Det ble en utbredt misnøye med myndighetenes opptreden i denne situasjonen. Innen politietaten var det misnøye med bevilgningene, og det ble rettet gjentatte henvendelser til JD om flere folk og mer penger.²⁰⁾ Enkelte aviser førte dessuten en pågående kampanje mot «spionene», og brakte atskillige illevarslende meldinger om torpederinger som etter deres mening var forårsaket av hemmelige etterretninger fra norske havner til den tyske ubåtmarine.

Nå var også enkelte stortingsrepresentanter blitt mer engasjert i «spionuvsænet». Under behandlingen av JD's hovedbudsjett i april førte Konow (H) og Castberg an en bredside mot regjeringens unnfallenhet.

Konow sa bl.a.:

«Det gaar da ikke an, at man er vidende om – som vore myndigheter er – at der er spioner, som gir underretning om vore skibes avgang fra en række havnebyer. Vi maa se at etablere et virkelig politi, som kan gjøre, hvad gjøres kan, for at opdage dette og for at faa hele det væsen fjernet.»²¹⁾

Det Konow krevde var mer penger og flere politifolk; som han løst sa: «*et virkelig politi.*»

Myndigheten tok kritikken alvorlig. Fra juni 1917 ble det organisert en særskilt *kontraspionasjeavdeling* innenfor FK i Kristiania. Den fungerte som ledelse for hele landet. Den bestod av 1 politifullmektig og 6 betjenter, samt kontorpersonele.²²⁾ Ved de største politikamrene ble det dessuten plukket ut egnede tjenestemenn som kunne ha dette arbeidet som hovedbeskjeftigelse. Disse ble innkalt til «kurs i overvåkningstjeneste».²³⁾ Man sendte en egen inspektør til Nord-Norge for å forbedre fremmedkontrollen der, og man bygde ut samarbeidet med de tilsvarende tjenester i Sverige og Danmark. I tillegg ble fremmedkontrollbestemmelsene ytterligere skjerpet.²⁴⁾

Arbeiderbevegelsen, krigen og politiet

Kampen mot «spionuvsænet» hadde tverrpolitisk støtte. Men krefter innen arbeiderbevegelsen hadde et annet utgangspunkt.

Disse var også imot spionasje til fordel for de krigførende og spionasje som førte til tap av sjøfolks liv. Men de virkelige «forræderne» var i deres øyne rederne og shipping-spekulantene som i profitt-begjær sendte båter og sjøfolk inn i døden. Spionsakene bidro til å tilsløre disse forholdene, og viktigst: de bidro til å legitimere et hemmelig politisk politi, et politi som etter hvert fikk mer og mer med den revolusjonære arbeiderbevegelsen å gjøre. Før krigen hadde politiet hatt mange oppgaver med indrepolitisk overtone. I hovedsak var det ulike former for ordenstjeneste, bl.a. ved demonstrasjoner og beskyttelse av streikebrytere, men også etterforskning og forfølgelse av utenlandske agitatorer og politiske flyktninger.

Først under krigen vokste det fram et eget organ til å ta seg av eksplisitt politiske saker, bortsett fra regulær «politisk» ordenstjeneste. Den revolusjonære arbeiderbevegelsen var under hele krigen et objekt for fremmedkontrollen, og etter hvert som krigen utviklet seg, endret den prioritet.

I krigens første fase ble den anti-militaristiske agitasjon sett på som en alvorlig trussel. 25. september 1914 ble det gitt en provisorisk anordning mot forsvarsfiendtlig agitasjon. Fra flere steder i landet kom det stadig meldinger om slik agitasjon.

Et eksempel fra Trøndelag høsten 1914: En dansk statsborger, Alfred Kruse, ble sommeren 1914 ansatt som redaktør av Indtrøndelag Social-Demokrat i Levanger. Der skrev han like etter krigsutbruddet flere artikler mot krigen. Siden han var utenlandsk statsborger, var det naturlig å bruke fremmedkontrollbestemmelsene til å få ham utvist fra landet. Politimesteren i Inntrøndelag kunne ikke påvise at artiklene i avisa var straffbare, men ånden og tonen var av en sådan art «at avisredaktøren maatte ansees aa være til skade for samfundet». ²⁵⁾ Fra politimesteren gikk saken via JD til en samlet regjering som mente at Kruses forsvarsfiendtlige agitasjon var egnet til å vekke uvilje mot forsvaret og dermed være skadelig for riket. Kruse ble uttransportert fra landet 28. september.

Mot slutten av krigen fikk politiet andre og alvorligere saker å arbeide med: dyrtidsaksjonene og rådsbevegelsen. For fremmedpolitiet og GE syntes en krig ebbe ut, krigen mot spionene, og en annen begynne: kampen mot «bolsjevikkbevegelsen/syndikalistbevegelsen». Fra årsskiftet 1917/18 fant en mengde rapporter og ryk-

ter veien til GE. Alle pekte på det illevarslende i den offensive ordbruken som den radikale delen av arbeiderbevegelsen hadde tatt i bruk. En kaptein i Bergen rapporterte januar 1918:

«Uavhengig av hinanden uttalte begge herrer (Olav Scheflo og Sverre Krogh, AES's komm) at de norske socialister hadde faat bindende løfte fra den russiske regjering om at denne vilde sende 50000 russiske soldater til Norge, hvis de norske socialister (ungsocialister) ved et vellykket kup maatte faa magten paa et eller andet sted.»²⁶⁾

Så amper som stemningen var, har jeg grunn til å tro at dette og liknende rykter virkelig ble trodd av myndighetene. Lars Borgersrud har i boka «Den hemmelige hæren» dokumentert hvordan militærledelsen satte i verk ulike sikringstiltak. Det politiske politiet satte også inn en offensiv fra februar 1918.

GS utarbeidet et PM om «Syndikalist-bevægelsen» og krevde av JD at telegraf- og postkontroll «foranlediges utøvet likeoverfor enhver som antages at arbeide for det samme formaal», dvs. virksomhet som rammes av Straffelovens kap. 8 og 9.²⁷⁾ JD²⁸⁾ og politiet fulgte opp, og FK i Kristiania fikk i tiden som fulgte karakteren av et rent indre-politisk overvåkningsorgan av arbeiderbevegelsen.

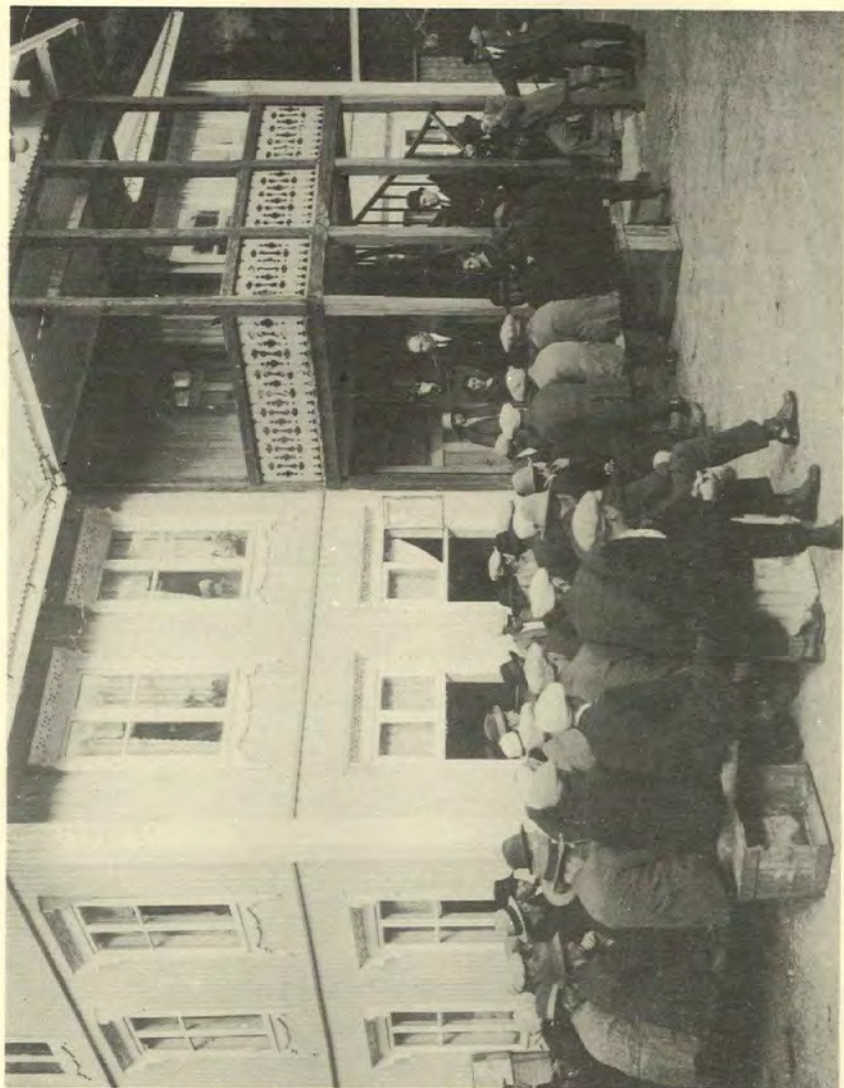
Politiet var underlagt militær kontroll. GE's leder, Graff Wang, kunne fortelle:

«Angående spørsmålet om bolsjevikbevegelsen så har vi her meget bestemt fremholdt at det må bli Justisdepartementets sak å holde sig ajour med denne bevegelse.

Vi har nu foreslått at alle meldinger centraliseres hos opdagelseschefen i Kristiania, og at der av ham oprettes et intenst samarbeide mellem politimyndighetene i Sverige og Danmark. (. . .)

Selvfølgelig mellem oss vil jeg si at vi i *hemmelighet* står bak hele arbeidet mot bolsjevikbevegelsen, men *utadtil* vil vi kun at Justisdepartementet skal ha med saken å gjøre.»²⁹⁾

GE startet oppbyggingen av et arkiv over «syndikalister» og «bolsjevikagenter», nordmenn og utlendinger i denne perioden. Dels var det et personarkiv som inneholdt flere hundre navn, og dels et sakarkiv. I disse arkivmappene finnes rapporter fra sam-

I overvåkernes søkelys: Martin Tranmæl.

Etterretningskontoret satte opp lister over norske sosialistledere som ble sendt til militære og sivile myndigheter. Politibetjenter oppsøkte møtene og passet på om det forekom «samfunnsskadelige ytringer».

Tranmæl omtales hyppig i Generalstabens rapporter, og hans taler ble betraktet som mønsterforedrag for kommende oppviglere. Bildet viser Tranmæl i midten av 20-åra mens han taler på Gran, Hadeland.

(Arbeiderbladets arkiv)

funnsstøtter fra hele landet, beslaglagte brev og telegram, oversikter fra andre lands politiske avdelinger, fra utenriksstasjoner, tysterrapporter av ulik art.

Sjøl om overvåkningen foregikk i det skjulte, var man innen arbeiderbevegelsen til en viss grad klar over det som foregikk. Det viser den køpenickiaden Tranmæl arrangerte i april 1918: Tranmæl var redaktør av Ny Tid, og han hadde mistanke om at avisens post var underlagt sensur. For å avsløre dette avtalte han med en kamerat i Hommelvik at han skulle sende ham et brev om en våpensmugling fra Selbu til Hommelvik. Da Tranmæl noen dager etter mottakelsen av dette brevet, befant seg i Hommelvik, ble han holdt under oppsikt av et par sivilklede politimenn som var plassert i en privatleilighet i nærheten av Folkets Hus. Utpå kvelden gikk noen ut i vedboden, pakket noen vedkubber inn i papir og bar dem over i et annet hus. Politiet grep ikke inn, men noen dager seinere ble Tranmæl konfrontert med den angivelige våpensmuglingen som politiet hadde kommet undervær med. Politiet innrømmet at brevet var åpnet, fotografert og deretter gjenklebet for så å bli sendt Tranmæl, som fikk sine mistanker om brevsensuren bekreftet.³⁰⁾

I juli tok stortingsrepresentant Buen (DNA) opp spørsmålet om «brevsensuren» i Stortinget. Justisminister Blehr bekreftet at dette hadde forekommet, men at nå var forholdene roligere, og erklærte «at jeg ikke vil opprettholde en saadan sensur».³¹⁾

Men overvåkningen av arbeiderbevegelsen var ikke slutt med denne erklæringen.

4. Arbeiderbevegelsen og politiet 1918 – 1935

De første etterkrigsårene ble det skåret sterkt ned på miliærbevilgningene. Dels kom det av den økonomiske situasjon, men det var også uttrykk for det fiendebildet som var rådende. Sjøl om man fortsatt så for seg muligheten for internasjonale konflikter, legitimerede nå de indre forhold langt sterkere et militærapparat. I «Forsvarskommisjonen av 1920» hadde det borgerlige flertall dette syn:

Indre sikkerhet

«Også hensynet til opprettholdelsen av ro og orden i samfundet gjør det nødvendig å ha en væbnet makt å falle tilbake på. (. . .) Men det sier sig selv, at skal det under alle forhold være mulig å hindre voldsomme omveltninger i et samfund, må statsmakten rå over en militærmakt, tilstrekkelig stor til at der kan stå respekt av den.»³³⁾

Tiåret etter krigen var preget av «krise og klassekamp». Det var sterk polarisering mellom borgerskap og arbeiderklasse, mellom de politiske fløyene. Det fysiske maktapparat, militæret og ordenspolitiet, ble satt inn i en rekke arbeidskonflikter, og ulike private ordensvern trådte støttende til.³⁴⁾

Men ved siden av denne ordensmessige maktutøvelsen, foregikk det en tilsvarende utvikling av det politiske politi?

GE fortsatte innsamlingen av materiale om syndikalister og bolsjevikker³⁵⁾, også private hjalp myndighetene med etterretninger. Regjeringen Halvorsen oppfordret «Samfundshjelpen» til å melde seg inn i en internasjonal «Nachrichtenorganisation» i Sveits og betalte medlemskontingenten.³⁶⁾ Hensikten med denne Etterretningscentralen var å utveksle opplysninger om den «revolusjonære bevegelse» i de ulike medlemsland. Opplysningene fant veien til GE's arkiver.

Likevel synes det å ha vært en gjengs oppfatning fra borgerlig hold i disse årene at det politiske politi ikke var godt nok. Forventningene til det nye statspolitiet var imidlertid store i visse kretser. En spissartikkel i Aftenposten sommeren 1931 er symptomatisk:

«Efterretnings- og opdagertjeneste er koncentret om det alminnelige forbrytervesen, mens «demonstrasjoner» som organiseres fra de forskjellige Folkets Hus-centra med oplagt lov-overtredelse som formål, neppe vies særlig oppmerksomhet – før ulykken er skjedd.

Når nu det nye statspoliti skal organiseres, så gjelder det ikke bare å sørge for moderne bevegning og taktisk øvelse vis å vis de hjemførte Moskva-metoder, men det gjelder like meget å etablere et etterretningsvesen og en opdagertjeneste som gjør det mulig både å vite *når* noget skal foregå, *hvem* der ar-

Bemannings situasjonen ved FK i Oslo 1908 – 1928

	1908	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928
Politifullmektig					1	1 ³⁾										
Førstebetjent			1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Betjent	1		1	2 ¹⁾	3	2	3	2	4	2	3	2	2	2	2	1
Overkonstabel					3	3	2	3	1	1	1	1	1			1
Konstabel					3 ²⁾	3	1	1	1	1	1	1	1	2	2	1
Kontorbetjent			2	2	2	3	3	2 ⁴⁾	2	2	3	3	3	3	3	3
Sum FK	1	4	5	13	13	10	9	9	9	7	9	8	8	8	8	7
Samlet styrke hele Oslo-pol. ⁵⁾	489	533	549	566	571	579	636	637	640	650	643	645	645	646	652	662

1 Årsberetning fra politimesteren i Oslo til Justisdepartementet (Beretning) 1916; 2 fra juni 1916

2 Beretning 1917; fra siste halvdel av året

3 Beretning 1918; fra rådet november 1918

4 Beretning 1920; 1. april innskrenket fra 3 til 2

5 *Valen-Sensstad*: Vedlegg om Oslo-politiet i tall.

rangerer og leder og hvilken organisasjon som *medvirker* til den straffbare handling.»³⁷⁾

Fullt så dystert var ikke virkeligheten, sjøl om beskrivelsen rammet noe.

Fremmedpolitiet

Den tradisjonelle kontraspionasjen ved FK i Oslo ble trappet ned ved krigsavslutningen. Bemanningen ble også trappet noe ned. Men sjøl om en del av fremmedkontroll-bestemmelsene ble lempet på, bl.a. passviseringsplikten, fikk de etter hvert nok fremmedsaker å henge fingrene i. Men fortsatt forble FK et lite kontor.

Fra 1929 til 1937 bestod avdelingen av 6 – 7 personer.

Den økonomiske krisa i etterkrigsårene førte til stor utvandring fra de europeiske land, men da USA skjerpet sine innvandringsbestemmelser, vendte strømmen til andre land, deriblant Norge.³⁸⁾

Utover i 1920-årene oppstod på nytt behovet for en skjerpet fremmedlovgivning, og vi fikk en ny fremmedlov i 1927. Den gjorde Centralpasskontoret til overordnet sentralmyndighet for fremmedkontrollen i hele landet, og avløste dermed Oslo FK som landssentral når det gjaldt den åpne kontrollen. Det daglige arbeid hadde fortsatt fremmedkontorene ved politikamrene.

Etter Hitlers maktovertakelse kom en ny dimensjon inn i fremmedkontrollen: flyktningene. Loven var restriktiv, og politiet praktiserte den strengt og var i begynnelsen negativt innstilt til tyske politiske flyktninger.³⁹⁾ Den tyske forskeren Hans Georg Lehmann påstår endog at det tyske Gesandtschaft i Oslo hadde svært god kontakt med FK i Oslo («Vertrauensmann»), og at de jevnlig mottok rapporter fra politiet om tyske flyktninger i Norge, spesielt om «Kommunist-agitatoren».⁴⁰⁾ Dette sier noe om den politiske orienteringen, i det minste til enkeltpersoner som skulle stille med «politiske» forbrytelser. En del av FK fikk nemlig eksplisitt indrepolitiske politioppgaver.

«Politisk avdeling» i Oslo

Høsten 1928 fikk Oslo-politiet en «politisk avdeling». 6. juni sendte opdagelsessjef Sveen et brev til politimester Welhaven som han fant nødvendig å videresende JD:

«Under det arbeide som nu er blitt pålagt opdagelsespolitiet til bekjempelse av den ulovlige streik, er jeg blitt klar over det uheldige i at man organisasjonsmessig ikke i noen henseende er innstillet på forfølgning av den slags straffesaker. Man har for å nevne en del ting intet kartotek eller register over de forskjellige fagforeninger og deres styrer eller tillidsmenn. (. . .)

Ved Politikammeret finnes heller ingen registre og intet klipparkiv for aviser angående kommunistisk og revolusjonær agitasjon av den simple grunn at man her har manglet arbeidshjelp, plass og penger til å få istann noe sådant og de opplysninger man ved Politikammeret ellers sitter inne med om den samfundsfarlige kommunistiske propaganda er i høi grad, ufullstendige og heller ikke tilstrekkelig a jour.

I de andre skandinaviske land er der nu organisert særegne politiske avdelinger som holder sig a jour med den revolusjonære bevegelse, som ved hjelp av illegale midler efterhånden søker å tilkjempe sig samfundsmakten og der anvendes også der forholdvis betydelige pengemidler for å skaffe sig opplysninger herom. I Norge finnes ikke noe sådant. Ikke en mann i politiet i Norge har sin arbeidsdag optatt med å beskjeftige sig med disse ting og noen organisert bekjempelse av det revolusjonære forberedelsesarbeide foregår ikke. Kontroll med den revolusjonære presse føres nok, men ikke systematisk, og jeg er enda ikke klar over hvem der egentlig har ansvaret for denne kontroll. Noen instruks herom vet jeg ikke at jeg noen gang har fått siden jeg begyndte som politimann i 1912.

Hvis man vil bekjempe den illegale retning innenfor arbeiderbevegelsen med straff, må man for det første meget snart revidere de gjeldende straffebestemmelser herom, da de er ufullstendige og utilstrekkelige. Det er jo som bekjent dobbelt så streng straff for å selge eller innføre en flaske brennevin i Norges rike som for å delta i en streik som er ulovlig og som har til formål å tilrive et visst parti samfundsmakten. Men for det annet bør der også opprettes en politisk avdeling innenfor opdagelsespolitiet og skaffes penger tilveie så dette organ kan arbeide planmessig og effektivt. Å skissere noen plan for dette nu i denne skrivelse finner jeg mig ikke foranlediget til, men jeg vil ikke undlate å si ifra om dette straks, da jeg så å si hver

time på dagen føler manglene ved den nuværende tingenes tilstand.»⁴¹⁾

Politimesteren foreslo at det ble opprettet en slik avdeling bestående av en førstebetjent og en overkonstabel, samt at utgiftene skulle bæres av statskassen i det arbeidet i høy grad måtte sies å være en statssak.

Motsetningene i arbeidslivet hadde i årene etter krigen vært skarpe. Arbeidsgiverne og de borgerlige partiene krevde etter jernstreiken 1923/24 sterkere *tvangsmidler* for å opprettholde respekten for tariffene, dessuten krevde de bedre beskyttelse for de «arbeidsvillige».

Stortinget vedtok således i 1927 endringer i straffeloven og arbeidstvistloven i et forsøk på å løse disse spørsmål. Vi fikk den såkalte «tukthusloven».

Politiets oppgave var å håndheve disse lovene, og det stilte nye og spesielle krav til politiet.

Den ulovlige streiken som Sveen henviser til, er bygningsarbeidstreiken, og den må betraktes som foranledningen til opprettelsen av den politiske avdeling i Oslo. Den 1. april løp tariffene for bygningsindustrien og de grafiske fag ut, og man kom ikke til enighet ved forhandlinger. Da mekling heller ikke førte fram, grep regjeringen til voldgift. Dommen falt 2. mai og fastsatte lønnsnedslag. På et møte i Oslo 9. mai ble det satt ned et aksjonsutvalg som skulle fungere som sentral for kampen mot voldgiftsdommen for hele landet. Det fikk i oppdrag å organisere nødvendige hjelpeaksjoner. Den 26. mai gikk bygningsarbeiderne til streik, og en pengeinnsamling ble organisert til støtte for de streikende.

Som protest mot «tukthusloven» offentliggjorde ca. 1000 kjente organisasjonsfolk at de tegnet seg for ukentlige bidrag på en krone til de streikende, og skulle loven håndheves, måtte politiet henge i stroppen for å få tatt «lovovertrederne». Den 6. juni sendte så Sveen og Welhaven den ovennevnte henvendelse til departementet.

Slik Sveen formulerer kravet om en politisk avdeling, er det ikke noe krav om et *hemmelig* politisk politi. Lovovertredelelsene var åpenlyse, og de ga politiet et merarbeid. Det ser m.a.o. ut til at det umiddelbare behovet for politiet er en «brain-trust» som best mulig

kunne tilrettelegge rettssakene. Det hadde lenge vært et ønske om en effektivisering av politiets kamp mot politiske «forbrytelser», et ønske om en skikkelig spesialisering for å kunne forebygge «samfunnsfarlig» virksomhet.⁴²⁾ GE samlet informasjon om det som foregikk innenfor arbeiderbevegelsen både i Norge og utlandet. Og det ordinære opdagelsespoliti forfulgte politiske saker etter beste evne. Det hadde såmenn ikke stått på viljen innen politiet i å forfølge denslags saker. Det som var det nye, var politiets krav om en *organisasjonsmessig* tillempeing innen politiet for bedre å kunne ta seg av politiske saker.

Dette hadde lenge vært under forberedelse. Politimesteren og opdagelsessjefen hadde helt siden krigen et intimt samarbeid på alle felter med sine nordiske kolleger, og i disse land, som vi kan lese av brevet, var politisk politi allerede organisert. I juli 1925 foretok dessuten politibetjent Olai Andersen ved FK en studiereise til Helsingfors og Stockholm der han spesielt studerte de politiske avdelingene. Sine inntrykk sammenfattet han i en grundig rapport til JD.⁴³⁾

Andersens rapport var en del av det bakgrunnsmateriale politimesteren i Oslo hadde da han skulle vurdere *type* organisering av et politisk politi. Om forholdene i Sverige sier han:

«Politiets arbeide i Sverige for at følge kommunisternes færd hemmes f.t. av knappe bevilgninger. Den politiske avdeling i Stockholm som under krigen var fast organisert har nu meget vanskelig for at faa midler til arbeidet. Man har dog to mann som i stilhet ofrer sig for dette arbeide. Den ene av disse reiser meget omkring i landet. (. . .)»

I Sverige har man altså beholdt samme type organisering som under krigen, men aktiviteten synes ikke å ha vært altfor stor.

Forholdene i Finland skildrer Andersen med begeistring:

«*Den politiske situasjon* i Finnland menes nu at være meget sikker. Kommunistiske sammenslutninger er strengt forbudt. (. . .) Man kan . . . si at kommunismen er fullstændig knust i Finnland. (. . .) Av de røde som deltok i oprøret i 1919 sitter fremdeles ca 700 i fængsel. (. . .) Der hersker frihet og likhet i landet. Men kommunisterne mente man at være færdig med

som masseparti. De hadde utspilt sin rolle og vilde ikke mere faa nogen betydning i finsk politik.»

Med dette politiet hadde Norge et intimt samarbeid helt fram til krigsutbruddet. I innretting og effektivitet tåler det sammenlikning med Gestapo:

«Det politiske politi i Finland er en fast selvstændig organisation, helt uavhengig av landets øvrige politi og uten nærmere samarbeide med dette.

Det benævnes «Detective Centralpolisen», hvis chef f.t. er hr E. Riekkä, og hvis nærmeste overordnede er indenriksministeren, med hvem han står i nøie samarbeide.»

Altså en helt annen organisasjonstype enn i Sverige. DC's hovedoppgave var: «til enhver tid at holde sig underrettet om det samfunnsfiendtlige arbeide, samle bevis mot de personer som gjør sig skyldig heri, arrestere vedkommende, opta efterforskning og fremme sakerne for retten.»

Om DC's etterretningsarbeid forteller rapporten:

«Efterretningstjenesten danner selvfølgelig et viktig ledd i det politiske politis arbeide, og den utføres delvis ved spioner indenfor kommunisternes egne rækker. Chefen for Detective Centralpolisen uttalte at dette var en vanskelig side av arbeidet. Den tekniske benævnelse inden Detective Centralpolisen paa disse spioner er «Kalvar». Det er ikke let at faa skikkelige folk, men man kunne bruke penger til dette, og kunde trods vanskeligheter følge «det underjordiske» arbeide meget godt.»

Hvilke vurderinger Welhaven gjorde i anledning etableringen av den politiske avdeling, kan jeg ikke uttale meg om. Hans krav om bevilgning til to tjenestemenn til å ta seg av registrering og forfølgning av politiske saker, er beskjedent sammenlignet med ordningen i Finland. To motiver synes å ligge bak dette beskjedne krav: dels at det trengtes en *rask løsning* på problemene som var oppstått under bygningsarbeiderstreiken, og dels *økonomiske vurderinger*. Om han tok avstand fra den finske modellen, har vi ikke grunnlag for å si noe om.

Hvordan vurderte så departementet henvendelsen? 12. juni svarte justisminister Evjenth:

«Man er enig i ønskeligheten av, at der til kontroll med den revolusjonære bevegelse treffes sådanne foranstaltninger ved Oslo opdagelsesavdeling, at denne til enhver tid kan holde sig underrettet om og følge med i det som skjer på dette område og til innsamling av materiale til bruk ved eventuell straffeforfølgning mot personer, som herunder gjør sig skyldig i lov-overtredelser. Hvorvidt det vil være hensiktsmessig i den anledning å opprette en særskilt politisk avdeling ved politikammeret, ønsker departementet for nærværende ikke å uttale sig nærmere om. Under den nå foreliggende situasjon anser man det ikke for heldig å gå til sådant skritt. Departementet kan derfor hverken samtykke i anvendelsen av statsmidler i sådant øiemed *for tiden* eller billige, at der for midler tilveiebragt på annen måte *nu* opprettes nogen politisk avdeling som omhandlet.»⁴⁴⁾

Departementets syn synes å være: Det foreliggende arbeid (bygningsarbeiderstreiken og overtredelsene av «tukthusloven») må løses av politiet med de midler som står til rådighet, eventuelt skaffe ekstrahjelp om nødvendig. Departementet er *prinsipielt* enig i at politiet holder oppsikt med det som skjer innen den revolusjonære bevegelse.

Man ønsker på det *nåværende* tidspunkt *ikke ta stilling til spørsmålet* om opprettelse av en politisk avdeling.

Altså ingen spesiell imøtekommenhet fra departementets side overfor Oslo-politiets tanker. Den videre straffeforfølgning etter streiken synes imidlertid å ha gjort behovet for en slik avdeling mer påtrengende, for tre måneder etter den første henvendelsen, 12. september, sendte Welhaven og Sveen departementet et nytt brev. Det gamle kravet gjentas om «at der snarest mulig treffes forføininger til å organisere den politiske avdeling ved Oslo politikammer». Videre het det:

«Som fremholdt før er det ganske påtrengende nødvendig å treffe sådanne forføininger, hvis man for fremtiden vil opprettholde og håndheve vår straffelovgivning på dette område eller

idetheletatt være ajour med hvad som foregår innen de kredse, som arbeider for revolusjonær inngripen mot landets lovlige institusjoner. Det vilde derfor være ønskelig at denne sak snarest mulig kunne bli opptatt til drøftelse og avgjort. I Stockholm og Kjøbenhavn, for ikke å tale om Helsingfors, er politiets arbeide på dette felt forlengst organisert.»⁴⁵⁾

Departementets holdning synes nå å ha blitt en annen, idet saken ble tilbakesendt politiet den 17. september med ønske om å få et nærmere budsjettforslag over det som trengtes i anledning nyorganiseringen. Departementet var nå blitt overbevist om berettigelsen av avdelingen.

21. september fulgte så Welhavens forslag:

«... det vil bli nødvendig å ansette to nye funksjonærer ved politikammeret i anledning av organisasjonen av den omskrevne avdeling. Å søke Oslo bystyre om bevilgning til ansettelse av disse funksjonærer har man ansett for nytteløst, al den stund disse skal utføre et arbeide som utelukkende tilsikter å beskytte *statens* interesser og som ikke er begrenset til Oslo by. (En kan vel også tenke seg politisk motstand mot en slik bevilgning; komm AES.)

Man har forøvrig tenkt sig å legge avdelingen under det ved politikammerets opdagelsesavdeling organiserte fremmedkontor, da avdelingen jo delvis vil få befatning med fremmede og fremmedloven, fremmede lands presse m.v. og daglig vil tiltrengte opplysninger som kan hentes fra dette kontors registratur liksom de ved dette kontor ansatte damer delvis vil kunne bistå med avskrivingsarbeide og registrering.»⁴⁶⁾

Planen har to kjennetegn: en tar sikte på en liten avdeling; og den er intimt koblet sammen med fremmedpolitiet (både budsjettmessig og mannskapsmessig). Avdelingens oppgave synes å være å sammenfatte og systematisere de informasjonen man har og får om «det samfunnsfiendtlige arbeid», og å lage et skikkelig politisk arkiv. Spesielle tiltak for etterretning/spionasje kan ikke leses ut av forslaget. Det er vel naturlig å tro at det viktigste i første omgang var å få konstituert avdelingen. Metodene kunne en utvikle underveis. Av det en kan lese fra kildene tyder det på at det som i første

omgang var viktigst, var innsamling av informasjonen fra åpne kilder (aviser etc.). Men politiet hadde også andre informasjonskilder: GE, tilsvarende politi-organer i andre land og ulike typer tystere og rapportører som ikke sto på politiets lønningsliste.

Skal man lete etter motiver for at Welhaven foreslo nettopp denne modellen, er det fire forhold som trer fram: Fremmedpolitiet hadde siden krigen vært et slags politisk politi, og hadde drevet etterforskning og samlet en del materiale om spesielt den internasjonale bolsjevismen og dens avleggere i Norge – den nye politiske avdelingen måtte bygge videre på dette grunnlaget. For det andre var det en måte å kamuflere den indrepolitiske virksomheten på. Dessuten spilte økonomiske forhold inn: avdelingen kunne nyttiggjøre seg FK's ressurser (kontorhjelp, skrivemaskiner etc.). Vel så viktig var kanskje holdningen til den revolusjonære arbeiderbevegelsen – det var «fremmedelementer», «agenter for et internasjonalt komplott» etc. Slik tenkning var utbredt i de aller fleste vestlige land.

Hva ble så resultatet? I januar 1930 opplyste Welhaven:

«... at politibetjent Frogh av opdagelseschefen har vært satt til denne tjeneste og sorterer under fremmedkontoret. Han har siden høsten 1928 vesentlig vært beskjeftiget med å samle og registrere opplysninger og ellers opta rapporter og foreta undersøkelser i sådanne forefallende saker, og saker angående politiske forbrytelser. . .»⁴⁷⁾

«Avdelingen», bestående av en mann, var opprettet, og staten betalte utgiftene.

Jeg har ikke materiale til å si mye om avdelingens virksomhet den første perioden. Man tok sikte på å bygge opp et navneregister. Interessen for navn, verv og organisasjoner er iøynefallende i de dokumentene som har funnet veien til JD. Avisene ser ut til å ha vært den viktigste informasjonskilden til innblikk i arbeiderbevegelsen.⁴⁸⁾ Avisenes meldinger bærer lite preg av «illegalitet», det gjelder også for NKP.

Fra starten fungerte avdelingen som en sentral for hele landet. Dette går bl.a. fram av de henvendelser JD fikk fra UD angående diplomatiske etterretninger fra utenriksstasjonene – disse ble raskt ekspedert videre til den politiske avdeling via politimesteren.

Kontakten mellom departementet og avdelingen kunne ikke være særlig intim. Det framgår av en anmerkning på et konsept fra april 1934:

«Jeg lurer på om Oslo f.t. har noen effektiv «politisk avdeling», som vi betaler for. (Frogh har i hvert fall vært syk i måneds- eller årevis).»⁴⁹⁾

Dette utsagnet fra en saksbehandler i departementet viser bl.a. at de hadde liten oversikt over det avdelingen drev med. Frogh døde nemlig i oktober i 1933! Han var blitt erstattet av politibetjent Karl Fredrik Stenerud, som fortsatte i avdelingen helt til 9. april 1940.

Jeg skal ikke trekke noen vidtgående slutninger av anmerkningen, det kan jo tenkes at feilen ligger hos den som har nedtegnet de ovenstående linjer, men jeg har grunn til å tro at det ikke forekom noen inngående kontroll og påvirkning fra departementets side.

«Politisk avdeling» i Bergen

I Bergen hadde ordningen ved opdagelsespolitiet helt siden før krigen vært slik at eldste politibetjent ved avdelingen behandlet fremmedsaker og politiske saker. Høsten 1917 overtok en bestemt politibetjent disse sakene. Fra 1928, da den nye fremmedloven trådte i kraft, ble det opprettet en egen «fremmedavdeling», som også hadde politiske saker. Men i 1930 ble de politiske saker overdratt en bestemt politibetjent.⁵⁰⁾ Altså en ordning i likhet med den som 2 år tidligere ble innført i Oslo. Bakgrunnen var «våpensmuglings-saken».

3. oktober 1930 brakte Dagbladet en liten notis på første side:

«Kommunistiske våpendepot oppdaget.

Det forlyder med bestemthet i offiserskretser at det i Bergen er oppdaget et større våpendepot som man på militært hold mener tilhører kommunistene.

Det er ikke politiet som har gjort oppdagelsen, og denne skal heller ikke være meddelt politiet.»

Dagen etter var overskriftene i Bergens-avisene preget av våpensaken. General Guldbrandsons påstander om angivelig våpensmugling av kommunister som han kastet fram i sine foredrag på

Vestlandet i september, var tidligere referert i lokalavisene, men først nå ble den en pang-sak. Bergen Arbeiderblad brakte et telefonintervju med politimester Selmer, som sa det var satt i gang undersøkelser. Hvilke undersøkelser det dreide seg om ville han ikke røpe overfor pressen.⁵¹⁾ Opdagelsessjef Andreas Aulies rapport til departementet 10. oktober avdekket disse:

«Det er nu iverksatt en skjerpet kontroll med de revolusjonære elementer i Bergen fra opdagelsespolitiets side. Jeg har satt opdagelsespolitiets dyktigste folk inn i dette arbeide. Samtidig søker jeg aa gjennomføre tidligere forsøk paa aa samle gode «politiske registre». Disse inneholder ikke bare personregistre, men ogsaa et særskilt kartotheke over de enkelte kommunistgrupper og disses sammensetning efterhvert som man faar rede paa dem. Videre er der iverksatt arbeide med registre over de revolusjonære tilhørende eiendomme i Bergen.

Hensikten med det siste er aa foranledige «Brandvisitasjon» foretatt i de nevnte huse efterhaanden.

Brandvisitajon vil i løpet av de første dage bli foretatt paa et barnehjem i Fyllinsdalen ved Bergen og i et bakeri paa Nøstet, her, – to steder der har været nævnt som vaabenlagre.

Endelig vil jeg søke aa faa rede paa hvem lederen av de eventuelle kampgrupper er, for aa stille ham under *personlig* kontroll.»⁵²⁾

Politiet fant det nødvendig å etterforske generalens påstander om angivelige våpenlagre. Denne etterforskningen foranlediget opprettelsen av en «avdeling» tilsvarende den i Oslo. Man «skjerpet kontrollen med de revolusjonære». I utsagnet ligger at slik kontroll også har forekommet tidligere, men nå settes tydeligvis ny fart i arbeidet. Tidligere forsøk på å få i stand et «politisk register» gjenopp-tas. Klarere her enn når det gjelder Oslo, forteller kildene om *hemmelig* etterretningsvirksomhet fra politiets side. Brannvisitasjon og sunnhetsinspeksjon brukes som kamuflasje, og ledende kommunister settes under personlig overvåkning.

Departementet la seg ikke bort i de metoder politiet anvendte, men ønsket å holde seg underrettet om man fant våpendepotene. Og Aulie rapporterte 20. november:

«... at den iverksatte skjerpede kontroll med de revolusjonære elementer i Bergen ikke har bekreftet rykterne om at der skulde befinne sig vaabenlagre her. Man har ikke funnet vaaben eller spor av at sådanne har været opbevaret under en grundig brandvisitasjon paa barnehjemmet i Fyllingsdalen. Brandchefen her har erklært sig villig til aa foreta lignende brandvisitasjoner i huser innen byen, som er blitt utpekt herfra. Imidlertid maa man utsette denne kontroll foreløbig, da «Arbeidet» gjennomskuet den egentlige hensikt med visitasjonen paa det ovenfor nevnte barnehjem i Fyllingsdalen, hvilket fremgikk av en kort notis i denne avis dagen efterat undersøkelsen var foretatt i forrige maaned.

Imidlertid har opdagelsespolitiet funnet paaskudd til å foreta ransakning i flere huser, som man har festet sig ved – bl.a. i et mindre boktrykkeri, hvor flere kjente og yderliggående kommunister færdes. (. . .)

Man er kommet langt med utarbeidelsen av «politiske» registre og har spesielt merket sig endel personer, som kan tenkes å være ledere av kampgrupperne i Bergen, – bl.a. fordi de har avlagt besøk i Rusland og er interessert i arbeideridretsbevegelsen. Deres korrespondance vil i al hemmelighet bli kontrollert.

Ennvidere har man nylig alliert sig med en helt pålitelig sundhetsbetjent, som skal foreta undersøkelser efter mulige våben under sine kontrollinspeksjoner i huser, som blir utpekt herfra for ham. I denne uke vil han kontrollere bakersvennenes bakeri på Nøstet. Når det er skedd skal resultatet omgående bli innberettet.

Brandvisitasjoner i det heromhandlede øiemed maa ske med en viss forsiktighet, til tider helst da spørsmålet om den revolusjonære kampbevegelse ikke optar dagspressen altfor meget. Praktisk talt hele Bergens brandkorps tar nemlig åpenlyst parti for den kommunistiske bevegelse.»⁵³⁾

Den omtalte notis i Arbeidet røper kommunistenes humoristiske måte å ta saken på:

«Brand eller våpen

I forgårs viste lensmannen og to betjenter fra Fana sig på Ar-

beiderbarnas feriehjem angivelig på brandinspektion. De skal vistnok også ha funnet ut at der manglet brandstiger etc.

«Inspektjonen» interesserte seg imidlertid hverken for ovner eller andre ting som kunde angå brandsikkerheten. Derimot viste den en levende interesse for alle små skap kott og kroker på loft, i kjelder og alle andre steder. De måtte ha lys for å se godt efter.

Det er et spørsmål om ikke generalmajoren er ute og snuser. Men det eneste som er å finne i de hemmelige gjemmer på feriehjemmet skal være to saftkrukker. Vi henleder generalmajorens oppmerksomhet på dem.»⁵⁴⁾

Politiske politi i Bergen fikk sin ilddåp gjennom denne saken. Man startet oppbyggingen av et politisk register, utviklet hemmelig postkontroll overfor kommunister og allierte seg med et nett av pålitelige «rapportører». Det ser ut som Bergens-politiet i så måte på dette tidspunkt er noe driftigere enn sine kolleger i hovedstaden.

5. Overvåkningspolitiet blir til

Fra april 1935 fikk den politiske avdeling i Oslo nytt navn: *Efterforskningskontoret*. Kontoret ble dessuten styrket med en kontor-dame, i tillegg til Stenerud.⁵⁵⁾ Det er naturlig å knytte denne endringen til regjeringsskiftet som fant sted i slutten av mars, der Trygve Lie ble justisminister. I første omgang dreide det seg om en navneendring.

Jeg har ikke funnet noen kildemessige holdepunkter for å si noe eksakt om årsaken til denne navne-endringen. Navnet «politisk avdeling» må ha vært en belastning. Både for arbeiderparti – regjeringen – og for politiet sjøl, som var avhengig av good-will fra regjeringen for å få penger til sitt arbeid. Men om avdelingens arbeid endret karakter, er tvilsomt. En noe større diskresjon i overvåkningen av Arbeiderpartiet må man imidlertid anta fant sted fra regjeringsskiftet.

Trygve Lie som justisminister hadde et meget godt forhold til Welhaven,⁵⁶⁾ og mye taler for at han spilte en aktiv rolle i arbeidet med den politimessige etterretningsvirksomheten.

I oktober sendte Welhaven et brev til JD. Dette brevet har jeg

ikke funnet, men p.g.a. journalføringen og seinere dokumenter i nummerrekken, har jeg grunn til å tro at brevet inneholdt et initiativ for å få en nyorganisering av hele komplekset fremmedkontroll, kontraspionasje, politisk politi.⁵⁷⁾ Noen umiddelbare tiltak ser imidlertid ikke ut til å bli tatt av departementet.

Året etter ble det satt fart i arbeidet. KG uttalte:

«Ordnningen med kontraspionasjen er i år tatt op til revisjon av Generalstaben i samarbeide med Admiralstaben og Justisdepartementet. Der er allerede opprettet et efterforskningskontor under Oslo Politikammer. Der er også utarbeidet et *forslag* (uth. AES) om utbygging av efterforskningskontoret til et centralkontor for kontraspionagen.»⁵⁸⁾

Welhavens initiativ synes altså å ha ført til drøftinger på høyt plan både i militære kretser og i JD. At T. Lie har vært involvert, regner jeg med, men jeg tror ikke framdriften har vært regjeringsdirigert. Det kan i hvert fall ikke leses av kildene.

Før vi ser på Oslo-kontorets utvikling til sentralkontor, skal vi se på Efterforskningskontorets tilstand fra april 1935 til årsskiftet 1936/37. En polititjenestemann drev kontoret, og han hadde en kvinnelig kontorhjelp. Det var intimt knyttet til FK, og kunne således benytte seg av dets kontorutstyr/personale. Ellers var det svært primitivt utrustet. Arkivet bestod av tre skuffer, en for personer, en for organisasjoner og en for utklipp o.l.⁵⁹⁾ På denne bakgrunn var det ikke merkelig at en ønsket opprustning «kontraspionasjen».

Tida begynte å preges av internasjonal spenning. Hitlers politiske profil ble etterhvert klarere, og stormaktene rustet opp. Fremmedpolitiet fikk etter hvert mer å gjøre med flyktningeproblemet. Dette stilte nye krav både til myndighetene og til politiet. En ny giv i fremmedkontrollen lå i lufta.

Oslo-kontoret sentral for hele landet

«Politiske avdeling» ved Oslo Politikammer skulle fungere som landssentral. Dette synes imidlertid ikke å ha fungert etter planen. Hvordan tenkte man seg så et nyorganisert politisk politi anno 1936?

Centralpasskontorets sjef, Ragnvald Konstad, hadde sine ideer. Høsten 1936 hadde han sett på Efterforskningskontoret etter at han

var bedt om å uttale seg. Han mente «det var det rene tøv å oprette flere rundt om i landet eller å utvide Oslo's». ⁶⁰⁾ Han ville la de tidligere statspolitibetjenter som var gått over i annen tjeneste som følge av nyordningen av politiet, gå over i et nytt statlig spionpoliti. Konstads idé falt imidlertid på stengrunn. Det virker som om man var skeptisk til å konstruere noe fundamentalt nytt. Man måtte bygge på noe som eksisterte, og som var realistisk å få gjennomført.

Kildene forteller ellers lite om hvilke ideer som fantes. Trolig er det imidlertid at Welhaven drøftet spørsmålet med sine nordiske kolleger. ⁶¹⁾

Welhaven utarbeidet sommeren 1936 et forslag til en nyordning av «overvåkingen» (begrepet som etter hvert ble vanlig). Jeg kan bare gjette meg til hva forslaget konkret gikk ut på på bakgrunn av det som seinere skjedde. Jeg antar at planen var å få et sentralkontor i Oslo, der politimesteren var den formelle leder direkte underlagt justisministeren. Kontoret måtte få økt bemanning i forhold til det eksisterende Efterforskningskontor. Dessuten at underavdelinger skulle opprettes i andre landsdeler.

Sentralkontoret fungerte fra seinsommeren 1936. ⁶²⁾ Men det fikk tydeligvis fra myndighetene ingen høy prioritet. Bemanningen var bl.a. fortsatt den samme. Men denne tilstanden varte ikke lenge. Fra oktober/november øvet utenrikspolitiske hendinger direkte innflytelse på spionkontrollen.

Oktober-krisen 1936 og Nord-Norge i brennpunktet

I slutten av oktober truet Sovjet med å bryte ut av nonintervensjonskomiteen som var kommet i stand i anledning borgerkrigen i Spania. Dette var en viktig forutsetning for at de militære myndigheter høsten 1936 foretok en ny krigspolitisk vurdering av situasjonen. ⁶³⁾ Spesielt kom Nord-Norge i brennpunktet.

GS utarbeidet 29. oktober et PM om «Nøitralitetsforanstaltninger i Nord-Norge». ⁶⁴⁾ PM-ets vurdering av den internasjonale situasjon gikk i korthet ut på at en russisk-tysk konflikt var ytterst sannsynlig, og at faren for Norge lå i at «Tyskland sperrer Østersjøen og at Russland dermed blir henvist til å lede sin trafikk over sine Ishavshavner (om vinteren bare over Murmansk) og videre

langs Nord-Norges kyst ut mot Verdenshavet. Tyskland vil søke å hindre denne trafikk.»

PM-et inneholdt en rekke forslag, bl.a. ett punkt (nr. 7) med tittelen «Andre forholdsregler»:

«Vi må gå ut fra at de interesserte makter under den nuværende situasjon er i full gang med å organisere sin *etterretningstjeneste i Nord-Norge*, ikke bare, eller kanskje endog i mindre utstrekning rettet mot oss, men for å ha sin etterretningsorganisasjon klar overfor de eventuelle motstandere – kfr våre erfaringer under Verdenskrigen. Det er ønskelig at vår *mot-etterretningstjeneste også blir bragt i orden*, under samarbeide mellom de militære myndigheter og politiet. *Generalstaben* bør konferere herom med *Justisdepartementet*. (. . .).

10. november møttes så representanter for GS og JD. Tema for møtet var politi-kontrollen i Nord-Norge som følge av den oppståtte situasjon. GS ønsket å styrke det etablerte Sentralkontoret med en generalstabsutdannet offiser. Dette for å få et intimt samarbeid mellom politiet og de militære myndigheter. Men denne saken ble utsatt inntil kontraspionasjeorganisasjonen som helhet kunne tre i kraft.⁶⁵⁾ Det som var mest akutt på bakgrunn av den oppståtte internasjonale situasjon, var å styrke virksomheten i Nord-Norge.

De som følte den nye situasjon mest på kroppen, var naturlig nok 6. Divisjon. Og divisjonssjefen, general Carl Erichsen, og hans stabssjef, Odd Lindbäck-Larsen, arbeidet iherdig med å følge opp de ordrer som ble gitt om å styrke forsvaret av den nordlige del av landet.⁶⁶⁾

6. Divisjon stilte tidlig krav om umiddelbart å styrke kontraspionasjen i Nord-Norge som et ledd i krigsberedskapen. I et brev av 9. november til KG henviste 6. Divisjon til «det nylig intrufne tilfælde av spionage i Nord-Finland, den russiske Murmanskflåtes øvelsetokter vestover og den tyske riksvernsministers besøk» og uttalte videre:

«Et viktig trekk som kan gjøres i Norge er å utbygge politiets personkontroll i retning av en effektiv kontraspionage.»⁶⁷⁾

Dette var vektige momenter for GS, og 6. Divisjons initiativ ser ut til å ha resultert i et krav fra KG overfor myndighetene om «at

organisasjonen av *kontraspijasjen for Nord-Norges vedkommende trer i kraft straks*». ⁶⁸⁾

I et nytt brev konkretiserte 6. Divisjon sine krav til en styrket «Efterretningstjeneste for nøytralitetsvern i Nord-Norge». ⁶⁹⁾ Divisjonen fant det nødvendig å etablere en effektiv *positiv* og *negativ* etterretningstjeneste. Divisjonens syn var:

Den positive etterretningstjenesten måtte i den aktuelle situasjon rettes mot Murmansk-kysten for å få oversikt over de sovjet-russiske styrker som kunne tenkes opptre i Nordishavet.

Hva gjaldt kontraspijasjen mente Divisjonen at nå måtte det etableres en effektiv overvåkningstjeneste, spesielt på disse stedene: Narvik, Lødingen, Tromsø, Honningsvåg og Kirkenes. Passkontrollen på fremmede fartøyer i havn måtte skjerpes, og dessuten burde politiet organisere post- og telegrafkontroll.

Den umiddelbare reaksjon fra KG, var å *foreslå* å ansette 2 politibetjenter for arbeidet med fremmedkontroll og kontraspijasje i landsdelen. Men dette var et bevilgningsspørsmål og måtte derfor forelegges Stortinget. ⁷⁰⁾ Denne reaksjonen vitner ikke om militær besluttomhet, og det må sikkert ha frustrert de militære ledere i Nord-Norge.

Men 6. Divisjon ga seg ikke. I et nytt brev til KG 1. februar 1937 om «Overvåkningstjenesten i Nord-Norge» ⁷¹⁾ understreket de nok en gang behovet for effektive forholdsregler. Denne gang ble argumentasjonen underbygget med de siste måneders «begivenheter».

Belgonen-saken, mistenkelige finner i Tanaområdet, mistenkelige tyskere i Tromsø, mistenkelig russer i Øst-Finnmark, mistenkelige besøk ved Ofotbanen og fraternisering med fremmede på havna i Tromsø. Alle disse forhold mente Divisjonen viste at Nord-Norge var gjenstand for spesielt stor oppmerksomhet fra fremmede makters etterretningstjeneste. «Denne etterretningstjeneste er dels rettet mot Norge som objekt. Dels synes den å bruke Nord-Norge som central for operasjoner mot andre land. Begge former er farlig for Norge.»

Divisjonen viste videre til at den nåværende overvåkningstjeneste ikke var i stand til å hanskes med situasjonen. Både befolkningen og Divisjonen «mangler enhver tillid til overvåkningstjenestens effektivitet». Men man understreket at dette ikke var noen kritikk av politiet, det var organisasjonen og virkemidlene som var

utilstrekkelige. Divisjonen stilte to krav: politiet måtte få mer personell, og det måtte skapes et sentralorgan for tjenesten i Nord-Norge.

I JD var det nå i gang drøftinger om skjerping av overvåkningen.⁷²⁾ Man hadde tydeligvis innsett nødvendigheten. Men noen supplerings av politistyrken kunne på det nåværende tidspunkt ikke gjøres. Derimot aktet JD å sende oppover en politifullmektig som instruktør for politiet i overvåkingsarbeid.⁷³⁾ Dette var medio februar 1937 det svar myndighetene ga på det krav de militære myndigheter hadde fremmet i slutten av oktober forrige år, om at organisasjonen av kontraspionasjen i Nord-Norge måtte tre i kraft straks.

Det nye overvåkingspolitiet tar form

På bakgrunn av hva spesielt 6. Divisjon mente var behovet – flere folk – må en anta at dette var en skuffelse. Men det var bedre enn ingenting. Derfor ønsket GS og KG å gi «instruktøren» best mulig rettleiding før han reiste. Et 7 sider langt PM om «Spionasje og overvåkning mot denne» ble utarbeidet av GS og oversendt byråsjef Rognlien i JDs Politikontor. I tillegg var det nye møter mellom JD og GS, samt mellom «instruktøren» og sjefen for GS for å drøfte praktiske spørsmål.⁷⁴⁾

PM-et ga først en kort analyse av hva slags spionasje som kan forekomme: økonomisk spionasje og militær spionasje. Verdt å merke seg er det at PM-et ikke omhandler politisk 5. kolonnevirksomhet. Det dreide seg altså om klassisk spionasje. Dette virker også ekte, og kan ikke sies i den aktuelle situasjon å være noe vikarierende motiv for å skjerpe overvåkningen av en indre fiende. Hvordan mener så GS denne spionasjen skal bekjempes? Jeg siterer PM-et:

«Til å verge sig mot spionasje treffer de fleste stater vidtgående foranstaltninger, de anordner *Kontraspionasje*.

Det er i første rekke politiets oppgave å ta sig av kontraspionasjen. Både det almindelige politi og særskilte for øiemedet opprettede organer innen politiet arbeider med denne kontraspionasje.

Vi har inntil nu litet eller intet gjort for å møte den spionasje

som vi sikkert kan regne med at de forskjellige makter driver hos oss såvel som i våre naboland.

Finnland har ordnet en ganske effektiv kontraspionasje. Etter det som foreligger, skal også Sverige nu ta mere effektivt fatt mot spionasjen.

Vi får neppe utbygget i den ønskelige utstrekning noen særskilte lokale organer innen politiet for kontraspionasjen. Det gjelder derfor at det almindelige politi mest mulig har sin oppmerksomhet henvendt på denne sak, optrer våkent og aktivt. Men vårt politi er fåtallig og har mange gjøremål. Det er spredt stasjonert. Skal det bli noen effektivitet i arbeidet må befolkningen vekkes til oppmerksomhet, så den kan gi politiet meddelelse om mistenkelige personer og mistenkelige forhold. Politiet må ha sine tillitsmenn rundt om blandt den civile befolkning. Post-, telegraf- og tollfunksjonærer er nyttige hjelpesmenn.»⁷⁵⁾

GS er ikke i stand til å gi andre råd enn at politi og publikum må være på vakt. Dessuten at man må skaffe seg pålitelige tillitsmenn (i andre sammenhenger kalt observatører, rapportører). Dette må sies å være det eneste metodiske råd som gis, men er heller kanskje ikke så helt nytt idet politiet jo i lang tid i mange saker har nyttet «tystere».

Den politifullmektig Welhaven avga fra sin stab til å være JD's utsending, var Ivar Christoffer Hagen.⁷⁶⁾ Med seg på turen fikk han en spesialinstruks utarbeidd av JD.⁷⁷⁾ Han skulle konferere med fylkesmenn, samtlige politimestre og de militære sjefer i den nordlige landsdelen, gjøre dem kjent med spionasjefaren i området og overlevere det ovenfor nevnte PM. De enkelte politimestre skulle gi ham alle opplysninger de satt inne med av interesse for saken, samt opplyse hvilke personer som kunne være aktuelle å bruke som rapportører. Dessuten skulle han ta opp med politimestrene hvordan overvåkningstjenesten best kunne organiseres i deres distrikt og klargjøre rapportrutiner med sentralkontoret i Oslo. Under reisen skulle Hagen sende regelmessige rapporter «i konvolutt uten avsender til T. Lie, Grorud (uten tittel)».⁷⁸⁾

Reisen startet 2. mars og ble avsluttet 20. april. I løpet av den tiden sendte han 11 rapporter om forholdene i Nord-Norge.⁷⁹⁾ Han

konkluderte med at overvåkningstjenesten i Nord-Norge burde sentraliseres under en politiembetsmann, enten politimesteren i Senja eller Narvik.

Trygve Lie mottok rapportene og viet trolig personlig en del av sin tid til å finne en ordning på overvåkingen, ikke bare for Nord-Norges vedkommende, men for landet som helhet. Det har vært umulig for meg å spore de drøftinger på høyt plan som fant sted før utformingen av den nye overvåkningsinstruksen.

JD fastsatte 6. juli en hemmelig «Instruks for politiets overvåkningstjeneste». ⁸⁰⁾ Den var kortfattet, 2 1/2 maskinskrevete sider i 6 punkter. Den innledes: «Av hensyn til en skjerpet spionkontroll – herunder en mere aktiv pass- og fremmedkontroll – inndeles landet i centraler således:». Deretter omtales de enkelte undersentralene, 5 i tallet, med Oslo politikammer som både hoved-(samlersentral) sentral for hele landet og distriktssentral for Østlandsområdet. De andre punktene beskriver rapport-rutiner og tiltak for registrering av opplysninger om mistenkelige personer. I § 5 heter det dessuten: «Det knyttes fast forbindelse med observatører og rapportører i den utstrekning Justisdepartementet samtykker deri.»

Instruksen omhandlet kun den *organisasjonsmessige* siden av overvåkningstjenesten, men ga ingen definisjon av arbeidsområdet eller hva denne delen av politiet skulle drive med. Det var opp til tjenesten sjøl å finne ut av på bakgrunn av det lovverket som fantes.

I månedene som fulgte ble de enkelte sentralene etablert og spesielle folk innen politiet fikk sitt arbeid i den nye tjenesten. Det var ikke noe stort apparat, og det tok ennå tid før det kom i arbeid. Hos de militære som forventet at noe kvalitativt bedre var i emning, var det i startfasen en smule misnøye. Sjefen for 5. Divisjon skrev i desember:

«Jeg vet ikke noe om hvilken effektivitet man i sin alminnelighet har ventet at denne nyorganiserte overvåkningstjeneste skulde få.

Jeg finner dog grunn til å meddele, at Politiets overvåkningstjeneste for Trøndelags vedkommende bare synes å eksistere på papiret, i alle fall hvor det gjelder spionkontroll. (. . .)

Jeg må si at jeg, efter mottagelsen av Justisdepartementets

cirkulære, stod i den formening at Politimestrene vilde få nærmere veiledninger å gå efter for overvåkningstjenestens utførelse, at de vilde få sakkyndig assistanse, og i alle fall penger til å sette overvåkningstjenesten ut i livet. Så synes imidlertid ikke å være tilfelle.»⁸¹⁾

6. Sammenfatning

Jeg mener i denne framstillingen å ha lokalisert det jeg i innledningen har kalt «det politiske politi» i Norge i perioden 1914 – 1937. Ut fra et noe fragmentarisk kildemateriale har jeg i tre ulike faser funnet en «special branch» innen politiet som med ulik vektlegging og omfang har vært beskjeftiget med det politiske politiske klassiske oppgaver: fremmedkontroll, spionkontroll og overvåkning av «indre fiender». Sammmeliknet med motstykkene i f.eks. Finland og Storbritannia (slik det er beskrevet av Tony *Bunyan*), kan en trygt si at det norske har vært lite og beskjedent, men politiske politi har like fullt vært et element i det norske maktapparatet.

Et *organisatorisk* fellestrekk ved hele perioden er at fremmedpolitiet har vært basis for det politiet som har hatt eksplisitt indre-politiske oppgaver.

Skal man si noe generelt om *drivkreftene* bak utviklingen, må det være at det i liten grad har vært politiske initiativ i snever forstand som har drevet det fram. *Søhr* tillegger stortingsdebatten i april 1917 stor vekt når det gjelder opprettelsen av en kontraspionasjeavdeling i Kristiania. Den legitimerte etter min oppfatning en større satsing på denne virksomheten, men den drev ikke fram noe kvalitativt nytt. Sjøl om kildene er mangelfulle når det gjelder Trygve Lie's befatning med etableringen av overvåkningspolitiet, mener jeg at en også på 30-tallet hadde andre initiativtakere enn politikerne som var avgjørende for utviklingen. Det jeg vil fram til er at en under hele perioden hadde en «indre drive», dvs. at det var profesjonelle motiver innen etatene (militær og politi) som var avgjørende for utviklingen.

I utvidet forstand er selvsagt også disse motivene politiske, dvs. de reflekterer det bestående samfunns ideer og vurderinger. Svært forenklet kan en si presset på politiet om å gjøre en god jobb i pakt med tidens krav, har gjort det nødvendig å finne organisatoriske

løsninger. På grunn av tiltakenes hemmelige karakter, kan den politiske innflytelse ha virket hemmende på utviklingen. Innen politiet i Norge var penger et politisk spørsmål. Så om man hadde aldri så stor beundring for *Detectiva Centralpolisen* i Finland, ville det vært politisk umulig sjøl i 20-åra å få noe liknende i Norge.

Hvordan oppfattet man så innen politi og militær *tidens krav*? De tre fasene har sine særtrekk.

Under første verdenskrig bygges det gradvis opp et hemmelig og politisk politi. Innretningen er i starten i hovedsak rettet mot en ytre trussel. Spioner og mistenkelige fremmedelementer er i første omgang målgruppene.

Mot slutten av krigen skjer en markant dreining i innretning mot den «indre» fiende: den revolusjonære arbeiderbevegelsen. Det som er bygd opp av bestemmelser, organisasjon og metoder som svar på sikkerhetsproblemer som fulgte med krigen, får sin anvendelse overfor denne «indre trussel mot rikets sikkerhet».

De «politiske avdelinger» vi har sett eksempler på i slutten av 20-årene, var rettet mot arbeiderbevegelsen, dvs. den «indre fiende». Organisasjonsmessig var de små og ubehjelpelig. I Oslo utgjorde en mann en «avdeling», og overvåkningen, sjøl om den var hemmelig og konspirativ, synes å ha vært svært tilfeldig. Nå snakker jeg om politiet, og det var selvfølgelig ikke hele bildet. GE var fortsatt det enkelte innen arbeiderbevegelsen kalte en «indre-politisk spioncentral»,⁸²⁾ dvs den militære etterretningstjenesten var overordnet og ledende i kontraspionasjen mot den «indre» fiende. Quisling-saken i 1932 avslørte det.

Quisling-saken blamerte hele den militære etterretningstjenesten.⁸³⁾ Om dette var årsaken til at en begynte å drøfte en nyorganisering midt på 30-tallet, er usikkert. Sikkert er det i hvert fall at de ytre forhold, dvs. den internasjonale situasjon, etter hvert ga næring til en ny giv. De kildene jeg har hatt mellom hendene, sier klart at ytre forhold var avgjørende for etableringen av overvåkingspolitiet i 1937. Det er naturlig å spørre om den indre trussel som hadde foranlediget de politiske avdelinger noen år før, ikke eksisterte lenger. Jeg tror at spionfrykten nå var større enn på lenge. Arbeiderpartiet hadde regjeringsmakta og kommunistene var ubetydlige i innenrikspolitikken. Kommunistene interesserte nok politiet fortsatt, men først og fremst i kraft av sitt forhold til

Sovjet. Ikke ett sted i kildene brukes femte-kolonne-trusselen som beveggrunn for å styrke det poliiske politi. Den uttalte «revolusjonsfrykten» som i fullt monn var tilstede i sluttfasen av krigen og fram til begynnelsen av 30-årene, synes å ha minsket.

Opprettelsen av overvåkningspolitiet faller i tid sammen med at det norske politi blir statsfinansiert. Fra 1937 skjer en gradvis styrking av politiet generelt. Fram mot 9. april skjer en tilsvarende styrking av de hemmelige tjenester. Det er i denne perioden vi får et virkelig politisk politi, kvalitativt forskjellig fra det vi har sett i denne artikkelen.

Noter

- 1 Jeg vil særlig framheve: Redvald Larssen, *Fra vektorstuen til Møllergaten 19*, Oslo 1946; Johan Søhr, *Spioner og bomber. Fra opdagelsespolitiets arbeid under verdenskrigen*, Oslo 1938; Sverre Rødder, *Her lukter messing*, Bergen 1973; Fartein Valen-Senstad, *For lov og rett i 200 år. Oslo politis historie*, Oslo 1953.
- 2 Begrepet «politisk politi» er brukt på denne måten av flere forfattere: Tony Bunyan, *The Political Police in Britain*, London 1976; Heinz Babendreyer, *Die politische Polizei in Preussen*, Königsberg 1935; Georg Branting, *Lagröta eller det svenska rätts-samhällets förfall*, Stockholm 1952; Alfred Schweder, *Politische Polizei*, Berlin 1937.
- 3 Omtales av: Walter Nicolai, *Nachrichtendienst. Presse und Volksstimmung im Weltkrieg*, Berlin 1920; Maximilian Ronge, *Kriegs- und Industriespionage*, Zürich 1932; Richard Wilmer Rowan, *The Story of Secret Service*, London 1938.
- 4 Reidar Omang, *Norsk Utenriktjeneste*, bind II, Oslo 1959, s.40.
- 5 «Indstilling I fra den departementale komite til utarbeidelse av utkast til nye lovbestemmelser til beskyttelse av militære hemmeligheter og lovbestemmelser om luftseilads» avlevert JD 21. juni 1915, *Stortingstidende* 1915, s.29.
- 6 Ot.prp. nr 37/1915, s.1.
- 7 Søhr, s. 27.
Justisminister Blehrs redegjørelse i Stortinget 13. juli 1918. Forhandlinger i Stortinget 1918, s.2334.
- 8 Lars l'abbe Lund, «Johan Olaus Søhr», i: *Norsk Biografisk Leksikon*, bind XV, s. 536
- 9 Ot. prp. nr 9/1915, s. 2 f.
- 10 Ot. prp. nr 48/1914. Tillegg, s. 23
- 11 Ot. prp. nr 9/1915, s. 4.
- 12 Norsk Lovtidend 1914, s. 414.
- 13 GS «Angaaende etterretningsvæsenet» 23. juni 1915. GS 1307.
- 14 Valen-Senstad, s. 311.
- 15 Larssen, s. 95.
- 16 Årsberetning fra politimesteren i Kristiania til Justisdepartementet. (*Beretning*) 1916, s. 31.
- 17 Anm på utkast til brev til Aker politi 27. juli 1916. JD.P «Fremmedpolitiet 1916 - 17».
- 18 Beretning 1916, s. 31 f.

- 19 GS til JD 4. juli 1916. JD.P. «Fremmedpolitiet 1916 – 17».
- 20 Søhr, s. 29.
- 21 Forhandlinger i Stortinget (1917), s. 834.
- 22 Søhr, s. 29; Larssen, s. 100.
- 23 Brenne, Høiberg. Orestad, *Erindringer av tre politimenn gjennom 50 år*, Mosjøen 1959, s. 122 – 125.
- 24 De nye fremmedkontrollbestemmelsene var: 1. Lov av 4.5.1917 om anmeldelse av reisende med skip. 2. Lov av 4.5.1917 om forandringer i lov om anmeldelse av reisende og fremmed av 4.5.1901 og 24.6.1915. 3. Lov av 13. 7. 1917 om innskrenkning av utlendingers adgang til å oppholde seg i visse kommuner. 4. Lov av 13.7.1917 om passtvang.
- 25 Påtegning på skriv 26.11.38. Legg 1517/35. JD.P «Fremmedlovens § 20 – utviste 1935 – 36».
- 26 Gjenpart av skrivelse fra 4. Distriktskommandos chef 25. jan 1918 GS 1425.
- 27 PM «Syndikalist bevægelsen». GS 1303.
- 28 Forhandlinger i Stortinget 1918, s. 2332 f.
- 29 Kopibok fra Generalstabens etterretningskontor 1918 – 1925 s. 77. GS 1309.
- 30 «Beviset» av Martin Tranmæl, i: *Befalsbladet*, 5/1935, s. 40 Bjørn Vidar Gabrielsen, *Martin Tranmæl ser tilbake*, Oslo 1959, s. 69 ff. Legg 3482/1918 A. JD.P. «Den revolusjonære bevegelse i Norge i 1918».
- 31 Forhandlinger i Stortinget 1918, s. 2337.
- 33 St.prp. nr 33/1926 «Om ny hærordning». Bilag: Innstilling I fra Forsvarskommissjonen av 1920, s. 11.
- 34 Omtalt av: Bjørn Vidar Gabrielsen, «Røde og hvite garder i Norge», i: *Norsk Militært Tidsskrift*, 1964. Nils Ørvik, *Sikkerhetspolitikken 1920 – 1939*, bind I, Oslo 1960, s. 110 ff.
- 35 Et stort materiale om overvåkning av norske og utenlandske kommunister i etterkrigstida finnes i GS 1406 og 1425.
- 36 Sverre Bergh Johansen, *Norges Samfundshjelp*, utrykt hovedoppgave statsvitenskap, Oslo 1967, s. 120.
- 37 Aftenposten, 27.1.1931 morgenummer.
- 38 R. Konstad, «Den nye fremmedlov», i: *Nordisk Administrativt tidsskrift*, 1930. s. 187.
- 39 Vurderingen baseres på: Hans Georg Lehmann, *In Acht und Bann*, München 1976; Harald Skjønsberg, *En flyktningepolitikk utvikles. Norsk politikk overfor flyktninger 1933 – 1940*, utrykt hovedoppgave historie, Oslo 1981.
- 40 Lehmann, s. 134 – 136.
- 41 Opdagelsessjef Sveen til politimesteren, 6. juni 1928. JD.P. «Fremmedkontrollen III 1917 – 1935».
- 42 PM av 5.3.25 opplyser at GS henvendte seg til KG om «at politiet må settes i stand til å følge Kominterns illegale virksomhet». GS 1406.
- 43 «Beretning til Oslo politikammer fra politibetjent Olai Andersen angående stipendiereise til Stockholm og Helsingfors i juli 1925» Legg 5553/25 P. JD.P. «Politistipendier 1922 – 1934».
- Om Olai Andersen skrev Rulle (Rudolf Nilsen) i *Norges Kommunistblad*, 16.4.1924: «Det er nemlig ingen fare for at der skal bli revolusjon i denne paaske, som saa ofte før om aarene. Og det kan dere takke en mann ved navn Olai Andersen for. Han er Kristiania politikammers politiske betjent og redskap. Han er en mann som alltid lystrer ordre han faar fra dere, gode borgere. . . »

- 44 Fra JD til politimesteren i Oslo, 12. juni 1928.
JD.P. «Fremmedkontrollen III 1917 – 1935».
- 45 Fra politimesteren i Oslo til JD, 12. september 1928. Ibid.
- 46 Fra politimesteren i Oslo til JD, 21. september 1928. Ibid.
- 47 Fra politimesteren i Oslo til JD, 11. januar 1930. Ibid.
- 48 Et eksempel: «En oversikt over Norges Kommunistiske Parti (avdeling av den Kommunistiske Internasjonale) for året 1930 «oversendt JD 30. mars 1931. JD.P.» Spion-saker V 1919 – 1939.» I samtale med Leif O. Foss, sentralt medlem av NKP helt si-den stiftelsen, har jeg gjennomgått oversikten. Hans kommentar var at den bar preg av å være basert på aviser. Han fant flere «terminologiske» feil, men medga at over-sikten var svært grundig.
- 49 JD.P. «Journalsaker (j.nr 2010/34 P)».
- 50 Rødder, s.90.
- 51 *Bergen Arbeiderblad*, 4.10.1930.
- 52 JD.P. «Den revolusjonære bevegelse i Norge V 1928 – 1933».
- 53 Ibid.
- 54 *Arbeidet*, 17.10.1930, s.3.
- 55 «Telefonregninger vedrørende Oslo efterforskningskontor» JD.P. «Revolusjonær be-vegelse i Norge 1933 – 1938».
Om ansettelsen av kontordamen; Sverre Hartmann, «Med sans for diskresjon», i: *Af-tenposten*, 13.11.1979 (morgennr.).
- 56 Basert på Trygve Lie, *Oslo, Moskva, London*, Oslo 1968, s. 52.
- 57 I henhold til JD.P's journal er Welhavens brev av 4. oktober 1935 til JD.P første nummer i en rekke som går helt fram til sommeren 1940. Numrene i rekken har alle pakkebetegnelsen «Hemmelig div» og seinere «Overvåkningstj.» Ifg. RA finnes ikke disse pakkene, men dokumenter jeg har funnet andre steder med nummer i denne rekken, dreier seg om spionkontroll og utviklingen av overvåkningstjenesten. Min tolkning av innholdet i brevet er basert på journalføringen, som sier at dette doku-ment er innledningen på prosessen.
- 58 KG til 6. Divisjon, 10. desember 1936. GS 1164.
- 59 Konstad rapporterer til JD 13.1.37. jnr 143/37. JD.P «Utrykningspolitiet – ansettel-ser 1936 – 39».
- 60 Ibid.
- 61 På en politisjefkonferanse i København juni 1934 var temaet oppe. Nordisk Krimi-nalteknisk Tidsskrift 1934, s. 111.
- 62 «Orientering angående overvåkningstjenesten i Nord-Norge», 15. februar 1937. GS 1164.
- 63 Ørvik, bind II, s. 70 f.
- 64 GS 608.
- 65 Dette møtet omtales i påtegning «Fremmedkontroll, spionasje mv», 15. februar 1937. GS 1164.
- 66 Odd Lindback-Larsen, *6. Divisjon*, Oslo 1946, s.12 f., og *Veien mot katastrofen*, Oslo 1973, s. 78 ff.
- 67 se note 65.
- 68 Ibid.
- 69 Til KG fra 6. Divisjon, 18. november 1936. GS 1164.
- 70 Fra KG til 6. Divisjon 10. desember 1936. GS 1164.
- 71 Fra 6. Divisjon til KG, 1. februar 1937. GS 1164.

- 72 Håndskrevet konsept «Overvåkningstjenesten i Nord-Norge», 12. februar 1937. GS 1164.
- 73 «Orientering angående overvåkningstjenesten i Nord-Norge», 15. februar 1937. GS 1164.
- 74 Ibid.
- 75 PM «Spionasje og overvåkingen mot denne», s. 3 f. GS 1164.
- 76 Ivar Christoffer Eidsberg Hagen var født 17. januar 1901 i Oslo. Etter å ha vært dommerfullmektig ved S. Jarlsberg sorenskriverembete til 1929, ble han pfm i Stavanger til 1934. Da ble han konstituert pfm ved opdagelsesavdelingen i Oslo. Han var holdt for å være en dyktig politiembetsmann, og det er trolig Welhaven nettopp la vekt på dette da han ga han oppdraget. I tillegg til Welhaven var Ivar Hagen den sentrale person i den politimessige overvåkningsjenesten helt fram til 9. april 1940.
- 77 «Spesialinstruks for pfm Hagen». GS 1164.
- 78 § 8. Ibid.
- 79 Fra JD til FD, 30. april 1937. GS 1164.
- 80 GS 1164.
- 81 Chefen for 5. Divisjon til GS, 18. desember 1937. GS 1164.
- 82 Nils Lie, «GE», i: *Veien Frem*, nr. 5, 1936.
- 83 Oberst Erik Qvam som var leder av GE 1935 – 1937 sier i et brev til forfatteren 20.10.76: «Men Quislingsaken lammet ethvert fornuftig etterretningsarbeide i Norge i flere år.»

DEN JYSKE HISTO RIKER

historieteoretisk tidskrift

DEN JYSKE HISTORIKER er et historisk, fagkritisk tidskrift. Redaktionen af tidsskriftet er valgt blandt medlemmer af Fagkritisk Front, Historisk Institut i Århus.

DEN JYSKE HISTORIKER udkommer med 4 numre om året. Udgivelserne udvælges og redigeres af redaktionen på baggrund af manuskripter fra medlemmer af Fagkritisk Historie. Udgivelserne omfatter også manuskripter fra andre fagkritikere på og uden for Historisk Institut. Du er derfor velkommen til at sende manuskripter eller forslag til temanumre til redaktionen af DEN JYSKE HISTORIKER:

Redaktionen omfatter p.t.:

Olle Bøttzauw, Jens Christensen, Niels Christensen, Jørgen V. Christensen, Jørn Hansen, Henrik Horstbøll (redaktionssekretær), Lars Juhl (økonomisekretær), Petter Myatt, Kaj Thrysoe, Uffe Østergård.

Adresse: DEN JYSKE HISTORIKER
c/o Forlaget Modtryk
Anholtsgade 4 - 6. 8000 Århus C. Danmark.

DE KOMMENDE UDGIVELSER:

Nr. 21: «Ud og ind ad Historien». En række præsentationer af nyere tendenser inden for historiefaget. Blandt andet Jesper Hoffmeyer: Historie og evolution. Michael Harbsmeier: Historie og antropologi. Niels Kayser og Niels Josefson: Barnets historie. Er udkommet.

Nr. 22: «Historie i hverdagen». Et forsøg på at kortlægge den ikke-akademiske historieforståelse i folks hverdag. Historie som konsumvarer i forhold til f.eks. fjernsynserier som Matador og Holocaust. Historie og traditionsbestemte vaner, f.eks. Brugsen og den frie købmand. Udkommer sommer 82.

Nr. 23 - 24: «Dansk Socialhistorie», dobbeltnummer. Med udgangspunkt i «Dansk Socialhistorie I - VII (Kbn 1979 - 81) vil forfattergruppen diskutere socialhistoriens genstand og metode ud fra centrale temaer i dansk historie. Udkommer efterår 82.

Bestilling af gamle numre. Sendes til Den jyske Historiker:

☐ Nr. 3/4: «Klassestrukturen i Danmark 1870 - 1920»	Kr. 25,-
☐ Nr. 1: «Konjunkturforløb og Klassebevidsthed»	Kr. 30,-
☐ Nr. 3: «Statsteori, Keynesianisme og Arbejderbevægelse»	Kr. 20,-
☐ Nr. 5: «Gymnasiet og Faget Historie»	Kr. 30,-
☐ Nr. 9: «Det danske Klasesamfund 1920 - 1940»	Kr. 30,-
☐ Nr. 10: «Socialpolitik i Danmark 1891 - 1977»	Kr. 40,-
☐ Nr. 11: «Imperialisme, Grundlag, Funktion, Konsekvens»	Kr. 50,-
☐ Nr. 12: «Socialdemokratiet i Danmark 1910 - 30»	Kr. 50,-
☐ Nr. 13: «Forskning i dansk Arbejderklasses og Arbejderbevægelses Historie»	Kr. 50,-
☐ Nr. 14: «Produktion og Udbytning i Førkapitalismen»	Kr. 40,-
☐ Nr. 15: «Atomkraft og Imperialisme»	Kr. 40,-
☐ Nr. 16: «Historie og Kapitalisme»	Kr. 60,-
☐ Nr. 17: «Lokalhistorie»	Kr. 35,-
☐ Nr. 18: «Socialdemokratiet, Velfærdsstaten og Kvinderne»	Kr. 60,-
☐ Særnummer: «Dokumenter til den spanske arbejderklasses og arbejderbevægelses udvikling»	Kr. 40,-
☐ Særtryk I: «Tradition, Opbrud og Formidling»	Kr. 50,-
☐ Nr. 19 - 20: «Sportshistorie»	Kr. 75,-

Abonnement

Den Jyske Historiker 21 - 24, kr. 125,-

Afsenders navn og adresse:

Helge Skaar

Kontoret for den frivillige hjelpetjeneste 1920

12. juni 1920 vedtok regjeringen å opprette «Statens kontor for den frivillige hjelpetjeneste» i Provianteringsdepartementet (heretter: Kontoret). Statsministeren den gang het Gunnar Knudsen. Regjeringen var den siste Venstre-regjeringen under hans ledelse. Vedtaket om «Kontoret» var et av de siste vedtak Gunnar Knudsen-regjeringen gjorde før den gikk av og overlot statsledelsen til en regjering utgått av Høyre. Den nye statsministeren het Otto B. Halvorsen. Noe av det første han og hans statsråder bestemte seg for, var å nedlegge «Kontoret».

Hvorfor ble «Kontoret» opprettet? Hvilke oppgaver var det tildelt? Hva var årsaken til at Høyre hadde slikt hastverk med å få lagt det ned? Denne artikkelen skal svare på disse spørsmålene, og svarene forteller atskillig om det borgerlige samfunns nitide arbeid med å nøytralisere og bekjempe de revolusjonære tendenser i arbeiderbevegelsen.

Hvorfor ble «Kontoret» opprettet?

I regjeringsvedtaket fra 12. juni het det: «Kontorets oppgave er aa formidle samarbeidet mellom Statsmagterne og den private organisasjon «Samfundshjelpen».)¹⁾ I slutten av mai hadde Den norske Bankforening, Norges Haandverkerforbund, Norges Handelsstands Forbund, Norges Industriforbund, Norges Rederforbund og Norsk Landmandsforbund offisielt tatt initiativ til «Samfundshjelpen». «Vi – undertegnede næringsorganisasjoner – opfordrer Dem herved til aa slutte Dem til Norges Samfunnshjelp. Norges

Samfunnshjelp er en sammenslutning . . . som stiller sig til myndighetenes raadighet naar viktige samfunnsfunksjoner trues med stans», het det i et oprop som ble trykket i avisene. Oppropet understreket at «Samfundshjelpen» ikke drev politikk, og ikke ivaretok «nogen enkelt stands interesser». Organisasjonens oppgave skulle være å forhindre at «streik eller lockout» skulle lamme «samfunnets» funksjoner.²⁾

Bak den offentlige erklæringen om «Samfundshjelpen» lå et grundig forberedelsesarbeid av rittmester Christian Fougner. På eget initiativ hadde han samlet materiale om streikebryterorganisasjoner i andre land, og deretter gått til næringslivets organisasjoner med forslag om å opprette et «Borgersamfundets nødværge». Disse delte Fougners vurderinger om hvor viktig en slik streikebryterorganisasjon var, men ville ha grønt lys fra regjeringen før de satte i gang. 17. april hadde Fougner og et par representanter for organisasjonene et møte med Gunnar Knudsen og noen av hans statsråder. Statsministeren ønsket et mer «upartisk» navn. I tråd med dette ville han at organisasjonen også skulle rette seg mot nødssituasjoner som oppsto som følge av lockout. Av sitatene fra oppropet ovenfor skulle det gå fram at næringslivet ikke hadde noen innvendinger mot å motarbeide virkninger av sitt eget kampmiddel. Det hadde sjølsagt ingen praktisk betydning i forhold til hva streikebryterne skulle brukes til. Det borgerlige samfunns ledere, enten de var politikere, militære eller direkte representanter for kapitalen, fryktet at de revolusjonære i arbeiderbevegelsen skulle bruke streik på viktige punkter i samfunnet eller generalstreik som et politisk våpen. En slik streik skulle lamme samfunnet og bane vei for arbeidernes maktovertakelse. Begivenhetene i f.eks. Tyskland viste at disse vurderingene hadde en del for seg. De strategiske retningslinjene til Tranmæl-retningen og Ungdomsforbundet her hjemme fra den tiden viser det samme.

Med disse små ytre endringene fikk «Samfundshjelpen» den godkjenning de ønsket for å sette i gang. Regjeringen påtok seg også viktig ansvar i samband med streikebryterarbeidet: «Regjeringen vil . . . holde de for den omhandlede ordning fornødne trafikinstitutioner igang med eller uten den private organisations hjelp. Endvidere vil arbeide, utført av frivillig arbeidskraft under angrep paa samfundet, kunne gjøre regning paa å bli beskyt-

tet av de til raadighet staaende midler, politi og i tilfælde militær hjelp.»³⁾

Et samarbeid mellom det private næringsliv og statsapparatet om streikebryterarbeid var dermed etablert. Forslaget om å opprette «Kontoret» var en videreføring av dette, en institusjonalisering av samarbeidet. Det var initiativtakeren til «Samfundshjelpen», Fougner, som la fram forslag om et slikt kontor. Figur 1 viser hvordan han tenkte seg at det hele kunne fungere. På departementshold, i første rekke representert ved Provianteringsdirektør Harald Pedersen, var reaksjonene på Fougners planer positive. Om lag en måned etter at han hadde lagt fram sine skisser til et «Centralkontor for hjelpearbeidskraft», ble «Kontoret» opprettet.

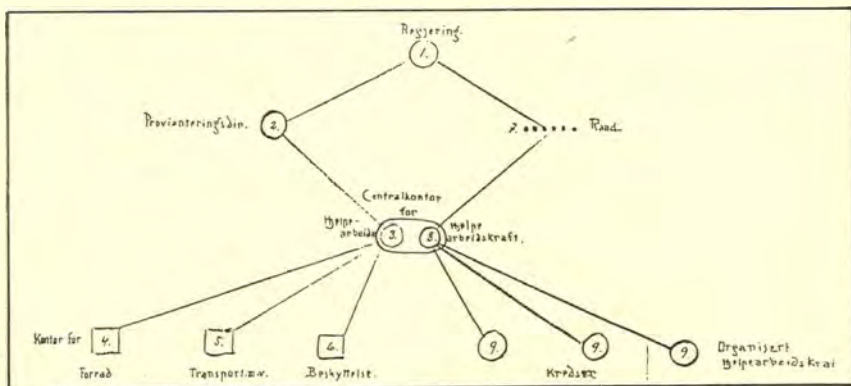
«Kontoret» skulle koordinere kampen mot politisk streik, satt i scene av revolusjonære arbeidere. Samtidig er det klart at denne kampen også kunne føres uten et slikt kontor, som utvilsomt kunne bli en politisk belastning hvis det ble offentlig kjent. Var opprettelsen av «Kontoret» en aksjon fra høyreaktivistiske kretser for å skaffe seg en maktposisjon i staten? Ble regjeringen presset til å gjøre noe den ikke ønsket? Var «Kontoret» et resultat av overspente overlegninger av den borgerlige leirens mest reaksjonære elementer? Etter mine vurderinger nei. For det første hadde regjeringen på departementsplan lenge arbeidet med de samme spørsmålene som Fougner hadde utredet. Sentralt her sto Transportkomiteen av 5.11.1919.⁴⁾ For det andre er det ingenting som tyder på at regjeringen anså situasjonen for å være mindre alvorlig, tvertimot så Gunnar Knudsen svært alvorlig på den revolusjonære fare. For det tredje var det også slik at opprettelsen av et statlig kontor kunne gi regjeringen bedre kontroll med «Samfundshjelpen», som man nok ante kunne bli et samlingspunkt for politiske krefter som ønsket aksjon mot de revolusjonære i arbeiderbevegelsen.

Kaptein Nordlies planer for «Kontoret»s virksomhet

Kaptein Oswald Nordlie ble tilsatt som leder for «Kontoret» på samme regjeringskonferanse som opprettet det. Han var yrkesmilitær og hadde erfaring fra etterretningsarbeid ved den norske ambassaden i København. Den danske «Samfundshjælpen» var forbilde for den norske, noe som sikkert hadde bidratt til at Nordlie ble valgt til å lede «Kontoret». I et PM datert 5.6.1920 redegjør han

for hvordan han tenkte seg at «Kontoret» skulle arbeide.⁵⁾ Det skulle skaffe alle interesserte kontakt med «Samfundshjælpen», samt delta i arbeidet med å bygge ut organisasjonen. Videre skulle det stå til tjeneste med «veiledning for offentlige myndigheter angaaende frivillig hjelpetjeneste», og i tilfelle konflikter oppsto, «forberede samfundshjælpen's ingripen». «Kontoret» skulle også ha egne avdelinger for etterretning og propaganda. Figur 2 er kapteinens egen skisse over «Kontoret» og dets plassering i forhold til omgivelsene.

Den etterretningen kaptein Nordlie mente at «Kontoret» måtte drive, var ikke slik virksomhet vi vanligvis forbinder med «opdagelsespolitiets» arbeid. «Kontoret» skulle overvåke «de sociale kampspørsmål». Dette innebar å holde seg orientert om situasjonen i arbeidslivet, hvor og når det var fare for streik. Hensikten var enten å få avverget konflikten eller i verste fall i god tid på forhånd sikre at et forsvarlig antall streikebrytere var klar til å tre inn når arbeiderne la ned arbeidet. Metoden i dette arbeidet var dels å følge med i pressen, dels undersøkelser i marken, dvs. oppsøke streikemøter o.a., og holde seg informert om stemningen blant arbeiderne. Overvåkning av denne typen ble allerede drevet. Departementskontor fulgte nøye med hvordan situasjonen i arbeiderbevegelsen utviklet seg. Arkivene særlig fra Justisdepartementet er fulle av avisutklipp om arbeiderbevegelsen og arbeidskonflikter.⁶⁾

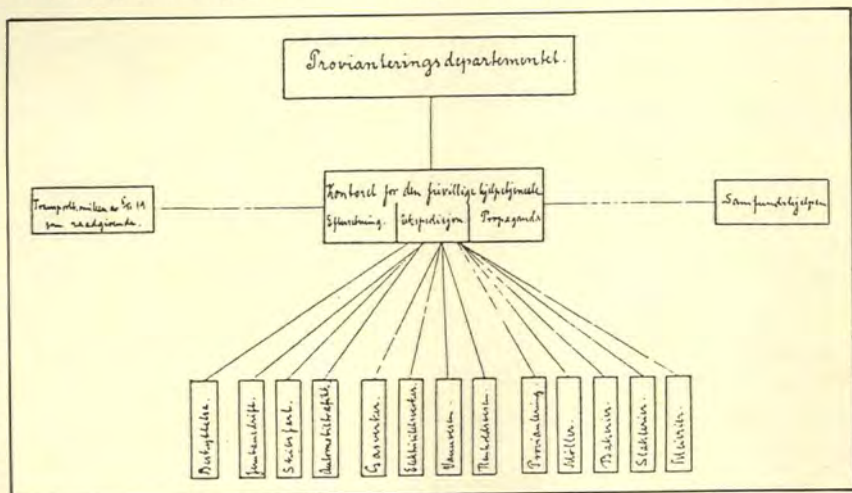

Hentet fra et brev fra Fougner til provianteringsdirektør Pedersen, datert 7. mai 1920.

(Fra arkivet etter «Kontoret»)

Politiet overvåket møter og holdt oppsikt med kjente personer i arbeiderbevegelsen. Kaptein Nordlie ville samle og systematisere under «Kontoret» den del av denne virksomheten som hadde tilknytning til mulige arbeidskonflikter.

«Kontoret» skulle også ha egen avdeling for propaganda. Oswald Nordlie så tre viktige siktemål med propagandavirksomheten. For det første skulle publikum forklares hvorfor det ble konflikt. Dernest var oppgaven å «utbre den opfatning» at arbeidstjenesten som myndighetene satte i gang utelukkende skulle forhindre nød blant befolkningen. I tillegg skulle propagandaen mobilisere frivillige. Det var flere måter å gjennomføre denne oppgaven på. Det var viktig å få tak i de rette journalister på forhånd. En måte var å henvende seg til en «presseforening om ordningens detaljer og (be dem) om at utpeke de personer, som ansees skikket». Et annet alternativ var å holde et møte med redaktørene for de «borgerlige blade» og orientere om den frivillige arbeidstjenesten og få dem til å utpeke journalister. Det enkleste var å «innskrenke seg til en konferanse med en ledende pressemand og faa hans raad ved personvalg». «Kontoret» skulle, uansett hvilken av fremgangsmåtene ovenfor som ble valgt, så sette de utpekte journalister i kontakt med de rette informasjonskanaler.

Hentet fra et PM fra kaptein Nordlie datert 21. juni 1920.

(Fra arkivet etter «Kontoret»)

I tillegg til disse planene for etterretning og propaganda, som ville bli meget omfattende, skulle «Kontoret» være koordinator i arbeidet med organisering av streikebryterarbeid både før og under arbeidskamper. Dette skulle være hovedoppgaven. Til sammen ble dette omfattende oppgaver. Om planene for «Kontoret» ble satt ut i livet, ville det bli et politisk svært sentralt kontor. Det hadde fått stort virkefelt og utstrakt myndighet da det ble opprettet: «Av hensyn til kontorets spesielle arbeide finner man dog ikke at dette kontor bør sidestilles med departementets øvrige kontorer. Kontoret bør tvertimot sidestilles med de under departementet sorterende direktorater saaledes, at kontorets chef sorterer direkte under departementschefen. Det er nødvendig, at chefen for dette kontor faar en selvstendig stilling, og at han direkte kan henvende sig mundtlig og skriftlig til alle Statens forskjellige institusjoner som forutsettes aa yde ham al den assistanse som kan gis». ⁷⁾ Spørsmålet er om regjeringen hadde full oversikt over konsekvensene av vedtaket om «Kontoret». I en alvorlig og spent arbeidskonflikt var det vel naturlig at en del av de initiativ og avgjørelser som var tillagt «Kontoret» ble tatt på høyeste departementshold eller av regjeringen. Materiale fra konflikter seinere viser at det i praksis ble sånn.

Nå eksisterte «Kontoret» ikke i mer enn seks uker. Nordlie fikk ikke gjort noe særlig med planene sine. Men de forteller hvor grundig det borgerlige samfunn forberedte seg på en konfrontasjon med arbeiderbevegelsen. At «Kontoret» ble nedlagt, betød ikke at det arbeidet han hadde tillagt «Kontoret» ble sett på som overflødig.

Hvorfor vraket Halvorsen-regjeringen kaptein Nordlie og «Kontoret»?

Da regjeringen la ned «Kontoret», begrunnet de det med at de hadde valgt en framgangsmåte i samarbeidet med «Samfundshjelpen» som overflødiggjorde det. Ifølge de nye instruksene kunne fylkesmennene henvende seg direkte til «Samfundshjelpen» i tilfelle av konflikt. Det politiske ansvaret for bruk av organisasjonen under større konflikter skulle Justisdepartementets øverste ledelse ta seg av.

Halvorsen-regjeringens vedtak om «Kontoret» ble gjort 6. august. «Samfundshjelpens» ledelse reagerte sterkt på avgjørelsen, og krevde et møte med folk fra regjeringen for å få en forklaring, 18.

august ble et oppklaringsmøte avholdt og utfra de dokumenter som kom som et resultat av dette møtet, kan det synes som om striden endte med full forsoning. « . . . det [har] ikke . . . vært hensikten å gjøre nogen forandring i grunnlaget for den bistand og beskyttelse som fra myndighetenes side blir å yde samfundshjælpen.» forsikret regjeringen «Samfundshjælpen» ledelse i en skriftlig erklæring etter møtet.⁸⁾ Det samme ble presisert overfor lokale myndigheter i et rundskriv fra Justisdepartementet. Likevel var det et langt sprang fra kaptein Nordlies store organisasjonsnett med «Kontoret» i sentrum til «den nye fremgangsmåte». Nå skulle ikke organiseringen av streikebryterarbeidet gjøres i fellesskap mellom et statlig kontor og «Samfundshjælpen». De statlige myndighetene ville gjøre bruk av «Samfundshjælpen» hvis de fant det nødvendig, men ville ikke delta direkte i oppbyggingen av beredskapen, slik planene for «Kontoret» la opp til. Til tross for at Halvorsen forsikret noe annet i skrift, må det være riktig å konkludere med at Høyre-regjeringen tonet sterkt ned det organisatoriske samarbeidet med «Samfundshjælpen» i forhold til hva Gunnar Knudsen hadde lagt opp til. «Kontorets» raske død var det viktigste uttrykket for dette.

«Samfundshjælpen» hadde vakt sterke reaksjoner i arbeiderbevegelsen, muligens sterkere enn hva Gunnar Knudsen-regjeringen hadde regnet med. Oppbyggingen av det organisasjonsnett som «Kontoret» skulle være kjerna i, ville, når arbeiderbevegelsen fikk rede på det, skape enda sterkere uro. Andre politiske løsninger, som f.eks. en utvikling av samarbeidet med de moderate i arbeiderbevegelsen, ville bli langt vanskeligere. Perspektivet ble «enten-eller», mens Halvorsen kanskje heller ville legge seg på en «både-og»-løsning. Arbeiderbevegelsens moderate skulle møtes, samtidig som «Samfundshjælpen» og andre skulle holdes i bakhånd.

Innenfor «Samfundshjælpen» fantes der krefter som ikke var fornøyd med at organisasjonen bare ble en hjelpeorganisasjon for staten. Der var kommet grupper med i «Samfundshjælpen» som hadde ytterliggående politisk ønskemål.⁹⁾ For disse kunne «Kontoret» fortone seg som et skritt mot å realisere videre maktplaner. I en krisesituasjon kunne dette skape alvorlig splittelse innenfor den borgerlige maktblokken. Slike perspektiver kan også ha vært medvirkende til at den nye regjeringen bestemte seg for å nedlegge «Kontoret».

Konklusjon

Historien om «Kontoret» forteller framfor alt hvor grundig og alvorlig de borgerlige makthaverne tok på kampen mot en arbeiderbevegelse som truet med å bruke revolusjonære midler. Situasjonen i 1920 var labil. Mange i arbeiderbevegelsen mente at revolusjonen var en mulighet i Norge innenfor den nære framtid. Da den økonomiske situasjonen endret seg sommeren 1920, skjerpet situasjonen seg. Lavkonjunkturen ga ikke rom for ettergivenhet fra borgerskapet. Konfrontasjonen kom, først med jernbanestreiken i desember 1920 og seinere med storstreiken i mai 1921. Når dette ikke ble annet enn «trefninger» som ga de revolusjonære tilbakegang, må dette blant annet forklares ved de grundige forberedelser det borgerlige samfunn hadde gjort for å møte arbeidernes kampmidler.

At myndighetene la ned «Kontoret», betød ikke at de tok lett på de oppgavene det skulle løse. Man fant andre organisasjonsformer. Departementene fortsatte å drive etterretning, og «Samfundshjelpen» var etter alt å dømme aktivt med i dette. Nedlegging av «Kontoret» førte ikke til noe brudd mellom myndighetene og «Samfundshjelpen». Staten hadde, under skiftende regjeringer, mye hjelp fra organisasjonen under vanskelige konflikter utover i 1920-årene.

Noter

Denne artikkelen er skrevet på grunnlag av deler av min hovedoppgave «... med klokskap og med maatehold, men med sikker og fast haand...». En undersøkelse av Teknisk Nødhjelp før og under Jernbanestreiken i 1920, Universitetet i Bergen 1981.

- 1 Referert i skriv fra Provianteringsdepartementet til Justisdepartementet 16.6.1920, funnet i pakke mrk. «Samfundshjelp» i Justisdepartementets arkiv.
- 2 Oprop, funnet i samme pakke.
- 3 Sitert etter brev fra Gunnar Knudsen til Christian Platou 21.5.1920, hentet fra «Arkiv etter Statens kontor for den frivillige hjelpetjeneste», Provianteringsdepartementets arkiv.
- 4 Regjeringen Knudsen nedsatte Transportkomiteen 5.11.1919 med mandat å utrede «hvad der bør foretages for i tilfelle å begrense de med en stans i jernbanedriften opstående vanskeligheter og ulemper for samfundet til det minst mulige og møte dem med hensigtsmessige anordninger for transport på annen måte, samt gi forslag til de forføininger som i sakens anledning bør treffes» (Transportkomiteens endelige innst. s. 1). Komiteen avga en foreløpig innstilling 19.12.1919 og en endelig 31.5.1920. Kildemateriale etter komiteen finnes både i Justisdepartementets og Provianteringsdepar-

tementets arkiver. Komiteens arbeid fikk stor betydning for organisering av streikebryterarbeidet under jernbanestreiken i desember 1920 og er grundig behandlet i min hovedoppgave.

- 5 PM, datert 5.6.1920. Funnet i Provisjonsdepartementets arkiv. Det følgende sitat er hentet herfra.
- 6 Se artikkelen av Per Ole Johansen i dette nummer av TFAH.
- 7 Som note 1.
- 8 Skriv fra Justisdepartementet til «Samfundshjelpen» datert 18.11.1920, j.nr. 3403/21 P, funnet i arkivet etter «Kontoret», Provisjonsdepartementets arkiv.
- 9 Se Ola Jan Person. *Høyre-ekstremisme i Bergen 1920 – 1933*, hovedoppgave, Universitetet i Bergen 1973.

TIDSSKRIFT FOR ARBEIDERBEVEGELSENS HISTORIE

- 2/1977 I SAMME BÅT? Faglig kamp og industrielt samarbeid etter 1945
med bidrag av Paul Knutsen, Øivind Stenersen, Erling Sørli
- 1/1978 1930-ÅRA: REFORMISMENS GJENNOMBRUDD
med bidrag av Knut Kjeldstadli, Finn B. Førsum, Tove Nielsen, Tore
Andersen og Hans Fredrik Dahl.
- 2/1978 «ARBEIDER, BONDE, VÅRE HÆRE...» Arbeiderpartiet og bøn-
dene 1930 - 1939
av Knut Kjeldstadli
- 1/1979 ARBEIDERBEVEGELSEN OG OFFENTLIGHETEN
med bidrag av Hans Fredrik Dahl, Svennik Høyer, Asle Rolland, Ein-
hart Lorenz, Hallgeir U. Hatlevik, Rolf W. Hansen og Dagfinn Slettan
- 2/1979 MARTIN TRANMÆL 1879 - 1979
med bidrag av Per Maurseth, Arne Kokkvoll, Ingar Holm, Tore J. Ha-
nisch og Even Lange, Einar Gerhardsen, Olav Larssen og Trygve Bull
- 1/1980 ARBEIDERORGANISERING OG KLASSEKAMP PÅ
LANDSBYGDA
med bidrag av Gudmund Moren, Trond Amsrud, Kjell Nysveen og Sig-
vart Tøsse
- 2/1980 ORGANISASJON
med bidrag av Gunnvald Grundstrøm, Tore Pryser, Nils Henning
Hontvedt, Finn Olstad og Øivind Bjørnson
- 1/1981 FRA MATOPPRØR TIL STREIK
med bidrag av Knut Sprauten, Tore Pryser, Edvard Bull, Finn Olstad og
Per Ole Johansen
- 2/1981 ARBEIDER OG INDUSTRIMILJØER
med bidrag av Edvard Bull, Aase Bjørg Sørensen, Harald Berntsen,
Knut Kjeldstadli, Håkon With Andersen og Gunner Gregersen

TFAH fås i bokhandelen. Abonnement tegnes ved henvendelse til Pax forlag, Gøte-
borggt. 8, Oslo 5. *Det lønner seg å abonnere!* Du sparer ca. 20% i forhold til løssalg, og
får numrene fritt tilsendt.

Undertegnede bestiller hermed: eks. av TFAH nr.
..... årsabonnement fra og med årgang

Navn:

Adresse: Underskrift:

Eivind Karsrud

«De frie menns bål»

To vestkantminner om overvåkningen i «Samfundsvernet»

«Samfundsvernet» er navnet på en halvt hemmelig væpnet høyreradikal bevegelse i Norge fra 1923 til 1935. Organisasjonens historie ligger i dag delvis i mørket. Dens mystiske, klandestine preg, dens mange tause, gamle menn har ikke virket innbydende på forskere.

Hvordan skal vi beskrive dette landsomfattende nettverket av folkevæpningssamlag? Når man først snakker om en væpnet, høyreradikal kultur i mellomkrigsårene, er det vanlig å bruke merkelapper som: hvite garder, borgervern, kontrarevolusjonære korps og reservopoliti. Slike ord sier noe allment om de ideologiske strømninger som lå under fenomenet.

Som landsomfattende organisasjon kom «Vernet» i kjølvannet av storkonflikten i 1921. Da viste streikebryterorganisasjonen «Samfundshjelpen» tenner. Fra midten av 20-årene ble «Vernet» finansiert over «Hjelpens» budsjett. Det ble så å si streikebryterorganisasjonens militære fløy. Arbeidsområdet var generelt sett å forbedre styrkene på å bistå politiet ved ordenstjeneste under arbeidskonflikter, gateopptøyer o.l.

«Vernet» stod fram i Oslo høsten 1923 med opprop i aviser, skyteøvelser på offentlige baner ved høylys dag og et intimt samarbeid med politiet. Først fra 1929 ble organisasjonen legalisert som reservopoliti på landsbasis under statsråd Evjenth. Den ble oppløst i 1935 i og med forbudet mot væpnede vern. Da hadde virksomheten i noen år vært sterkt avtakende. «Vernet» var derfor på en måte et 20-årsfenomen. Men myndighetene avvæpnet den ikke. Våpen og andre effekter ble aldri inndradd.

Skyteøvelse.

Det første kjente fotografi av en øvelse i «Vernet». Bildet viser medlemmer i en Toten-avdeling skyte med Mauser 7,65 mm automatpistol, standardvåpen over hele landet. Stedet er Skreia skytebane. Bildet er tatt av avdelingens leder. Han hevder idag at det er gjort uskarpt av sikkerhetsgrunner.

(Toten Museum)

En spesiell hovedoppgave i Oslo var å forberede seg på å mobilisere avdelinger til vern om bestemte bolig-områder – Oslos vestkant. Vi kjenner ikke i dag til noen situasjon hvor det ble mobilisert. Derimot var det en nærmest daglig rutineoppgave å drive en slags etterretningsvirksomhet.

I de følgende samtaleutskriftene skal vi se hvordan Oslo-avdelingen holdt øye med sine motstandere på venstre fløy. Samtidig hadde «Vernet» sine egne å passe på. Norske borger har neppe tidligere blitt avkrevd et så entydig klassestandpunkt. Den automatiske Mauserpistolen ble et pant på den troskap ens stand fordret. Bare etter nøye gransking fikk man medlemskap og adgang til våpen. Opptak skjedde etter anbefaling fra to «faddere».

Vi kjenner i dag ikke til noen aktivitet i selve «Vernet» før høsten 1923. Vi aner imidlertid konturene av de kontrarevolusjonære miljøene før landsorganisasjonens tid, f.eks. «Sammenslutningen av

1923». Dette var den umiddelbare forløperen for «Vernet». I begynnelsen var dette en begrenset krets av yngre forretningsfolk. Ganske raskt ble det bygd opp en veritabel hær i Oslo på ca. 3000 mann, hvorav ca. 500 bodde på byens østkant. Tallene er kommet fram under intervju med «Vernets» øverste militære leder i hovedstaden fra starten til ca. 1926.

De to følgende intervjuene er utdrag av samtaler med den nevnte militære lederen samt en annen sentral figur innen hovedstadens borgermilits. Begge ønsker å være anonyme. Den første, her benevnt X, intervjuet jeg første gang 22. oktober 1980, andre gang 7. november 1980, og det tredje intervjuet ble tatt 13. februar 1982. Her presenteres utdrag fra det første og det tredje intervjuet. X har vært yrkesmilitær og står øverst på den militære rangstigen. Han er født i midten av 1890-årene og var i 1920 – 25 landets fremste ekspert på områder som gatekamp, gassangrep, håndgranatkasting og bajonettfekting. Kunnskapene var ervervet på kurser i England under første verdenskrig. X spilte en sentral rolle i kampene i 1940 og hadde viktige lederfunksjoner under oppbyggingen av de norske styrkene utenfor landet i krigen 1940 – 45.

Den andre informanten, her kalt Y, spilte også en sentral rolle i oppbyggingen av de norske styrkene utenfor landet i krigen 1940 – 45. Han utdannet seg til lege etter krigsskolen, og han har meget høy militær rang. Jeg intervjuet ham 14. februar 1982.

Første intervju med X 7. november 1980

Utskriftene er redigert slik at der hvor intervjuet er beskåret, vises dette ved tre prikker slik . . . Her kan også hele spørsmål og svar være skåret vekk.

X forteller om «Vernets» medlemmer på Østkanten:

– . . . De hadde da som oppdrag å holde øye med lederne på den kommunistiske siden og hvis noe alvorlig skulle hende – å sikre seg disses person . . . Ja, jeg har ikke noe stort mer å si om Østkanten, det er ikke noe vesentlig mer der . . . Men de deltok i alle de samme øvelser som vi andre. De var like forberedt og hadde

samme utstyr og bevegning . . . Og vi hadde jo disse, som jeg sier, treningsdagene, hvor vi dro ut med båt fra brygga her nede og ut til Bjerkøya og holdt øvelser i det som vi kalte forsvar, eller om De vil, angrep på byer og pistolskytning og andre ting, for eksempel oppfølging av, eller skygging av, folk og den slags ting som hørte med til vårt selvbestaltede oppdrag . . . Disse turene ut til Bjerkøya og andre steder, i Nordmarka også, var jo for et begrenset antall selvfølgelig, for hvis vi skulle dra ut med hele styrken ville vi jo vekke oppsikt . . .

– *Hadde dere med mat?*

– Ja, det hadde vi.

– *Feltkjøkken altså?*

– Nei, feltkjøkken hadde vi ikke, men de hadde hver sin matpakke de som ville.

– *Og termos? Eller kokte dere kaffe på bål?*

– Det husker jeg ikke, men sannsynligvis gjorde vi vel det. Det var jo de frie menns bål – snakket vi stadig om.

– *De frie menns – ?*

– Menns – *Bål!* «De frie menns bål».

– *Snakket dere om det altså?*

– Jada, jada, vi var litt gutta på skauen allerede da. Det var jo lidderlig kjekke karer som var med, altså. Svinaktig kjekke karer. Det var det . . ., men det er ganske klart at de var meget forsiktige på Østkanten, fordi at der var det jo lettere for, skal vi si motparten, å komme oss inn på livet, for det bodde folk omkring der som visste noe, men de visste ikke riktig *hva* som foregikk. Og vi hadde jo, når det var møter der borte, så hadde vi selvfølgelig vakt utenfor huset. (Her menes «Vernets» møter. EKs anm.)

– *Dette var møtene på Hersleb skole, altså?*

– Ja.

Intervju med X 13. februar 1982

– *Kunne du beskrive varslingstjenesten? . . .*

– Sammenslutningen var jo en Oslo-organisasjon, og dens varslingssystem var meget enkelt. Det gikk fra politimesteren, da organisasjonen ble anerkjent, og til meg, og fra meg gikk så mobiliseringsordren ut gjennom to kanaler. Det ene var den daværende, eller de *to* medisinske studenter Y og Z, henholdsvis nå siden general og . . . De bodde tvers over gaten, og fra meg var det en telefonlinje utenom det vanlige telefonnett over til disse karene som så straks hadde bestemte oppdrag – å gå til de forskjellige kompanisjefer, og de igjen varslet så sine folk . . . Når det gjaldt det som senere ble «Samfundsvernet» for hele landet, så hadde jeg ikke noe med det . . .

– *Som gammel etterretningsmann så hadde du vel en del forutsetninger for å bygge opp etterretningen innenfor «Samfundsvernet»?*

– Ja, jeg kan ikke egentlig si at jeg er gammel etterretningsmann, riktignok hadde jeg vært militærattache i . . . i tre år, men det var etterretning på en annen måte . . ., men det sa seg selv at når man først hadde stiftet denne organisasjonen, så måtte man jo lave et etterretningssystem på en eller annen måte. Det gjaldt jo først og fremst å undersøke de folkene som ble tilsluttet organisasjonen og dernest å undersøke nærmere de som var organisasjonens fiender og til en viss grad skygge disse. Begge dele ble gjort idet ingen kunne opptas i organisasjonen uten å være anbefalt av minst to medlemmer. Og når det gjaldt skyggingen av kommunister, i første grad, så ble den utført av dertil uttatte folk. Jeg vil ikke nå nevne navne, men jeg tror at iallfall to-tre av dem lever fremdeles 6, i beste velgående. . .

– *Hvordan fikk du opplysningene på ditt bord?*

– Opplysningene kom muntlig. Det ble *aldri* skrevet noenting. Jeg skrev heller aldri noenting til noen. Så det som ble gitt av opplysninger, det ble i min hjerne.

– *Vil det dermed si at dette ikke holdt noe profesjonelt nivå da?*

– Nei.

- *Det var amatørvirksomhet?*
- Ingen av de som rapporterte var utdannede etterretningsfolk. Dette hadde jo ikke noe med hæren å gjøre, så de tre jeg husker som deltok i dette etterretningsarbeidet, de hadde nok en viss militær utdannelse, men var sivile i sin daglige dont.
- *Hva bestod da egentlig de muntlige opplysningene av som du fikk?*
- Ja, for det første, det ene å oppta medlemmer, det sier seg jo selv. Det andre, å undersøke forhold, for eksempel hvor vi skulle holde møter på Østkanten i Oslo, da måtte man jo ha et visst etterretningssystem for hvorvidt vedkommende lokale var brukbart.
- *Hvilke personer var det som det var mest viktig å holde øye med?*
- Det var lederne av den daværende kommunistiske fløy av det sosialdemokratiske parti – det splittet seg jo i 1920. Den ene og den større del ble kommunistisk, og den andre var mer moderate . . .
- *Kan du nevne spesielt de du hadde mest bruk for å holde øye med?*
- Nei, det vil jeg ikke.
- *Det skal vel ikke så mye til for å gjette seg til hvem det var?*
- Nei, neida, man kan bare lese avisene (latter) fra det synspunktet så tror jeg nok man finner atskillige . . .
- *Hvordan tenkte du deg da en krisesituasjon hvor det ble nødvendig å mobilisere?*
- Jo, det tenkte jeg på følgende måte: Vi hadde på Østkanten i Oslo, hvor de fleste av disse lederne på den kommunistiske side bodde, hadde vi så vidt jeg husker 3 kompanier, kanskje mer, men det husker jeg ikke så nøye. Det var meget pålitelige folk, og en del av de skulle da ved mobilisering straks bemektige seg de personene som saken gjaldt. For det annet gikk mobiliseringen sin jevne gang . . . Det måtte være etter konferanse med politimesteren. For vi hadde jo ikke noen anledning til å arrestere, men vi hadde altså fått politimyndighet og hadde vårt merke med politi på armen,

armbind, slik at vi hadde jo en politimyndighet under visse forhold, men den senere behandling, den juridiske side av saken, den fikk jo politiet selv overta . . .

– *Fikk disse som var engasjert i overvåkningen – fikk de ubehageligheter?*

– Nei – aldri, aldri! Jeg tror for eksempel at han som vi kaller Toralf og som bodde på Østkanten dengangen, at han overhodet ikke var kjent. At de andre ikke hadde noe rede på at han var med . . .

– *Du måtte vel få opplysninger om Gerhardsen ble skygget?*

– Det vet jeg ikke. Jeg husker ikke noen ting om Gerhardsen den gangen. Jeg husker ikke engang om han var av de som ble – skal vi si – skygget. Jeg husker ikke det.

– *Det var mest Moskva-kommunistene da?*

– Det var absolutt Moskva-kommunistene. For de andre var jo forholdsvis skikkelige folk, de *var* jo skikkelige folk – jeg mener vi hadde jo hatt et sosialistisk parti i mange år, og det var jo ingenting å urgere overfor dem. Men når man begynte å snakke så grovt politikk som Moskva-kommunistene så gikk det jo ikke, da gikk det jo på landets eksistens løs.

– *Hvilke kvalifikasjoner hadde du for å bygge ut etterretningsvirksomheten?*

– Dyktighet! . . . Som militær var jeg jo forholdsvis ansett, men ellers var det ikke egentlig noe hverken motsetningsforhold eller tilknytningsforhold mellom min tjeneste som militær og min tjeneste i «Samfundsvernet» . . .

– *Fikk dere informasjon om «røde garder»?*

– Nei, det gjorde vi ikke. Vi fikk ingen andre informasjoner om røde garder enn det som stod i bladene. Jeg tror Hvoslef var av og til inne på dette at de dannet røde garder. Hvor han hadde det fra, det vet jeg ikke, men der var et system innen landsorganisasjonen, altså den senere del av min virksomheten, som jeg ikke har noen særlig greie på . . .

– *Hvordan var samarbeidet med politimesteren? . .*

– Vi hadde av og til konferanser. Vi hadde til og med av og til konferanser på gaten (latter). For eksempel husker jeg en 17. mai hvor det var mye sammenstimling. Jeg tror det var i 1924. Jeg ville gjerne vite av Grundt (politimesteren i Oslo, EKs anm.) om han trodde det ville bli noen opptøyer, og han ville sikre seg på sin side at vi var klar til å mobilisere i en fart. Vi hadde jo faktisk 3000 mann så vi kunne absolutt avgjøre en sak hvis det kom til uroligheter . . .

– *Hvordan gikk det på den 17. mai-feiringen?*

– Det hendte ingen ting. I det hele tatt, etter det ble kjent at «Samfundsvernet» var opprettet, hendte det ikke en eneste alvorlig begivenhet i Oslo som var organisert fra den annen part . . . Jeg kan nå forresten si at jeg vet at jeg er blitt skygget den tiden der. Jeg husker det. Jeg vet også hvem som gjorde det.

– *Hvem var det?*

– Nei, *det* vil jeg ikke fortelle. Begge er døde nå . . . Den ene hadde, ja, om han var sentral det vet jeg ikke, men at han var Arbeiderpartimann, det vet jeg med sikkerhet. Den andre vet jeg ikke hans politiske innstillinger, men jeg antar at han også var det . . .

– *Du har ikke lyst til å si noe mer om – med tanke på at dette skal offentliggjøres i et tidsskrift som er spesielt opptatt av arbeiderbevegelsens historie og dens partier?*

– Jeg vil gjerne i den anledning si at denne bevegelsen, denne sammenslutningen, var jo på ingen måte et politisk stykke som var rettet mot Arbeiderpartiet – det var utelukkende rettet mot de kommunistiske tendenser som hadde vist seg innen dette partiet og som hadde vist seg i praksis ved uroligheter og mer eller mindre pøbelstreker både her og der i Norge.

– *Men da får jeg si takk så langt.*

Intervju med Y (X sin adjutant) 14. februar 1982

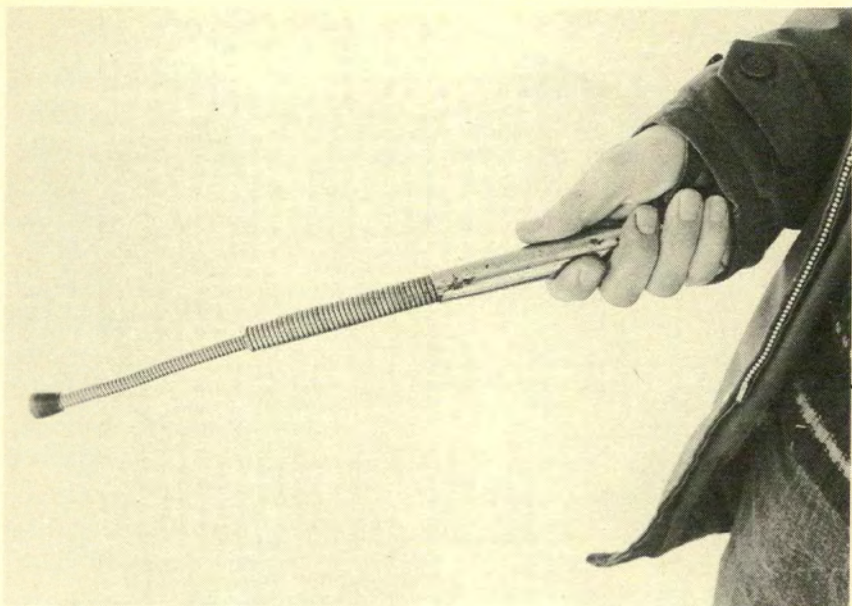
– Nei, saken var jo den at jeg gikk på krigsskolen . . . Vi hadde X som . . . -offiser, og etter det så studerte jeg medisin, og da ville tilfellet at vi bodde i nabokvartalet her oppe . . . Da bodde X i leiligheten i gården tvers over gaten . . . Politimester Grundt bodde på toppen av Briskeby . . . Derfra ble det strukket en telefonledning ned til Xs hus og derfra ble det strukket en telefonledning over gaten til det huset jeg bodde i. Den ble tatt ned gjennom skorsteinen på taket. Det var jo ovnsfyring i det huset der, og der var det ved siden av ovnspipa opp fra mitt soveværelse en ventilasjonspipe med luftegrind oppe under taket. Så droppet jeg en kobbertråd ned fra taket der som vi fisket inn og ned og inn på mitt rom (Y bodde hjemme hos sine foreldre. EKs anm.) og fikk et telefonapparat som . . . stod i et kott simpelthen. . . Det var ikke et militært apparat . . . Det var ikke en grønn militærtelefon . . . Jeg tror det må ha vært i 1924, 25, 26 en gang . . . Da var jeg en slags adjutant for X. Så vidt jeg har forstått etterpå så hendte ingenting. Jeg tror ikke den telefonen ringte . . . Den var aldri i bruk til noe spesielt. Jeg oppfattet meg bare som en beredskapsdisponert mann, som skulle stå til Xs disposisjon når det var et eller annet som skulle kunne hende, for jeg oppfattet det som en sak som at X var i en eller annen stab som disponertes av politimesteren til forskjellig arbeid. Hva vi skulle gjøre, det stå'kke helt klart for meg . . . Vi var aldri i no' møter slik at vi hadde no' stabsmøter. Jeg har inntrykk av at vi var, om ikke et perfekt apparat, så kan vi si at vi var en mulighet for å kunne opptrappes og bli en detaljstab hvis noe skulle skje. Men jeg tror ikke, på min sektor kom det iallfall ikke lenger enn til at det var en forberedelse til om noe skulle skje.

– *X mener du hadde en sentral stilling i rett og slett etterretningsvirksomheten.*

– Hva mente han med etterretningstjenesten da?

– *Overvåkning av arbeiderbevegelsens ledere.*

– Ja, rent generelt, når du sier det på den måten så er vel det korrekt, men jeg husker ikke navner i dag. Jeg husker at jeg fikk beskjed om å forsøke å få tak i adresser, og jeg var også ute å – la oss

Slagstokk.

Treleddet «Totschläger», en fjærende kølle som kunne trekkes ut av håndtaket som et teleskop. Med en liten blykule i toppen ble det et avskrekkende slagvåpen med en utrolig snert. Våpenet går igjen i flere avdelinger. I Østre Toten-distriktet ble det ikke delt ut eller solgt til medlemmene. Vernets leder sier i dag at han mente våpenet var for stygt til å inngå i avdelingens utrustning. Han hadde den i beredskap i en margarineske. (Toten Museum)

kalle det *skygge* da. Dem forsøkte å skaffe tak i de vaner de hadde med hensyn til å bevege seg i byen og så videre, hvor de gikk hen og det ene med det andre, men det ble aldri gitt noe skriftlig fra meg om det. Om jeg har snakket med X om det, det er vel sannsynlig, men jeg kan altså ikke gi deg noen detaljer i bildet . . . Hvis jeg sier navner, sier Lian, Tranmæl, Madsen kanskje, men det *er* veldig tåket.

– *Bodde alle disse karene her i nærheten, eller?*

– Nei, det gjorde de ikke. Jeg har inntrykk av at, jeg tipper at en del må ha bodd i Majorstuestrøket, for jeg husker noe om Bogstadveien og oppover og sånne saker, men som sagt, det var aldri noen

notater . . . Jeg oppfattet det vel som en tjeneste som det iallfall ikke skulle snakkes noe større om. . . Jeg har inntrykk av at dette døde hen etter hvert . . . Jeg vet det var telefonfolk i uniform som la opp disse sakene på taket . . . Så var det telefonfolk som kom og hentet denne herre saken . . . Det må være skjedd før 1930, for da flyttet jeg . . . Jeg syns jeg husker noe om at denne telefonen kunne X koble om slik at det ble direkte linje fra politimesteren hvis X ikke var til stede . . .

– *Kan du fortelle litt mer om din rolle i det arbeidet?*

– Det jeg skulle gjøre da, var for eksempel å undersøke når de gikk hjemmefra om mårran, hvilken rute de gikk og hvilke kontorer de gikk til og hvilke eventuelle andre adresser de gikk til, uten at jeg skulle gå så pass i detalj at jeg for eksempel hvis vedkommende gikk inn i en port, så hadde ikke jeg noe med å gå inn å få greie på hvilket menneske eller hvilken oppgang eller hvilket hus også videre, hvilken *person* han søkte i dette huset. Det va'kke min oppgave, det var mer å holde den ytre historien der. Jeg gikk ut fra at, det er mer som jeg har fått greie på etterpå, . . . man kan jo sy sammen en hel masse på sentralplanet hvis man får en del slike rapporter som dette her. Men at jeg skulle være, som du sier, noen sentral personlighet – det va'kke så mange ting som – mange mennesker som jeg holdt på med da.

– *Drev du med det på heltid da?*

– Neida . . . jeg hadde jo mitt studium å passe og vi hadde jo forelesninger på bestemte tider. Det var kanskje ikke hver dag, og av og til kunne jeg ta meg fri hvis det var noe spesielt, men jeg ha'kke inntrykk av at jeg fikk noe større beskjeder om at det og det skulle skje på det og det tidspunkt . . . Jeg hadde jo ingen betaling. (X hadde fast lønn. EKs anm.) . . . Jeg tro'kke disse gutta *ante* at det var noe sånt i sving . . . fordi vi så jo på dem, og de snudde seg jo ikke noe påfallende på gata. Jeg var jo litt forbauset over hvor puslete og hvor lite imponerende disse gutta så ut rent legemlig sett, hvis du skjønner hva jeg mener med det. De var jo litt eldre enn meg, men det va'kke så fælt mye . . .

– *Hva var dine motiver for å ofre fritiden på sånt?*

– Ja, det er jo nokså langt tilbake i tiden, men jeg kan nok kanskje si at det var vel, det var en urolig tid. Jeg likte ikke dette med kommunisme og jeg hadde jo inntrykk av at de var, om ikke ute etter blod så var det en revolusjon på det tidspunkt. Når man hørte om det i borgerlige kretser så tenkte man på en blodig, væpnet revolusjon. Og det synes jeg ikke det var noen grunn til at man ikke skulle forsøke å hindre . . . Vi fikk ikke utlevert fotografier, det gjorde vi ikke, det er jeg helt sikker på. En helt annen sak er at man hadde bilde av disse folka fra møter og sånt forskjellig no' i avisene . . . Jeg kan ikke huske at vi fikk greie på noen *ikke*-offisielle personer, hvis du skjønner hva jeg mener med det . . . Jeg har inntrykk av at jeg ikke skulle ha noe med selve troppstjenesten . . . Om det var med vilje for at denne delen som jeg skulle ta meg av skulle være vekk fra der det var en masse mennesker, det kunne tenkes å ha sin betydning for arbeidet i en akutt situasjon. At man ikke var for kjent av massen innenfor det hele, ikke sant? . . . Jeg gjorde meg visse tanker om han telefonmannen som kom og la opp denne saken . . . Jeg spurte X om det også, tror jeg. Hvordan er disse her telefonmennene som legger opp dette . . .? Og så sa han vel no' sånt som at: «Det ska'kke du tenke på» (latter) . . . Så der gikk det en enslig tråd tvers over på 200 meter . . .

– *Jeg tenkte helt til slutt, hvis du nå med tanke på at dette skal offentliggjøres i et tidsskrift som er spesielt opptatt av arbeiderbevegelsens historie – er det noe du har lyst å si til slutt?*

– . . . De forholdene med den splittelsen som man hadde akkurat ved disse situasjonene i Arbeiderpartiet med forskjellige sektorer med mer eller mindre militant opptreden. Man trengte et ordensvern som var noe mer enn det man hadde . . . Jeg syntes det var veldig interessant å se på parallellen med de forholdene vi har nu, med splittelse innenfor Arbeiderpartiet. En militant front som de kanskje på visse tidspunkt hvis noe kommer opp, så har de ingen mulighet for å kontrollere dette selv . . . Da må samfunnet ha en tilsvarende ting for å kunne holde en legal orden på saker og ting, at det ikke blir separatistiske organisasjoner i den ene eller den annen retning som griper inn og leder en ordenstjeneste, for ordenstjenesten må være nøytral i slike situasjoner. Vi har nok av synspunkter nu som man også på det tidspunktet hadde, det var ganske ekspl-

sive tilstander. Vi hadde Menstadslaget . . . Svenskene hadde Ådalen. Det var nifse saker. Kanskje det (latter) kan være en liten bakgrunn for sånn som jeg ser det i dag. Om jeg så det på den måten den gangen, det kan jeg ikke garantere deg, men det, vel, det er i grunnen det jeg har å si.

I noen tid har det pågått et kilderegistrerings/innsamlings-prosjekt om «Samfundsvernet» i samarbeid med arkiver, museer, historielag, pensjonister og studenter. Opplysninger om muntlig, skriftlig og figurativt kildemateriale kan sendes: «Prosjekt Paramilitær Organisasjon», Boks 111, 2851 Lena.

Som supplement til Eivind Karsruds artikkel gjengir vi et aktstykke fra Samfundsvernet, funnet i arkivet til en større industribedrift i Oslo. Bedriftens navn er tildekket av TFAH-redaksjonen.

NORGES SAMFUNDSHJELP N. S.
OG
SAMFUNDSVERNET S. V.

KONTOR: DYRE NSNING
POSTADRESSE: P. BOK 747, OSLO
Distributør: J. Haack, telefon 25 519
Major A. Haaker, telefon 11 744

«Med lov skal land bygges.
Et med ulov ødes.»

OSLO den 6. febr. 1935.

Det norske Selskap ydet oss i 1934 et bidrag på kr. 200.-
Vi tillater oss herved å andra om et bidrag for 1935.

Våre organisasjoner er for Selskapets vanakelig stillet i økonomisk henseende.

Hertil kommer at vi sådan som forholdene nu ligger an har funnet det påkrevet å styrke Vernets effektivitet.

./.. Sfr. vedliggende konfidentielle sirkulære av 1. sept. 1934, bilag II.

Der har allerede meldt sig ca. 100 vernere som ønsker å benytte sig av dette tilbud, men vi mangler for Selskapets miåler til Selskappelig å iverksette denne ordning.

Vi trenger derfor midler utover det vanlige.

Arbøddigst

NORGES SAMFUNDSHJELP

SAMFUNDSVERNET

Fra
Oslo
S.V.

Oslo, den 1. september 1934.

KONFIDENTIELT.

Til

Samtlige Vernere.

Hermed sendes:

I. Orientering om høstens øvelser.

Endelig program med angivelse av instruktører, tid og sted vil bli sendt dem som melder sig. Øvelsene begynner etter 25. September d.å.-

II. Meddelelse om en ytterst gunstig anledning til å få kjøpt Krag-Jørgensen gevær til spottpris.

Vernerne anmodes om snarest og senest innen 15. September d.å. å avmelde hvilke øvelser de vil delta i og om de ønsker å komme i betraktning ved kjøp av Krag-Jørgensen gevær.

Alle oppfordres til å gjøre sitt beste for å gjøre øvelsene presise og vellykkede.

Innmeldelse av nye vernere – med navnlig garanti av innmelderne – skjer enten gjennom vedkommende befal eller direkte til *Centralkontoret: Øvre Festning - Inspektørboligen*. (rett innenfor Festningsbroen.)

Kontortid 10 – 15, Telefon: 11744.

Efter studium – eventuelt forføining – skal *skrivelsene brennes*.

I.

ORIENTERING OM HØSTENS ØVELSER:

- a) Innledende befalsmøte.
- b) *Pistolskytning* som ifjor i den private klubb. Kort vil bli tilstillet dem som melder sig og er i besiddelse av 7,65 m/m Mauser-pistol eller Colt Caliber 45.
- c) Skytning med «David» for dem som har fått utlevert dette våben.
- d) *Skytning med «lett mitraljøse»* for vedkommende specialavdeling.
- e) Skytning med 9 cm. bombekaster. Til denne skytning har vernere som ikke tilhører nogen specialavdeling anledning til å melde sig. Fortrinsvis tas yngre vernere til utdanning.
- f) *Infanterieksersis* sluttet og sprett.
- g) *Signalering*. Adgang for alle. Tidligere delvis utdannede vernere anmodes om å melde sig til fortsatt instruksjon.
- h) Forarbeidelse og kastning med håndgranater. Ingeniørarbeider.
- i) Spesielt for befal:
 - a) *Krigsspill og taktiske øvelser*.
 - b) *Orientering om situasjonen*, og kort veiledning i administrasjon.

Hvad *skarpskytning med gevær eller karabin* angår, må denne foregå i skytterlagene.

Hvis gjørlig, vil der bli holdt øvelser i sambandsteknikk (radio-telefon-signal), samt øvelser for motorbåtavdeling og bilavdeling.

Oslo, den 1. september 1934.

II.

ANSKAFFELSE AV KRAG-JØRGENSEN GEVÆR PÅ YTTERST GUNSTIGE VILKÅR.

Gjennem samfunnsinteresserte menn vil der sannsynligvis kunne skaffes en bevilgning til innkjøp av Krag-Jørgensen geværer for å styrke Vernets effektivitet.

Oslo-avdelingen har hittil vesentlig basert sin våbenanskaffelse på 7,65 m/m. Mauser pistol, om man enn gjennom rapporter til forskjellige tider har hatt visshet om at en stor del av vernerne eier andre våben – også Krag-Jørgensen geværer og karabiner.

Foruten større effekt har Krag-Jørgensen geværet fordeler gjennom lengre skuddistanser. Våbnet fabrikeres innenlanns og er desuten anvendelig som jagtvåben.

Som medlem av skytterlag får man en meget betydelig reduksjon i prisen ved anskaffelse av Krag-Jørgensen gevær.

Butikkpris er uten tilbehør Kr. 160,00, prisen for skytterlagsmedlemmer Kr. 110.00 –

Ved det ovenfor nevnte tiltak kan et Krag-Jørgensen gevær model 94 leveres vernere som går inn i Skytterorganisasjonen og ikke tidligere har Krag-Jørgensen gevær eller karabin, for *Kr. 55.00, eller for tredjeparten av den vanlige butikkpris, et enestående tilbud.*

De vernere som ønsker å komme i betraktning, må sende meddelelse hit snarest og senest innen 15. september d.å. med uttrykkelig anførsel om villighet til å gå inn i skytterlag og forpliktelse til ikke å avhende geværet uten gjennom Oslo-avdelingens formidling.

Oslo, den 1. September 1934.

Einhart Lorenz

Norwegische Arbeiterbewegung und Kommunistische Internationale 1919-1930

Mit dieser Arbeit liegt eine sehr informative und differenzierte Analyse der wichtigsten politischen Richtungen in der norwegischen Arbeiterbewegung in dieser Periode vor. Die Entwicklung der sozialdemokratischen Partei (1921 bis 1927) und der Gewerkschaften wird, wo es notwendig erscheint, mit einbezogen. Die Ursachen für das Entstehen und den Niedergang der kommunistischen Bewegung in Norwegen sind teils spezifischer Natur – aber auch für andere von Bedeutung –, teils haben sie allgemeine Geltung. Ihr Zusammenhang – der das Zentrale an dieser Geschichte ist – wird in der Arbeit sehr qualifiziert analysiert.

Archiv für Sozialgeschichte, 1980

The «radical phase» in the history of the Norwegian working-class movement is the subject of the present volume. *Det Norske Arbeiderparti* has a central place in the analysis. Dr Lorenz shows that this party was able to keep the confidence of the generally quite radical Norwegian workers during the period after 1923. The in some respects uneasy relations of DNA with the Comintern before 1923 are explained from the party's lack of theoretical understanding of Bolshevism, and from the Comintern's lack of understanding of the specific character of DNA and of the expectations of the Norwegian workers. The author also gives a plausible and many-sided explanation of the failure of the Norwegian CP. In part the volume is based on manuscript sources.

International Review of Social History, 1980

429 s. - Kr. 85, -

ISBN: 82-530-0999-2

PAX FORLAG A.S

Per Madsen

Nøytralitet og ettergivenhet

Martin Rasmussen Hjelman, et offer for samarbeid mellom skandinaviske politimyndigheter og Gestapo i deres kamp mot Kominterns illegale virksomhet i 1930-årene.

30. mai 1944 ble to nordmenn, Martin Rasmussen Hjelman og Frans Barly Pettersen, henrettet ved halshogging i tukthuset i Brandenburg, en mindre by like vest for Berlin.¹⁾ Sammen med seks andre nordmenn var de tre måneder tidligere blitt stilt for den tyske Folkedomstolen, anklagd for forberedelse til høyforræderi. Sett i forhold til bevisbyrden ble det felt meget strenge dommer. To ble dømt til døden, to til ti års tukthus, og en til tre års tukthus. De tre øvrige ble frifunnet. Tukthus i Tyskland under krigen kunne være ensbetydende med døden.

De fem dømte hadde deltatt i aktiv kamp mot fascismen og nazismen i 1930-årene. De hadde deltatt i «den usynlige krigen»²⁾, Kominterns illegale virksomhet i kampen mot Franco, Mussolini og Hitler. Artikkelen søker å vise at skandinavisk politi og tysk sikkerhetspoliti på et tidlig tidspunkt ønsket å knuse denne virksomheten i fellesskap. Samarbeidet gikk langt, og kulminerte med svenske myndigheters utlevering av Martin Hjelman til Gestapo i 1941.

Kommunistenes illegale arbeid i 1930-årene

*Opprettelsen av International Seamen and
Harbour Workers Union*

Den Røde Faglige Internasjonale (Profintern, RFI), opprettet i 1921, hadde som mål å samle lønnsarbeidere over hele verden til

revolusjonær klassekamp for å styrte kapitalismen og opprette proletariatets diktatur.³⁾ RFI, som fra starten av var underlagt Komintern, satset i 1920-årene mye på å bygge ut et internasjonalt nett av sjømannsklubber (Interklubber). Det revolusjonære sjømannsarbeidet skulle drives gjennom Interklubbene, og i løpet av tjuårene var slike sjømannsklubber å finne i alle større havnebyer.⁴⁾

De viktigste Interklubbene lå i Leningrad, København og Hamburg. Særlig den siste ble i tjuårene kjent for sitt intense arbeid blant sjøfolk og havnearbeidere.⁵⁾

International Seamen and Harbour Workers Union, ISH, ble opprettet på et møte i Moskva ved årsskiftet 1930, etter beslutning på Kominterns 6. verdenskongress i 1928.⁶⁾ Den internasjonale situasjon, kampen mot krigsfare, forsvaret for Sovjet-Unionen, og nødvendigheten av en skjerpet kamp mot sosialdemokratiet var sentrale temaer på kongressen.⁷⁾ Den kommunistiske Internasjonale viet den truende krigsfare stor oppmerksomhet, og det resulterte i to beslutninger, som ikke ble gjort kjent i 1928.⁷⁾

- 1) Opprettelsen av det såkalte Vest-sekretariatet (også kalt Vestbyrået) i Berlin. Sekretariatet skulle i tillegg til legitim politisk virksomhet – distribusjon av kommunistiske skrifter, organisering av parti- og cearbeid, også lede og ha ansvaret for hemmelig motstandsarbeid mot fascismen i den vestlige verden. Bulgaren Georg Dimitrov ble utpekt til leder av Vest-sekretariatet.⁸⁾
- 2) Opprettelsen av ISH, som var uttrykk for Kominterns ønske om en fastere organisering av Interklubbenes virksomhet. Hovedoppgaven til ISH skulle være kamp mot fascismen, nazismen i nær tilknytning til Vest-sekretariatet. Offisielt skulle ISH lanseres som en politisk nøytral og antifascistisk organisasjon.⁹⁾

Organisatorisk og politisk fikk beslutningene på kongressen til Den 3. Internasjonale i 1928 stor betydning for det seinere illegale arbeidet. Innen Hitlers maktovertakelse 31. januar 1933 var Vest-sekretariatet og ISH blitt bygd opp til det som var målsettingen: to hemmelige, effektive apparater klar til å settes inn i den forventede krigen.

Ernst Wollweber

De to viktige Kominternorganisasjonene, Vest-sekretariatet og ISH (Det Internasjonale Sjømanns- og Havnearbeiderforbundet), rekrutterte i løpet av kort tid en rekke fremrakende medarbeidere. Den

som skulle få størst betydning for den illegale virksomheten var Ernst Wollweber.

Han var født i 1898 i Hannover som sønn av en gruvearbeider. Femten år gammel ble han medlem av en sosialistisk ungdomsorganisasjon. I 1917 ble han innkalt til krigstjeneste i den keiserlige marine, hvor han ganske snart gjorde seg bemerket som politisk agitator. I de kaotiske novemberdagene i 1918 deltok han aktivt i ledelsen av opprøret ombord i marinefartøyet «Helgoland», som lå ved kai i Kiel. Opprøret spredte seg til Bremen og Hamburg.¹⁰⁾

I begynnelsen av tjuetårene ble Wollweber sendt på partiskole i Sovjet-Unionen. Han vendte tilbake til Tyskland etter grundig skoleing i kommunistisk partiarbeid, og konspirativ virksomhet. Wollweber ble i 1928 medlem av den prøyssiske landdagen og fra 1932 medlem av den tyske riksdagen. I tillegg til dette, hadde han avgjørende innflytelse på ISHs virksomhet i Hamburg. Her knyttet han kontakter med de betydeligste skikkelsene i det internasjonale sjømannsarbeidet. Det var denne kontaktflaten som skapte og muliggjorde en kommunistisk organisasjon for skipssabotasje, som skulle bli fryktet og forfulgt av en rekke lands politimyndigheter.

Sjømannsklubben i Oslo

I mellomkrigstiden hadde Norge verdens fjerde største handelsflåte. Størrelsen til tross, var arbeidsløshet og dårlige lønns- og arbeidsforhold, det norske sjøfolk ble konfrontert med. I månedsvis gikk mange «på bommen» og ventet på hyre i de store havnebyene. Det har blitt hevdet at forholdene sjøfolkene levde under i slutten av 1920-årene og begynnelsen av 1930-årene, gjorde oppgaven lett for kommunistene.¹¹⁾ I de kommunistiske sjømannskubbene sto dørene åpne dag og natt. Sant nok, sjømannsklubbens virksomhet skulle få stor betydning. Sjøfolk, framfor noen annen yrkesgruppe, deltok aktivt i kampen mot fascismen og nazismen.

Oslo fikk også sin Interklubb. Den holdt først til i Karl Johansgt. 2 og flyttet seinere over til Rødfyllgata. Fra 1930 ble sjømannsklubben ledet av Martin Hjelmen.¹²⁾ Sammen med bl.a. Arthur Samsing la han ned et stort arbeid blant norske sjøfolk. Så vel Hjelmen som Samsing var tilknyttet Komintern.

Arthur Samsing hadde fra tidlig i tjuetårene ledet organiseringen av kommunistiske celler om bord i norske skip. Han var i perioder

tillitsmann i Norsk Sjømannsforbund, og deltok fra starten av aktivt i ISH. I likhet med Ernst Wollweber var han en kjent skikkelse i det internasjonale revolusjonære sjømannsarbeidet.

Martin Hjelman hadde naturlig nok også bakgrunn i sjømannsmiljø. Da han var seksten år, fikk han hyre ombord i en bark fra Brevik og siden – til 1924 – seilte han med flere seilskuter i utenriksfart. I 1922 slo han seg ned i Australia, hvor han arbeidet som sjømann og landarbeider fram til 1930. Da vendte han tilbake til Norge og ble leder av Sjømannsklubben i Oslo.¹³⁾

I 1932 deltok Hjelman og Samsing på ISH-kongressen i Hamburg. Her ble det drøftet hva som konkret skulle gjøres hvis Hitler kom til makten, hvis det ble en ny verdenskrig. Ernst Wollweber ledet drøftingene og det ble besluttet at hele ISHs apparat i en krisesituasjon skulle flyttes til København. Sabotasjevirkosomhet ble sannsynligvis også drøftet. Det har ikke vært mulig å finne kildebelegg for dette. Men flere av de som seinere skulle bli nøkkelpersoner i Wollwebers sabotasjeorganisasjon var til stede på kongressen. Vi kan nevne hollenderen Josef Schaap, svensken Gustav Søder, nordmannen Martin Hjelman.¹⁴⁾

Oslo Sjømannsklubb, representert ved Samsing og Hjelman, hadde utvilsomt reell tilknytning til det revolusjonære sjømannsarbeidet. Forholdet hadde allerede to år tidligere utløst strid i Oslo.

Bruddet i 1930

Oslo avdeling av Norsk Sjømannsforbund så med stadig større skepsis og motvilje på Oslo Sjømannsklubbs virksomhet. Oppgjøret med «det kommunistiske muldvarparbeidet» ble innledet i 1930. På avdelingens medlemsmøte ble det gjort følgende vedtak:¹⁵⁾

«Avdelingen vil på det sterkeste ta avstand fra den virksomhet som hvis den skal fortsette, vil virke oppløsende på sjøfolkenes egen kamporganisasjon og følgelig svekke dens effektivitet i kampen utad mot rederkapitalen. Det er innen vår avdeling og forbundet for øvrig anledning til å framholde og forfekte sine meninger uten å opprette nye organer eller organisasjoner.»

Medlemsmøtet vedtok å ekskludere åtte tillitsmenn og uttalte i den forbindelse: «Ingen av de ekskluderte kan bli medlem av avde-

lingen eller delta i dens møter før de utvetydig har tatt avstand fra den splittelsesvirksomhet som de nykommunistiske Samsing-celler driver, og har erklært å bøye seg lojalt for de beslutninger som fattes av avdelingen og forbundet. Sådanne erklæringer vil enhver på forlangende bli tilstillet.»

Det var ISH, Oslo avdeling av Norsk Sjømannsforbund siktet til da de fordømte opprettelsen av «nye organer eller organisasjoner». Framover i tredveårene vokste kløften mellom Norsk Sjømannsforbund og ISHs norske medlemmer.¹⁶⁾

Usynlig krig

Etter Hitlers maktovertakelse i 1933 ble apparatet til Vest-sekretariatet og ISH straks flyttet til København.¹⁷⁾ Ernst Wollweber flyttet også til København. Etter utbruddet av den spanske borgerkrigen i 1936, tok han fatt med å bygge opp en spionasje- og sabotasjeorganisasjon. Han valgte bevisst ut medarbeidere med bakgrunn i det internasjonale sjømannsarbeid. Samtidig la han vekt på at de fortrinnsvis var ugifte og ikke medlem av et kommunistisk parti. I så fall måtte de melde seg ut. Wollweber ønsket åpenbart uavhengige folk.¹⁸⁾

Det ble bestemt at organisasjonen skulle rette oppmerksomheten mot følgende sabotasjemål:

- 1) malmgruvene, jernbanenettet og utskipningshavnene i Nord-Sverige og Nord-Norge,
- 2) tyske, italienske og japanske handelsskip og
- 3) havneanlegg og industrivirksomhet av betydning for tysk krigsindustri.

Wollwebers folk lyktes langt på vei med skips sabotasjen. Det er mulig å påvise i hvert fall nitten attentater mot skip i tidsrommet 1936 og fram til høsten 1939. De to andre sabotasjemålene viste seg å være langt vanskeligere å realisere.¹⁹⁾

Martin Hjelmen i Wollwebers tjeneste

Det følgende bygger mye på referatet fra Folkedomstolens straffesak mot Martin Hjelmen.²⁰⁾

Hjelmen og Wollweber møttes under en ISH sesjon i Oslo i 1933 eller 1934.

Våren 1936 ble Hjelmen vervet av Wollweber i Oslo på et møte

for «Organisasjonen mot krig og for forsvar av Sovjet-Unionen». Få dager etter dro Hjelmen til Amsterdam hvor han hadde en rekke møter med Wollweber. I første omgang dreide diskusjonene seg om situasjonen i Sovjet-Unionen og i Tyskland. Ganske snart ble temaet konspirativt arbeid og nødvendigheten av slik virksomhet for å kunne forsvare Sovjetstaten mot angrep fra England og Tyskland. Wollweber mente det bare var et tidsspørsmål når krigen kom, og det hastet med å forberede det han kalte «partisan-krigen». Organisasjonen skulle følge de retningslinjer for illegal virksomhet som Kaptein von Rintelen hadde beskrevet i boka «Manhattan Front». ²¹⁾

Frantz von Kleist Rintelen har blitt kalt «den største sabotør gjennom tidene». Rett etter krigsutbruddet i 1914 ble han knyttet til den tyske ambassade i Washington. Da det nøytrale USA begynte å levere våpen til England og Frankrike, bestemte Rintelen seg for å forsøke å stanse disse forsyningene. Sammen med et fåtall medarbeidere framstilte han tidsinnstilte brann- og sprengbomber, som ble plassert ombord i amerikanske lastefartøyer. I alt trettito skip ble på denne måten senket eller skadet.

Wollweber hevdet at det også var mye å lære av engelskmannen Thomas Edward Lawrence. Han var en av lederne for den arabiske reisning under første verdenskrig og utformet meget effektive gerilja-metoder for krigføring i ørkenen. ²²⁾

Wollweber understreket overfor Hjelmen at organisasjonen hadde knappe midler til disposisjon, og det var viktig å rette slagene mot fiendens svakeste punkter, det gjaldt særlig transport av krigsmateriell.

Hjelmen ble bedt om å dra tilbake til Oslo for å verve egnede folk til slik sabotasjeoppdrag. Oppgaven gjorde ham til en nær og betrodd medarbeider i organisasjonen.

Vervingen viste seg å være vanskelig. Hjelmens arbeid krevde stor forsiktighet og helt spesiell evne når det gjaldt å vurdere folks pålitelighet. Gjennom Interklubben i Oslo hadde han truffet flere som egnet seg. Disse fikk nå henvendelse fra Hjelmen om å delta aktivt i forsvaret for Sovjet-Unionen. Forsvaret innebar i nødsfall plassering av sprengladninger ombord i skip. Samtlige henvendelser ble avslått. Hjelmen forsøkte så i Bergen og Narvik og der lyktes han.

Wollweber mottok kontinuerlig informasjon fra Hjelmen om oppbyggingen av det norske sabotasjeapparatet. I løpet av 1936 var han selv stadig i Norge for å bistå Hjelmen med råd om sprengstoff, bruk av koder, dekkadresser, hemmelig skrift osv. Hjelmen traff også andre framtrepende medlemmer av organisasjonen. Møtene fant sted i Norge, Sverige og Danmark.

Fram til 1938 intensiverte Hjelmen og hans medarbeidere oppbyggingen av det illegale apparatet. Det hadde lyktes å verve medlemmer også i Oslo. I Nord-Norge ledet havnearbeideren Barly Pettersen i Narvik mye av virksomheten.

Samarbeid mellom skandinavisk politi og Gestapo

1938 Wollweber i fokus

I begynnelsen av 1938 oppdaget mannskapet om bord i det polske passasjerskipet m/s Batory en brannbombe med tennanordning. Skipet var på vei fra København til Gdynia.²³⁾ Politiet i København rettet tidlig mistanken mot en svensk passasjer, og da det videre ble klargjort at svenskprodusert dynamitt en tid i forveien var smuglet inn i Danmark, fikk politiet i Stockholm forespørsel om bistand.²⁴⁾

I svarbrevet 28. juni 1938 bekreftet politiet i Stockholm danskenes mistanke om smugling av dynamitt fra Sverige til Danmark, og det svenske politiet nevnte i den forbindelse Wollweber.²⁵⁾ Knappt en måned senere kom to representanter for det tyske sikkerhetspolitiet til Gøteborg via Danmark.²⁶⁾ Oppdraget var å informere forskjellige lands politimyndigheter om en internasjonal skipssabotasjeorganisasjon. Etter kort opphold i byen dro tyskerne videre til Stockholm, hvor de hadde flere møter med kriminalpolitikommissar S.V. Magnusson. Her drøftet man muligheten av en internasjonal politikonferanse i forbindelse med skipssabotasjen. Etter noen dager fortsatte de tyske politimennene videre til Oslo.

I slutten av juli sendte politiet i København en redegjørelse til Stockholm om resultatet av den foreløpige etterforskningen angående sabotasjeforsøket mot m/s Batory. Redegjørelsen nevnte også et sprengingsattentat i april 1938 mot to spanske trålere i Fredrikshavn.²⁷⁾ Politiet hadde ikke klart å fukke de som sto bak attentatet

mot det polske skipet. Derimot var gjerningsmennene til sprengingen av de spanske trålerne tatt.²⁸⁾

Dansk politi var overbevist om at det var sammenheng mellom de to sabotasjehandlingene og at mye pekte i retning av Wollweber. Det ble også henvist til opplysninger fra tysk politi om funn av et livbelte med 7 kilogram dynamitt av det svenske merket «Grängesberg» om bord i et italiensk fartøy. Ytterligere opplysninger fra belgisk, norsk, polsk og tysk politi om liknende sabotasjeaktivitet styrket danskenes oppfatning. Redegjørelsen avsluttet med oppfordring om samarbeid mellom de berørte lands politimyndigheter.

Få dager seinere mottok kriminalpolitisjefen i Stockholm nok en redegjørelse.²⁹⁾ Denne gang fra Sicherheitsdienst i Berlin, og de kunne gi opplysninger om tolv tilfeller av skipssabotasje; nemlig mot fire tyske skip, fire italienske, to japanske, to spanske (attentatet i Fredrikshavn) og et polsk (m/s Batory). Tysk sikkerhetspoliti understreket viktigheten av samarbeid for å knuse «bolsjevikenenes» virksomhet.

Konferansen i Hamburg

I midten av september 1938 møttes representanter for politimyndighetene i Danmark, Holland, Norge, Sverige og Tyskland for å utveksle erfaringer og trekke opp retningslinjer for videre samarbeid i kampen mot «internasjonal kommunistisk terror».³⁰⁾ Møtet fant sted i Hamburg. Representantene møttes i en atmosfære preget av uttalt vilje til i fellesskap løse det vanskelige problemet.

Det har ikke vært mulig å avdekke hvilke konkrete beslutninger som ble fattet på konferansen, men allerede 18. november s.å. skrev Gestapo til kriminalpolitisjefen i Stockholm og meddelte at en tysk statsborger, som for tiden oppholdt seg i Sverige, var innblandet i skipssabotasjonen.³¹⁾ I brevet var det også en liste over svensker, som hadde deltatt i den spanske borgerkrigen, og som våren 1938 var blitt tatt til fange av de spanske fascistene.

Overløperen i Luleå

4. februar 1939 meldte en mann ved navn Gustav Ceder seg på politistasjonen i Luleå.³²⁾ Til en forbløffet politimann forklarte Ceder

at han var sabotør i en hemmelig internasjonal organisasjon, som hadde til oppgave å sprengte skip, havner, kraftverk og jernbaner i luften. Organisasjonen hadde planlagt sabotasje mot mål i alle større havnebyer i Skandinavia. Ceder ble til å begynne med ikke trodd, ikke før han påviste for politiet en veske som inneholdt et livbelte fylt med seks kilogram dynamitt av merket «Expressdynamit 1937, Grängesberg» samt en rekke forskjellige typer tennladninger.

Ifølge Ceders forklaring ble han høsten 1936 vervet av en nordmann med dekknavnet «Nielsen» til en organisasjon som skulle settes inn i kampen mot krig og fascisme. I første omgang fikk han beskjed om å løse relativt «lette» oppgaver, så som å spre kommunistisk litteratur blant sjøfolk og havnearbeidere i Luleå.

Etter en stund ba «Nielsen» ham lage et oversiktskart over dybde- og innseilingsforhold i Luleå havn. Oversikten skulle brukes ved en eventuell sabotasjeaksjon. Ceder utførte oppdraget, men nå var han blitt redd og ville ut av organisasjonen.

Høsten 1938 ble han kontaktet av «Nielsen» og en annen nordmann med dekknavnet «Frans». Oppdraget var utvetydig; Ceder skulle snarest plassere en sprengladning ombord i et fartøy i Luleå havn. På en eller annen måte klarte han å hale ut tiden og meldte seg i stedet for politiet.

Svenske politimyndigheter gikk umiddelbart til aksjon og i samsvarende vedtatte retningslinjer på konferansen i Hamburg, ble dansk og norsk politi i første omgang orientert. Politiet i Oslo fikk samtidig anmodning om hjelp til identifisering av «Nielsen» og «Frans».

20. februar 1939 opplyste politiet i Oslo i et brev til politiintendanten i Stockholm at «Nielsen» sannsynligvis var identisk med den norske statsborgeren Martin Rasmussen Hjelmen.³³⁾ De opplyste videre at Hjelmen var kommunist, men han deltok ikke aktivt i partiet. Derimot var han kjent for agitasjon blant sjøfolk. Oslo-politiet la ved fotografi av Hjelmen. 28. februar 1939 var identiteten til «Frans» klarlagt. Politimesteren i Narvik mente det var en norsk kommunist ved navn Frans Barly Devold Pettersen.³⁴⁾ Gustav Ceder bekreftet identifiseringen.

Gestapo ble informert

Samarbeidstanken forpliktet. 2. mars 1939 sendte politiintendent i Stockholm Martin Lundqvist en sammenfatning av Gustav Ceders forklaring til Gestapo i Berlin.³⁵⁾ Sammenfatningen unnlot ikke å nevne Ceders avsløring av dekknavn og signalement på ledende personer i sabotasjeorganisasjonen. Martin Lundqvist avsluttet brevet til Gestapo med løfte om fortsatt informasjon fra skandinavisk politi i den videre etterforskning.

Ytterligere bistand fra norsk politi

I et brev datert 5. mai 1939 meddelte politimester Welhaven i Oslo svenske politimyndigheter de foreløpige resultater av norsk etterforskning i sabotasjesaken.³⁶⁾ I brevet var det dessuten lagt ved et PM med opplysninger om virksomheten i den Internasjonale sjømannsklubben i Oslo i tiden 1930 – 1935.

Interklubben ble framstilt som «en av kommunistpartiets støtteorganer i Oslo». Martin Hjelmen ble utpekt som en av de mest framtrepende personene i klubben.

I februar 1940 kom et nytt bidrag fra politimester Welhaven.³⁷⁾ Denne gang sendte han sine svenske kolleger en fotokopi av en fransk oversikt datert 18.11.1939 over medlemmer av ulike sabotasjeorganisasjoner. Så vel Hjelmen som Barly Pettersen var tatt med i oversikten. Om Hjelmen sto det at han var sjømann, født 24. januar 1904 i Herdla, brukte dekknavnet «Nielsen», og at han hadde bodd i Oslo. Nåværende adresse var ukjent. Barly Pettersen ble oppgitt å være norsk statsborger og hans dekknavn var «Franz».

Svenske myndigheters behandling av Martin Hjelmen

Arrestasjon av Hjelmen

Den finsk-russiske vinterkrigen brøt ut 30. november 1939. I Skandinavia var det stor sympati for Finland, og under parolen «Finlands sak er vår», ble det pisket opp en hatkampanje mot Sovjet-Unionen og de hjemlige kommunister. Ikke minst var svenske kommunister utsatt. De ble i massemedia til stadighet framstilt som femtekolonne, og på ansvarlig politisk hold var det reell frykt for kommunistisk kupp i Norrbotten i tilfelle russisk framrykking mot grensen.³⁸⁾

Lørdag 10. februar 1940 iverksatte det svenske sikkerhetspolitiet en riksomfattende rassaia mot landets kommunister.³⁹⁾ Over to tusen politimenn deltok i aksjonen mot partilokaler, avisredaksjoner og privathjem. Sosialminister Gustav Møller, sosialdemokrat og medlem av Per Albin Hanssons nasjonale samlingsregjering, hadde gitt ordre til aksjonen. Beslutningen fikk full støtte av Møllers statssekretær, seinere statsminister Tage Erlander.

Resultatet av rassaiaen var heller magert. Ikke noe kompromitterende materiale mot «femtekolonistene» ble funnet og politiet gikk bare til en anholdelse. I Ängby utenfor Stockholm tok de en norsk statsborger ved navn Fridtjof Johannesen inn til avhør. Mannen hadde ikke overholdt bestemmelsen om utenlandske statsborgeres meldeplikt hos politiet. Han var dessuten i besittelse av tre forskjellige pass. 13. februar 1940 erkjente den anholdte at hans riktige navn var Martin Hjelmen. Utover det nektet han å uttale seg om sin person og om sitt opphold i Sverige. Politiet i Stockholm kontaktet Oslo, og kort tid etter mottok de positiv bekreftelse på fingeravtrykksprøver tatt av Hjelmen.⁴⁰⁾ Svenskene visste nå med sikkerhet at de hadde fakkert en av Wollwebers nærmeste medarbeidere. Hvilke konsekvenser fikk dette for Hjelmen?

18. april 1940 ble Hjelmen stilt for herredsretten i Jösse anklagd for passforfalskning og ulovlig opphold. På direkte spørsmål fra aktor innrømmet han kommunistiske sympatier, men nektet at han var partimedlem.⁴¹⁾ Han var fortsatt ikke villig til å forklare bakgrunnen for sitt opphold i Sverige.

Retten nevnte ikke på noe tidspunkt svensk politisk kjennskap til Hjelmens virksomhet i skipssabotasjeorganisasjonen. Herredsretten dømte Hjelmen til straffearbeid i åtte måneder og seks dager.

Hjelmen var innforstått med utvisning etter endt soning. I et brev til sin familie i november 1940 skrev han bl.a.: «Jeg blir jo utvist samtidig med at straffen er slut og da ville det være synd å ta bøkene med til Norge, hvor antagelig en del av dem vil havne på bokbål.»⁴²⁾ 28. november 1940 fikk landsfogden i Värmlands len et brev fra kriminalpolitiet i Stockholm.⁴³⁾ Brevet opplyste at Hjelmen ikke var avhørt om sin virksomhet i Sverige, dels fordi han nektet å uttale seg overhodet dels fordi det gavnet den fortsatte etterforskningen at han ble holdt uvitende. Brevet understreket viktigheten av utvisning av Hjelmen etter endt soning.

12. januar 1940 bekreftet myndighetene i Älvsborg utvisningen og merkelig nok uttalte Hjelmen seg i den anledning fornøyd med beslutningen. Han godtok utvisningen fordi ansvarlige svenske myndigheter helt unnlot å opplyse om at svensk og utenlandsk politi betraktet ham som et framtrædende medlem i Wollwebers sabotasjeorganisasjon. En annen forklaring er også mulig, nemlig sven-skenes behandling av Hjelmen mens han satt i fengselet. Avisen FRIHETEN brakte i juli 1945 en artikkel med overskriften «Torturselle i svensk fengsel»:

«En Oslo-gutt som har sittet med Martin Hjelmen i et tysk tukthus og nylig har kommet tilbake til Norge, har gitt «Friheten» noen ytterligere opplysninger om Hjelmensaken som stiller det svenske politis opptreden i et enda grellere lys. Da Hjelmen i 1940 ble arrestert i Sverige, ble han anbrakt i et spesielt fengsel for politiske fanger i Stockholm og der utsatt for en behandling som ikke kan karakteriseres som annet enn en raffinert form for tortur. Han ble satt i en spesielt innredet celle, som det vekselvis ble pumpet kald og het luft inn i. Det inntense lyset brant dag og natt. Gestapo [hemmelig sikkerhetspoliti] greidde likevel ikke å få noe ut av ham. Men opplysninger som var skaffet til veie på annen måte, ble stilt til rådighet for Gestapo i Norge, og på grunnlag av disse ble senere en rekke patrioter arrestert i Norge og deportert til Tyskland hvor de ble torturert på samme vis som Hjelmen.»⁴⁴⁾

Kanskje Hjelmen valgte å ta sjansen på utvisning til Norge framfor tortur i en svensk interneringsleir? Eller mente han seg beskyttet av den tysk-russiske ikke-angrepspakten som i begynnelsen av 1941 sto ved lag?

Uansett, 20. januar 1941 fant utvisningen sted. To svenske politimenn fulgte Hjelmen til grensestasjonen i Kornsjø. Der ble han overtatt av norsk politi fra Halden, som hadde mottatt telegram om utvisningen fra svenske myndigheter tre dager tidligere.⁴⁵⁾ 21. januar ble Hjelmen hentet av Gestapo og kort tid etter ble han sendt til Berlin.

Wollweber tatt

18. mai 1940 ble Ernst Wollweber arrestert av en svensk heimevernsmann på Ottebols jernbanestasjon i Värmland. Wollweber,

som var i følge med en norsk kvinne, hadde funnet det klokest å forlate Norge etter tyskernes okkupasjon.

Ved avhør samme dag innrømmet Wollweber passforfalskning og oppga samtidig sitt virkelige navn. En måned seinere ble han av Stockholms rådhusrett dømt til seks måneders straffearbeid.

Opprulling i Norge

Gestapo var uten tvil tilfreds. Svenske myndigheter hadde utlevert Martin Hjelmen og de kunne selvfølgelig ikke avslå krav om utlevering av Ernst Wollweber, Hitler-Tysklands folkefiende nr. 1! Takket være godt samarbeid med skandinavisk politi var nå alt duket for en total opprulling av sabotasjenettet.

Merkelig nok tok det tid i Norge og forklaringen må være at Hjelmen holdt tett tross fryktelig tortur. Den første tyskerne tok var Arthur Samsing. 26. oktober 1940 arresterte de ham i Oslo mistenkt for å stå i forbindelse med Wollwebers gruppe. Kort tid etter, helt nøyaktig 8. november, ble Samsing lenket med håndjern til den beryktede gestapisten Fehmer, sendt med Terbovens kurerfly til Berlin. Samme dag ble han plassert i fengselet i Gestapos hovedkvarter i Prinz Albrechtstrasse 8.⁴⁶⁾

Viggo Hansteen og Erling Olsen i Landsorganisasjonen hadde 4. november sendt et brev til Reichkommissariatet med forespørsel om hvorfor Samsing var arrestert. Samsing var på det tidspunkt han ble anholdt bedriftstillitsmann i en Stein-, Jord- og Sementarbeiderforening.⁴⁷⁾ Vi kjenner ikke til tyskernes reaksjon på forespørselen, men vi vet at Samsing ble sluppet ut fra fengselet 16. desember 1941 og at han straks vendte tilbake til Oslo. Løslatelsen ble sett på med mistenksomhet, og flere betraktet ham som overløper. Kontakt med Samsing ble ansett som en alvorlig sikkerhetsrisiko blant de illegale kommunistgruppene i Oslo.⁴⁸⁾

24. august 1943 ble Samsing arrestert på nytt, og etter å ha sittet bortimot ett år henholdsvis på Bredtvedt, Møllergt. 19 og Grini ble han 3. august 1944 sendt til Sachsenhausen og satt der fram til freden.⁴⁹⁾

Barly Pettersen arresterte Gestapo i Narvik 5. august 1941. Også han ble ført direkte til Berlin.⁵⁰⁾ Gestapo tok ikke hensyn til at han var krøpling etter en arbeidsulykke, og etter umenneskelig behandling tilsto han det han visste.

Like etter, 11. august og 4. september anholdt tysk politi i Norge ytterligere to medlemmer i Hjelmens apparat.⁵¹⁾ Begge ble sendt rett til Berlin.

22. august 1941 hadde hovedorganet til Nasjonal Samling, *Fritt Folk*, et større oppslag med tittelen «Den hemmelige interskandinaviske boljevikkbande». Martin Hjelm og Barly Pettersen ble nevnt i artikkelen og avisen spurte hvilke andre norske kommunister som hadde deltatt i «forbryterkomplottet». *Fritt Folk* var godt orientert, det viser følgende:

«Den 4. februar 1939 kom det svenske politiet for første gang på spor etter den internasjonale sabotasje- og terrororganisasjon som hadde dype røtter og forgreninger også i Norge, Danmark og Sverige. Uvilkårlig må vi her i Oslo spørre: fikk det norske politi kjennskap til det som det svenske politi oppdaget? Visste det norske politi at det i Oslo holdtes hemmelige møter av forbrytere? Det svenske politi fikk iallfall fullstendig opplysning om dette. Vi har trodd det var samarbeide mellom politiet i de nordiske land når det gjaldt forbrytelser av så alvorlig art som senkning av skip og ødeleggelse av bedrifter, hvorved menneskeliv vilde gå tilspilte. Forholdet vil sikkert bli brakt på rene.»

Om lag en måned etter oppslaget i *Fritt Folk* mottok Statspolitisjefen K.A. Marthinsen rapport fra to tidligere tjenestemenn ved overvåkningsavsnittet i Oslo. Rapportens tittel var: «Omhandler fjernelsen av Oslo Politis Overvåkningsavdelings arkiv den 9.4.40».⁵²⁾

Tjenestemennene forklarte at de 9. april om formiddagen ble beordret til å kjøre avdelingens arkiv ut av byen. Bestemmelsesstedet ble ikke nevnt. Ordren ble gitt av førstepolitibetjent Stenerud, og transporten ble besørget av politiets trafikkavdeling som stilte med bil og fører. Arkivet ble kjørt til en gård ved Steinviken stasjon på østsiden av Glomma. Her ble det anbrakt i en gammel uthusbygning. Det var tre eldre søstre som eide gården. De fikk ikke vite hva politiet kom med. Arkivet ble liggende lenge i uthuset.

1. mai 1940 avla den ene tjenestemannen rapport for politimester Welhaven. Et par uker seinere fikk tjenestemannen ordre av

politimesteren om straks å dra opp til Østerdalen for å tilintetgjøre arkivet og rapporten sier:

«Jeg brente personlig hvert eneste dokument i arkivet hvorefter jeg vendte tilbake til Oslo og avga muntlig rapport for politimester Welhaven.»⁵³⁾

Så langt politiets egen forklaring på hva som skjedde med overvåkingsarkivet 9. april 1940. Dette utelukker ikke at overvåkingsarkivet fra andre politikamre kunne falle i hendene på Gestapo. Det har imidlertid ikke vært mulig å påvise at det ble gjort arkivbeslag i Norge i forbindelse med opprullingene av Wollwebers organisasjon.

Noter

- 1 *Våre Falne 1939 – 1945*, Oslo 1952
- 2 Uttrykket hentet fra boka til Erik Nørgaard, *Den usynlige krig*, København 1975
- 3 *Arbeidernes Leksikon* (forkortet nyutgave), Oslo 1973, bd. 3
- 4 Jan Valtin (pseudonym for Richard Krebs) gir detaljert beskrivelse av det kommunistiske sjømannsarbeidet i boka *Ur Nattens Djup*, Stockholm 1942. Boka utkom i USA i 1941 under tittelen *Out of the Night*, og ble en enorm suksess.
- 5 Ibid.
- 6 Erik Nørgaard, *Revolutionen der udeblev*, København 1975
- 7 *Kommunistiska Internasjonale Program. Antaget å sjätte världskongressen i september 1928*, Stockholm 1929
- 8 Nørgaard, *Revolutionen*
- 9 ISH ble av sjøfolk og havnearbeidere regnet som en fagpolitisk organisasjon.
- 10 David J. Dallin, *Soviet Espionage*, London 1955
- 11 *Arbeiderbladet*, 9.2.1954
- 12 Ibid.
- 13 Avhørsrapport i Statspolitisk 1535/41 i Riksarkivet
- 14 Nørgaard, *Revolutionen*
- 15 *Oslo avdeling av Norsk Sjømannsforbund. 50 års beretning 1908 – 1958*
- 16 Ibid.
- 17 Nørgaard, op.cit.
- 18 Ibid.
- 19 Ibid.
- 20 Kopi av rettsreferatet i Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek i Oslo.
- 21 Boka utkom i midten av tjuetårene.
- 22 Grimberg
- 23 Betänkande angående utlämnande av uppgifter om flyktningar, Stockholm 1947 (II). Heretter benevnt Betänkande (II)
- 24 Ibid.
- 25 Ibid.
- 26 Ibid.

- 27 Ibid.
- 28 Ibid.
- 29 Mert Kubu. *Gustav Møllers hemlige polis*, Halmstad 1971
- 30 Betänkande (II)
- 31 Ibid.
- 32 Betänkande angående flyktingars behandling. Stockholm 1946. (I) Heretter benevnt Betänkande (I)
- 33 Ibid.
- 34 Ibid.
- 35 Ibid.
- 36 Ibid.
- 37 Ibid.
- 38 Kubu, op.cit.
- 39 Ibid.
- 40 *Betänkande (II)*
- 41 Ibid.
- 42 *Betänkande (I)*
- 43 Ibid.
- 44 *Friheten*, 4.7.1945
- 45 Statspolitisak 1535/41 i Riksarkivet
- 46 Reichskommisariat, Hauptabt. Volkswirtschaft, Abt. Arbeit und Sozialwesen, pk.98
- 47 Ibid.
- 48 Torolv Solheim. *I solnedgangstider*, Oslo 1976
- 49 *Norsk Fangeleksikon*, Oslo 1946
- 50 Ibid.
- 51 Referatet fra Folkedomstolen. Se note 20.
- 52 Statspolitisak 1535/41
- 53 Ibid.

Knut Kjeldstadli

Svarte bøker og seddelkataloger – «et frygtelig våben mot en helt forsvarsløs arbeider»

Kapitalen er en nautilus med fangarmer og sugekopper. Og blekk-spruten har mange armer – mange maktmidler og hersketeknikker. En arm er teknikkene for å overvåke, utspionere, registrere og kontrollere arbeiderne. Norske arbeidskjøpere utviklet disse fra slutten av 1800-tallet. Formålet var først og fremst å unngå ansettelser av uønskete arbeidere. Men overvåkningen skulle også bidra til å holde lønnene nede. Uten noen lovhjæmmel bygde norske bedriftsledere opp en privat etterretning. Og vitnemålene herfra dømte norske arbeidere like ugjendrivelig og skjebnesvangert som noen kjennelse av en offentlig domstol.

Attester

Det startet enkelt og åpenlyst med et rapportsystem som ble gjennomført med den manglende blygheten hos en klasse som var sikker på sin sak og dens rettferdighet. Iallfall fra 1870-åra var det vanlig at bedriftslederne utstedte attester til arbeiderne når de sluttet i tjenesten, ofte nødvendige papirer for å få en ny jobb. Lederne delte ut personkarakteristikker med fri hånd.

Former Bernt Larsen, som hadde vært på Kværner Brug fra 1859, var heldig med sin attest fra Oluf Onsum 9. april 1885: «Han har arbeid som Maskinformer og vist sig som en meget duelig og ordentlig Arbeider, saa han som saadan kan anbefales.» Men Bernt var en bedriftslojal arbeider. Verre var det med Arnt Larsen som i 1899 i sin «Skudsmaalsbog» fra Statsbanene ble stemplet som opp-

vigler. Han ble avskjediget for å ha skrevet kritiske artikler om arbeidsforholdene i «Arbeidsmanden», bladet til Norsk Arbeidsmandsforbund.¹⁾

Kjennelsene kunne ikke appelleres. Det ble avgjort ved Oslo byrett i saker i 1902 og 1903. Klagerne ønsket nye, bedre attester, fordi de led inntektstap p.g.a. de dårlige karakteristikkene. Men fabrikkene ble frifunnet. Retten tok ikke stilling til om påstandene var korrekte. Dommene fastslo at den som utstedte attester, kunne gjøre det etter eget hode, fordi det var «hans og ikke andres Mening om Arbeideren, Attesten skal inneholde, saaledes at han maa have Ret til selvstendig og ubundet af andres Meninger at udfærdige Attesten overensstemmende med sin Opfatning, selv om den skulle afvige fra andres».²⁾

Men utstederens frihet var attestantens rettsløshet. Arbeiderne bekjempet systemet. Under forhandlingene sommeren 1906, som førte fram til den første landsomfattende Verkstedsoverenskomsten i 1907, krevde Jern- og metallarbeiderforbundet at attestene skulle sløyfes. Subsidiært gikk de inn for den formuleringen som kom til å stå i overenskomstens § 10: «Når en arbeider forlater et verksted, enten dette skjer etter eget ønske eller han blir oppsagt av uansett hvilken grunn, erholder han en bevitnelse for hvor lenge han har arbeidet på stedet. Bevitnelsen skal kun inneholde: 1. Navn, 2. Når begynt på verkstedet, 3. Når sluttet (uten anførelse av årsak), 4. Fag, 5. Timelønn da han forlot sitt arbeid.»³⁾

Seinere ble også tida for siste ferie eller feriegodtgjørelse ført på Verkstedsforeningens aksept av nøytrale attester var spillfekteri. Som vi skal se, fortsatte systemet på en fordekt måte.

Svartelisting

Mens utstedelsen av attester foregikk i dagslys, var svartelistene mer skumringens gjerninger. De var delvis åpenlyse, delvis skjulte. Det foregikk tre typer svartelisting.

Enkeltindivider som hadde gjort seg upopulære p.g.a. faglig aktivitet, kunne bli systematisk utelukket fra jobber. Denne formen for utestenging berodde gjerne på lokal og uformell informasjon mellom arbeidskjøperne.

Erik Jansen, som var nestformann i Norsk Formerforbund, ble i

1913 sagt opp fra Kværner Brug sammen med en annen tillitsmann og ti andre arbeidere. Formerne var sikre på at oppsigelsen var rettet mot de tillitsvalgte og krevde dem tatt inn igjen. Da avslaget kom, tok de tak i den de mente var ansvarlig og fulgte ham til døra: «Da støperimester Jasper før middag kom ned i støperiet, blev han av samtlige formere tilropt, at han maatte fjerne sig, og han maatte fortrække uten engang at faa med sig sin overfrak, som blev hengende paa hans kontor.»⁴⁾ Etter en tariffstridig konflikt ble Jansen ikke tatt inn igjen, og Formerforeningen mente at han i åra etterpå ble blokkert for sin virksomhet. Så seint som i 1920 arrangerte foreningen eget møte og innsamling for å hjelpe Jansen, «som har vært forfulgt av arbeidsgiverne, utsatt for trakasserier, nå gammel og hadde vanskelig for å få arbeid i faget».⁵⁾

Arbeidsmandsforbundets landsmøte i 1935 vedtok å gi økonomisk støtte til Ole Jamtli fra Nord-Rana. Han hadde vært aksjonsleder da et arbeidslag i 1926 vedtok å bekjempe vilkårene i nødsarbeidet ved å sabotere arbeidet. Siden ble han trakassert og var fortsatt svartelistet etter ni år. Han fikk ikke arbeid sjøl ved bedrifter som stadig tok inn folk.⁶⁾

Georg Larsen var i Lillehammer kjent for å tilhøre venstrefløyen i Arbeiderpartiet. Han gikk i mellomkrigstida ledig i flere år. Det var ikke spesielt for ham – men da tresliperiet og kartongfabrikken startet opp igjen midt på 1930-tallet og tilsatte folk i mengder, ble han som en av de få nektet arbeid. Lillehammers Høyre-ordførere, som satt i styret for bedriften, uttalte overfor kona til Larsen at grunnen var at mannen var en kommunistisk oppvigler.⁷⁾

«Sorte lister» sirkulerte også ved en annen form for utestenging fra arbeidet. Dersom det var konflikt, sendte arbeidskjøperne rundt lister med navn på de streikende eller lockoutede og ba om at disse ikke ble tatt inn på noen annen arbeidsplass. Men dette var ingen systematisk og varig blokkering av bestemte menneskers adgang til arbeid. Det var et faglig kampmiddel. Hensikten var å tvinge dem til å ta opp igjen arbeidet på kapitalens vilkår, ikke å nekte dem arbeid for godt.

En «sort liste» ble, ifølge Johan Castberg i Stortingsdebatten i 1903 om utkastet til foreningslov, sendt ut av verkstedseierne i Bergen under konflikten i skipsbyggeriene samme våren. «De mekaniske Verksteders Forening» i Kristiania forpliktet seg da til ikke å ta

inn noen arbeidere fra Bergen før to måneder etter at konflikten var avsluttet, men ble løst fra løftet da striden ble bilagt.⁸⁾

Denne typen midlertidige utelukkelse var verkstedene for så vidt forpliktet til gjennom medlemskapet i Norsk Arbeidsgiverforening. De såkalte «strikebestemmelser» i NAFs første lover fra 1900 fastsatte at et medlem kunne kreve at styret i den aktuelle fagsammenslutningen, f.eks. Verkstedforeningen, sendte ut «Navnene paa de streikende Arbeidere med Forbud mot at tage nogen af dem i Arbeide».⁹⁾ Og slike oversikter kom stadig gjennom NAF, også til arbeidsskjøperne i de tilstøtende bransjene.¹⁰⁾

Den tredje formen for svartelisting bestod i å opprette permanente registre – kalt svartebøker eller seddelkataloger – over arbeidere.

Registrering

Vi kjenner til tre, kanskje fire, landsomfattende etterretnings- og registreringssystemer og fire-fem lokale. Befalet på statens ulike anlegg – både jernbanene og veianleggene – drev overvåkning og de ulike etatene byttet data seg imellom. Innførslene i de kjente protokollene spenner fra 1893 til 1908. Videre hadde Bergverkenes Landssammenslutning sitt system – vi kjenner positivt til at det var i sving mellom 1907 og 1919. De mekaniske Verksteders Forening i Kristiania startet registrering i 1907, umiddelbart etter at attestsystemet ifølge overenskomsten skulle falle vekk. Arbeidet ble ført videre av den nystiftede Mekaniske Verksteders Landsforening i 1908, som den første saka for foreningens kontor. I dette tilfellet veit vi at systemet iallfall var i virksomhet fram til 1930. Dessuten kjenner vi til at Norsk Arbeidsgiverforening ved ett høve, i 1924, registrerte alle arbeidere ved større industribedrifter med navn, fag og adresse. Hensikten med dette tiltaket er ikke kjent. Hvorvidt NAF oftere har vært inne i bildet og hvorvidt systemene opphørte i henholdsvis 1908, 1919 og 1930 veit vi heller ikke.¹¹⁾

Lokale eksempler finnes også: Mot slutten av den trekvart år lange streiken i gruvene på Røros i 1901 ble 45 arbeidere åpent svartelistet fra verket for alltid. Direktøren unnlot å oppgi hvilke forseelser disse var skyldige i. Men det var mange aktive organisasjonsfolk blant dem. Og i et intervju i 1950 mente en veteran at de svartkattete hadde «dengt pjaltan» (dvs. streikebryterne).¹²⁾

Fra Hydros «Fabrikanlæg II» på Rjukan har vi en protokoll fra 1911 – 12 over «Avskedigede Arbeidere». Anlegget begynte høsten 1912, og driften tok til i 1916. Denne protokollen var til lokal bruk ved Hydros egne arbeidsplasser.¹³⁾ Kretsforeningene til MVL i Bergen og Trondheim hadde hatt lokale registre «i flere aar» i 1925, da Stavangerforeningen vedtok å opprette sitt kartotek.¹⁴⁾

Av landsomfattende registre fantes to typer. Protokollene fra statsanleggene og gruvene omfattet bare folk som i bedriftens øyne hadde begått forsømmelser eller forbrytelser. De ble bygd opp ved at enkeltbedriftene rapporterte inn til et sentralt kontor, som så sendte meldinger ut til medlemmene eller anleggene. Kontoret kunne kalles «kontrollkontor», «oplysningsbureau» eller «oplysnings- og registreringsavdeling». Rulleførerne lokalt førte beskjedene alfabetisk etter etternavnet inn i sine bøker. Fra Røros foreligger en bokstavelig talt en svartebok med bergverksopplysningene. Boka er bundet i svart, glatt shirting og er påført «Arbeider-Svartebog!». Innførselene omfattet navn, en sjelden gang yrke, fødested eller hjemstavn, fødselsdata og tidspunktet, stedet og formen for forseelse. Bergverksboka har omkring 500 rapporter fra de fleste gruvene i samtida.¹⁵⁾

Skal en dømme etter innførselene, byttet ikke de ulike bransjeorganisasjonene systematisk opplysninger seg imellom, sjøl om et par spredte etterretninger fra stålverk finnes i gruveboka. Arbeidsmarkedene var sektorielle – folk flyttet rundt i landet, men byttet i mindre grad yrke eller bransje. Heller ikke finnes spor av at arbeidkjøperne hadde kontakt med nordiske klassefeller eller med offentlig etterretning i disse sakene. Derimot er en protokoll som er funnet på den privateide Bosmo gruve i Rana en avskrift av en liste over 1205 arbeidere som statsanleggene hadde kattet.¹⁶⁾

Registeret til Verkstedsforeningen var et atskillig mer ambisiøst prosjekt. Det bestod av en seddelkatalog over alle som var eller hadde vært ansatt ved en medlemsbedrift. I 1912 f.eks. talte den de 16000 mann som var på bedriftene, foruten de tidligere ansatte. Sedlene eller kortene ble påført navn, fødselsdato, tidligere arbeidssted, karakterer fra 1 til 4 for oppførsel og dyktighet, timelønn til de forskjellige steder og tider, om arbeideren sluttet etter eget ønske eller ei, om han hadde avlevert verktøyet, og dersom han var oppsagt, om det skyldtes innskrenking eller andre forhold som han

331.27

B46

Arbeider - Svartebog!

Carl Dahlberg.

adr. 1912:

Bergværkerne's Oplysnings-
Bureau,
Pors.

adr. 1912:

Overdirektor Holmsen,
Hoborvolden, Krom

HL

Første og annen side av «Arbeider-Svartebog». Boka finnes i Arbeiderbevegelses Arkiv og Bibliotek som også har stilt bildene til disposisjon.

Madsen, Alfred, Aasen, Loven, ^{og} Selit. 15/11 07.
Amundsen, Bernhard, Eildestad, " " " "
Antonsen, Jakob, Høyland, rømt 15-1-08 ^{gjeld} ~~offent. stor~~
Andersen, Mathias, Vasa, Fierst., rømt Marokko 2/5 07
Andersen, Karl, Kallora, rømt fra Svalbard 20/5-10.
Andreasen, Lars, rømt fra Skeraker 7/5-10.
Andreasen, Lars, rømt fra Fjell 4/12-09. stor gjeld.
Andersen, Johan, Rømt. Fødemøllens gruber, mars 1911. med gjeld til handelsfolk.
Andersen, Mathias. Opsagt av Svalbard 4/5 00. pry. a. fald og slagne
Antonsen, Johan Rømt 14/8-13 fra Svalbard med gjeld.
Høphaug, Ole, haker Ole, Opsagt 13-1913. Loven (det ikke kan op)
Andreasen, Markus Thakaa, f. 17/10-81, Heltfjorden og
Andersen, Anton Gruben. No. f. 20/7-75 begge rømt
fra Bodmo 1/2 Gruber brods advarell 7/4-14, den sidste med
betydelig gjeld til handelsmanden. Antagel. rømt til Lyng-
laget. Lbra. 24/4-1914. B. L.'s Oplysningsbureau.
Samann, Aar, Lørige, f. 24/1-86. anmeldt av 1/2 Birkavare
re gruber den 27-14. Drevet ondartet agitation.
Samann, Håkon, Nordreisen f. 7/6-92. Anmeldt av
1/2 Birkavare Gruber. Drevet ondartet agitation.
Andersen, Petter W. f. 24/11-1868 Christiania Rømt
Aalera, Ole f. 24/6-1876 Rømt Rømt

ikke kunne lastes for. Mer tilfeldig påførte de også kommentarer som angikk mannens oppførsel eller oppfatninger.¹⁷⁾ Kartoteket ble bygd opp ved en stor engangsoperasjon i 1908 og holdt ved like gjennom et system med meldinger for ansettelse og lønnsforandringer og sluttsedler.

Praksis var her slik at bedriftene rutinemessig skulle sjekke med kontrollkontoret før de ansatte en mann. Bedriftene kunne også be kontoret om å innhente detaljerte data om enkelte. Om folk var fagorganiserte, sjekket de ved å la bedriftenes lønningskontorer registrere hvem som stod tilsluttet fagforeningenes sykekasser.¹⁸⁾ Og kontoret advarte stundom på eget initiativ mot folk, påpekte at de hadde ansatt en de tidligere hadde sagt opp, at arbeideren hadde oppgitt yrkesstatus, eller siste arbeidssted – og dermed siste time-lønn – på en feilaktig, for ham gunstig måte. Kværner ble f.eks. i 1913 advart mot en de tidligere hadde sparket p.g.a. trusler mot støperiformannen og lønningskassereren. Bedriften svarte at han var tatt inn ved en feil, og «skulde han paany vise tegn til subordination, vil han øieblikkelig bli avskediget».¹⁹⁾

De to registreringsystemene tjente ulike formål. Bøkene og protokollene fra anleggene, bergverkene og Hydro siktet til kontroll med individuelle arbeider til å nekte arbeid til folk som bedriftene ikke ville ha. Slikt individoppsyn foretok også MVLs opplysningsavdeling, men den hadde dessuten som formål å regulere arbeidsmarked og lønner.

Brennemerking

Hva ønsket arbeidskjøperne å kontrollere? Hva var med andre ord grunner til å komme i svarteboka?

Rapportgrunnene utgjør et spektrum fra reint kriminelle handlinger, voldsbruk og fyll, dovenskap og skoft; at de ble antatt og fikk reisepenger, men reiste som «turister» og ikke kom eller ble svært kort tid på hvert sted, at de unnlot å betale gjeld når de dro; fantegåing, dvs. at de dro før oppsigelses- eller kontrakttida var ute; og videre over til oppsetsighet og mer politisert virksomhet som faglig sabotasje og agitasjon. De utgjør en katalog over de personal- og disiplinproblemene som ledelsen stod overfor.

Edvard Bull har på grunnlag av en av protokollene fra statsan-

leggene, Bergensbanens annen avdeling, vestenfjels, og protokollen fra Hydro satt opp en statistikk over grunnene for anmerkninger.²⁰⁾ Vi har supplert denne med dataene fra gruveboka fra Røros.

Tabell 1. *Grunner for anmerkninger i svartebøker*¹⁾

	Prosent		
	Bergens- banen	Hydro	Røros
Brennevinshandel, tyveri, bedrageri, «kortspiller», urenlighet osv.	6,5	7,0	4,2
Slagsmål, vold mot politiet o.l.	12,3	7,0	4,5
Fyll	21,0	16,0	1,5
Dovenskap, udugelighet, pliktforsøm- melse	0,8	9,5	10,0
Skoft	2,8	19,0	5,0
Forlatt akkord, «kontraktbrudd»	3,5	8,0	0,0
Gjeld ²	40,4	2,7	31,7
«Rømt» uten oppsigelse	4,6	12,0	14,7
Streik, obstruksjon, «oppvigler», misnøye, utilbørlig klage, ulydighet o.l.	6,5	18,2	25,8 ³
Diverse	1,6	0,6	1,9
	100	100	100

1 I alle protokoller var innført et annet tall på avskjedsgrunner enn tall på arbeidere. Ved Bergensbanen var det 1097 grunner og 912 arbeidere, ved Hydro 474 grunner og 543 arbeidere, på Røros 522 grunner og omlag 500 arbeidere.

2 «I en del tilfelle er det oppgitt at det dreier seg om gjeld til kamerater eller til kokka. Det overveiende antallet gjelder likevel gjeld til handelsmann, for losji o.l. eller kreditoren er ikke nevnt,» skriver Bull. For bergverkene gjelder tyngden gjeld til bedriften, stundom også til verkets spiseforretning.

3 Om vi spalter opp tallet etter grad av politisering, får vi «oppsetsighet» 13,2%, sabotasje, dvs. oftest å arbeide sakte for å høyne minimumslønn 6,1% og agitasjon 6,5%.

Som Bull bemerker, må en ikke tolke tallene for hardt. Ulikheter kan både skyldes faktisk forskjellig opptreden hos arbeiderne og forskjellig praksis m.h.t. registrering og sanksjoner hos arbeidskjøperne. Den lave prosenten som fikk sparken p.g.a. gjeld på Hydro, skyldtes trolig at gjelda på Rjukan var til private kjøpmenn. Og bedriften så ikke denne som sitt ansvar.

Til sammen gir anmerkingsgrunnene også et godt bilde av arbeidernes reaksjoner og protestformer. Noen var individuelle og destruktive – kriminalitet og fyll. Andre var individuelle og mer positive, men tilbaketrukkende – som å gå fra plassen. En tredje protestform var individuell og aktiv – som oppsetsighet. Og endelig har vi de kollektive aksjonene – sabotasjen og streiken. Om dem som får anmerkninger på politisk eller faglig-politisk grunnlag, kan det stå «paagaenhet m.h.t. forhøielse af løn», at de drev «ondartet», «ivrig» eller «energisk agitation», «gjør vanskeligheter paa arbejdspladsen og nedbryter samarbeidet», var «skyldig i anstiftelse av ulovlig streik og trussel om vold mot overordnede». Noen ganger inneholder protokollen korte konfliktreferater. Vaskeriarbeiderne Hans Jæger, Arvin Jørgensen og Jon Blokken Iversen ble anmeldt av A/S Stordø kisgruber fordi de «negtet at etterkomme ordre. Forsøgte at faa alle vaskeriarbeiderne til at si op for at standse driften. Utvirket blokadeavertissemeter i socialistpressen. Har stadig lagt an paa at holde arbeiderne væk fra gruben».²¹⁾

Den russiske emigranten Eaufraim Rubinstein hadde juni 1912 deltatt i en direkte aksjon på Rjukan, der Saaheims Jern- og Metallarbeiderforening og Rjukan Salpeterværks arbeiderforening vant fram med krav om lønnsøking og skifttillegg. Men saka fikk et etterspill. Politiet innkalte etterpå en del aktive utenlandske arbeidere, dansken Andersen, tyskerne Graff og Voerster, svensken Forsmann, italieneren Vetese og Rubinstein. De fleste hadde vært flere år i Norge. Forsmann og Vetese ble utvist. Rubinstein måtte dra fra Rjukan, men fikk bli i landet. Arbeiderne mente dette var en grov klassesdom, for utlendingene hadde ikke vært mer sentrale enn de øvrige.²²⁾ Året etter, sommeren 1913, var Rubinstein i Kristiania og prøvde å få jobb på Kværner Brug. Ledelsen telefonerte til MVLs opplysningskontor, og fikk gjennom kontoret følgende svar fra Saaheim mekaniske verksted: «Rubinstein har hos os været anvendt som hjælper ved diverse montagearbejder etc. Som arbeider

har han ikke været meget brukbar, da han bedst likte at gaa omkring og prate, men vi hadde i tjenesten ingen ubehageligheter med ham – han gav i det hele tatt indtryk av at være en snil og bra gut, maaske ikke helt vel bevaret. Under streiken var han en av de virksomste agitatorer, som med sine russisk-revolutionære samfunnsbegreper maaske gjorde endel skade blandt ubefæstet ungdom, men vi tror ikke, at han blandt voksne folk i mere stabile forhold er synderlig farlig.»²³⁾

Rubinstein fikk sitt pass påskrevet med et visst humor. Men arbeidskjøperne anså ikke etterretningen som noen spøk. De satset på den. Det ser vi av de ressursene som ble anvendt. Protokollen fra Bosmo inneholdt 1205 navn med opplysninger, langt over 100 tette, håndskrevne sider. Bergverkenes Landssammenslutning startet med sine rapporter i 1907, samme året foreningen ble stiftet. MVLs kontor hadde egen stab bare til dette arbeidet.²⁴⁾ Og protokollene og sedlene samlet ikke støv. De ble brukt. I 1913 – 14 kom 1213 forespørsler til MVLs opplysningsavdeling, som stadig fikk «uttalelser om, at de givne opplysninger ofte har sparet bedriften for utlæg og for foretredigelser av forskjellig art».²⁵⁾

Konjunkturoppsvingene gjorde derimot at bedriftene ikke kunne se så nøye på hvem de ansatte. De tok inn folk de eller andre tidligere hadde sparket for bråk og fyll. MVLs kontor sa i 1917: «Hvor der har været graverende forhold tilstede, har avd. gjort vedk. verksted bekjændt med arbeiderens forhold, men har hat indtryk av at verkstedene nødigt har villet undvære nogenslags arbejdshjelp.»

Det samme ble sagt under oppgangen på slutten av 1920-tallet.²⁶⁾

Dom

Protokollenes fremste bruksmåte var altså å vurdere folk ved ansettelser, å nekte dem jobb eller å vise dem tilbake til sitt gamle arbeidssted. De ble nyttet til å innhente lærlinger som hadde «rømt» fra plassene sine til «fantestien». Folk måtte gjøre opp gammel gjeld ved at den ble trukket i lønna på den nye arbeidsplassen. Etterretningsopplysninger ble brukt til å sverte folk overfor arbeidskamerater. MVL skreiv i 1925 at under en ulovlig konflikt til støtte for

en utenlandsk arbeider «foranlediget de uttømmende opplysninger som hos oss fandtes om vedkommende», at konflikten ble avblåst.²⁷⁾

Registreringen kunne også foregå i et samspill med offentlige instanser. Arbeidere som i 1922 – 23 nektet å ta arbeid til lønninger innafor voldgiftsrettens rammer eller å ta plass som ble anvist av det kommunale arbeidskontoret, skulle rapporteres til MVLs krets-kontor med navn, adresse og eventuelt arbeidsledighetsnummer. Så tok MVL «videre fornødne skritt» overfor arbeidskontoret.²⁸⁾

Overfor klassen som helhet, må registreringen ha hatt en betydelig disiplinerende effekt, iallfall i tider med arbeidskjøpers marked. Overfor den enkelte hadde sjefene, som Edvard Bull sier, en omfattende «doms-myndighet».²⁹⁾ Uten hjemmel i noen lov fattet de beslutninger som straffet og styrte folks livsbaner. I noe eldre tid ble forbrytere brennemerket på kroppen. Kapitalen brennemerket folk bare indirekte, på papiret. Men stigmatiseringen var for sine formål like effektiv.

Innen MVL har en vært merksam på rekkevidden. Det ble innskjerpet at opplysninger som kunne tenkes å være mer tilfeldige, og avhenge av enkeltmanns skjønn og slik bero på en feiltakelse eller for streng bedømmelse, ikke måtte gis ut uten videre. De skulle ikke meddeles før de var bekreftet fra minst to bedrifter.³⁰⁾ Likevel var feltet åpent for vilkårlige avgjørelser som gjorde arbeiderne de facto rettsløse. En arbeider som satte ned arbeidstempoet som et bevisst faglig kamptiltak, ble stemplet for livet som «doven» eller «daarlig arbeider». En som forsvarte en faglig rettighet – var han en «kranglefant», «uforskammet», «bråkmaker», «bolsjevnik» eller «radikal syndikalist»?

Arbeiderne fant systemet urettferdig. Johan Andresen, som arbeidde bl.a. på Thunes mek. verksted fra 1901 og seinere på Nyland i Oslo, forteller at arbeidere som oppførte seg slik bedriftslederne ikke ønsket, ble boikottet: «Kom så en sådan arbeider for at søke arbeide, blir det ringt til Arbeidsgiverkontoret, og fik opplysning, og Arbeideren fikk da svaret «desverre fortiden ikke». Dette er sandhet om den ikke direkte kan bevises, jeg har selv på en helt kynisk og urettferdig måte blit utsat for dette. Mann må jo forstå at en samvittighetsløs og hevngjerrig arbeidsgiver her har et frygtelig våben mot en helt forsvarløs arbeider.»³¹⁾

Lønnskontroll

På 1800-tallet var individuell oppsigelse av plassen kanskje viktigste formen for lønnskamp, viktigere enn kollektive forhandlinger og åpne konflikter. Folk sluttet og begynte i ny jobb til noen øres høyere lønn, og sluttet og begynte igjen. Denne «plasskiftingen» eller «runddansen», som den ble kalt, hadde som forutsetning at trenden var et arbeidsselgers marked fram til 1920, trass i viktige svingninger i etterspørselen. Og plasskiftingen var nok én grunn til den stigende reallønna, sjøl om spørsmålet er stilt om de stadige forflyttingene virket mot hensikten. Når folk var kort tid på samme sted, dannet de ikke det stabile arbeiderkollektivet som kunne utgjøre den sosiale kjernen i en lokal faglig organisering.³²⁾

Verre ble det sett fra kapitalens synspunkt når også fagforeningene bevisst gikk inn for arbeidsanvisning. De satset på å formidle arbeidskraft til bedriftene og å skape etterspørsel ved å få medlemmene til å si opp. En slik taktikk ble iallfall forfulgt av de grafiske forbundene, av Formerforbundet og Jern- og metall.³³⁾

Seddelkatalogen til Mekaniske Verksteders Landsforbund var et mottrekk. Bedriftene forpliktet seg gjensidig til ikke å ansette folk til høyere lønn enn de hadde på det siste arbeidsstedet. Og lønnsøking skulle først gis fire uker etter tiltredelsen. Når en kar kom for å søke jobb, skulle sluttseddelen fra forrige arbeidskjøper vises fram. Opplysningene herfra ble sendt til kontrollkontoret, som sjekket oppgavene over arbeidssted, status og timelønn. De arbeidssøkende unnlot gjerne å vise siste sluttseddel om de hadde gått ned i lønn, men valgte en fra bedre tider.

MVL skrev til Kværner Brug i 1909: «Ifølge tilg. meld. 121 har ovennevnte arbeider opgit som sidste arbeidssted Amerika og Br. Sundts verktøimaskinfabrik som det verksted, hvor han sist har arbeidet (1908). I den anledning tillater man sig at gjøre opmærksom paa at vedk. 4/6 sluttet ved A/S Thunes mek. med timelønn 1,40 – 1,30, karakter 3-C.» Kværner svarte at de skulle «ta fatt paa ham for saken». Andre ble gjort oppmerksom på at bedriften «var bekjendt med» saka, fikk «en kraftig tilrettevisning» eller ble oppsagt p.g.a. feilaktige opplysninger.³⁴⁾

Arbeiderne prøvde seg stundom med å forfalske attestene. De

kunne viske ut noen ord og ble «filer» eller «former» i stedet for «plateformer», med 42 øre i stedet for 36 øre i timelønn. Andre var mer tafatte. En ble politianmeldt for å ha endret lønna fra 22 til 24 øre i timen.³⁵⁾

I anledning de falske attestene førte MVL og Kværner i 1914 en lengre korrespondanse. Attestene ble skrevet med kopiblyant. Kværners direktør Hans Stub forsøkte med en rekke blyanter, men ingen var tilstrekkelig betryggende mot utvisking, kunne han meddele. Han anbefalte i stedet å skrive med blekk med en såkalt «one-dip-pen», som skulle være utmerket. Og MVL beordret sine medlemmer til å gå over til blekkattester.³⁶⁾

Gjennom seddelkatalogen utøvde foreningen også en indre justis overfor medlemmene. Kontoret skulle passe på at ingen skaffet seg arbeidskraft eller «stjal» arbeidere ved å gi høyere lønn enn forgjengeren. Og bedriftene skrev tidvis under på høytidelige erklæringer om at de ikke skulle ansette folk som var i andres brød. Overtredelser skulle bøtlegges. Men særlig under høykonjunkturen under første verdenskrig ble forbudet brutt gang på gang. MVL refset, men til liten nytte.

En etterskrift

De sporadiske attestene, de landsomfattende svartelistene og MVLS registrering av alle jernarbeidere var påfølgende skritt i retning av en større organisering av kapitalen. Bl.a. viser det betydningen av de nasjonale kapitalorganisasjonene. Verkstedforeningens system var mest avansert. Det skulle ikke bare hamle opp med enkelte «bråkmakere», men hindre lønnsglidning blant jernarbeiderne tolt. Tiltaket ble på et vis mer et angrep på arbeiderne som klasse enn som enkeltpersoner.

Denne private overvåkingen har vært kjent lenge, men er forholdsvis lite påaktet. Hans Lødrup må sies å være diskret i sin omtale av forholdet i MVLS jubileumsbok. Registreringen framstår nærmest som innhenting av oppgaver over lønninger. Edvard Bull behandler registreringen på anleggene utførlig i «Renhårig slusk», og Margit Thorud skriver om saka i sekstiårs-beretningen til Jern- og metallarbeiderforbundet.³⁷⁾

Arbeidskjøperne søkte å holde systemet unna offentligheten. Svarteboka fra Røros ble funnet nokså tilfeldig på Røstvangen av

Martin Lie. Innen MVL ble de første personopplysningene innhentet fra arbeiderne på bedriftene under foregivende av at de skulle være «til brug for verkstedets kontor». Kontrollkontoret ble om-døpt til en mer nøytral opplysnings- og registreringsavdeling. Sikkerhetsrutiner for å gi ut opplysninger ble innarbeidd. Bare noen få funksjonærer ved hver bedrift hadde rett til å få ut etterretninger. På Kværner var det i 1908 direktør, disponent, overingeniør og verksmester. Kom forespørselene i telefonen og stemmen var ukjent, skulle en først sjekke om spøreren hadde rett til å få svar og om telefonnummeret virkelig tilhørte bedriften. Da NAF i 1924 tok opp sin såkalte arbeiderstatistikk, «et viktig arbeide som haster meget», var skrevet stemplet «strengt konfidentielt». ³⁸⁾

Registreringen var likevel kjent blant arbeiderne. Og Jern- og metallarbeiderforbundet tok saka opp i forhandlinger om ny overenskomst i 1911, etter å ha prøvd å gjøre noe med den et par ganger tidligere. De hevdet at registreringen stred mot § 10 i overenskomsten, om nøytrale attester. Men MVL holdt på sin rett til å skaffe seg informasjon om arbeiderne. Direktør Amundsen i MVL benektet at folk ble registrert på politisk eller faglig-politisk grunnlag. ³⁹⁾ Han må ha snakket mot bedre vitende.

Hvor lenge overvåkingen fortsatte i form av svartebøker og seddelkataloger veit vi ikke. Derimot ble tilfelle privat etterretning kjent på 1970-tallet. Den norske Creditbank registrerte fra 1970 medlemmer av Sosialistisk Ungdomsforbund (SUF), Faglig Studentfront (FSF) og andre venstreorienterte og advarte mot å ansette slike folk. I 1976 sendte NAF ut et skriv som advarte mot å tilsette folk som skapte uro og anbefalte å sjekke med forrige arbeidsgiver som en fast rutine. Tidligere personalsjef i Norsk Hydro, Magnus Hole Jakobsen, har opplyst at Overvåkningspolitiet leverte opplysninger om folks politiske oppfatninger til bedriften når de skulle ansette folk utenfra. Kontrollutvalget for Overvåkningspolitiet har hevdet at Hole Jakobsen overdrev omfanget av slik opplysningsvirksomhet, men også det kom til at slike opplysninger ble gitt. ⁴⁰⁾

Arbeidsmiljølovens § 55 a, stundom kalt Lex Brox, setter forbud mot å spørre om søkerens politiske oppfatninger ved ansettelser. Men arbeidskjøpere kan skaffe seg informasjon på andre måter. Svartkatten lusker fortsatt omkring, sjøl om formen på katten og fargen på pelsen skulle ha endret seg.

Noter

- 1 Bernt Larsens og Arnt Larsens attester finnes i Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek. Bernt Larsens oppfatning framgår av at Onsum mente at han sluttet uforstyldt – det var andre som stod bak konflikten om råderetten over sjukekassa på Kværner i 1885.
- 2 Dom 25.7.1902 – politisak 191/02 og dom 7.5.1903 – politisak 42/1903, gjengitt etter *Dommer og Kjendelser ved Kristiania byret i borgerlige retsstrætter, Tredie samling*. Kristiania 1906, s. 371 og 377.
- 3 Margit Thorud, *Norsk Jern- og Metallarbeiderforbund 1891 – 1951*, Oslo 1951, s. 198, 212.
- 4 Kværner Brug (KB) til Mekaniske Verksteders Landsforening (MVL) 4.11.1913, Norsk Teknisk Museum, Privatarkivet (NTM)
- 5 Kristiania Formerforening: Forhandlingsprotokoll, 22.7.1915, 10.3.1920.
- 6 Kåre Odlaug, *Norsk Arbeidsmandsforbund gjennom 60 år, bd. II*, Oslo 1956, s. 630.
- 7 Samtale med Reidar T. Larsen 16.2.1982
- 8 Johan Castberg, i *Stortingsforhandlinger 1902/03*. Del 8, s. 1091. Både Castberg og Kåre Odlaug, som kommenterer ham i *Norsk Arbeidsmandsforbund gjennom 60 år, bd. I*, Oslo 1955, s. 470, synes å forveksle dette faglige kampfildet med mer varige former for utelukkning. Se dessuten Thorud 1951, s. 190 f.
- 9 Erling Pettersen, *Norsk Arbeidsgiverforening 1900 – 1950*, Oslo 1950, s. 660.
- 10 En rekke slike finnes f.eks. i KBs korrespondanse med NAF, NTM.
- 11 Om statsanleggene, se Edvard Bull (red.), *Renhårig slusk*, Oslo 1961, s. 115. Om bergverkene, se note 16. Om verkstedene, se korrespondanse. KB-MVL, NTM. Om NAF, se korrespondanse KB-NAF, NTM.
- 12 Odlaug 1955, s. 370
- 13 Bull 1961, s. 196
- 14 MVL: Beretning 1924 – 25, s. 8, KB, NTM.
- 15 Birtavarre, A/S Bjørnøen, Bosmo i Rana, Flørli Kraft- og Elektrosmelteverk, Foll-dal, Fossdalen, Glomfjord, Glomsrudkollen Zinkgruber, Løkken Verk, Malm, Melø/Melevær i Senja, Meråker, A/S Nordiske Grubekompagni, Ryfylke kraftlag, Røstvangen, Røros, Stordø kisgruber, Stavanger Elektrostaalverk, Sulitjelma, Syd-Varanger. Protokollen finnes i Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek.
- 16 do.
- 17 MVL: Cirkulærskriv 29.9.1908. Instrux for benyttelse af kontrollkortene
- 18 Slike opplysninger ble iallfall påført personalprotokollene på Kværner fra sommeren 1908, uten at det er klart om dette skyldes noe initiativ fra MVL. Se Mandtalsprotokoll No. 5 1.4.1907 – 7.3.1913, KBs arkiv. Framgangsmåten anbefales av MVL i sirkulær 6.6.1919, der medlemmene på denne måten bes om å finne ut om noen ansatte var med i Norsk Transportarbeiderforbund.
- 19 MVL til KB 3.11.1909, 14.10.1910, 3.11.1910, 6.6.1913, 25.5.1914, 13.2.1924, 10.11.1927, 15.11.1928, 16.11.1929. KB til MVL 27.10.1913, KB, NTM. Brevskriveren fra Kværner har vel trolig ment *insubordinasjon* – subordinasjon betyr underordning – men fremmedord er vriene også for bedriftsledere.
- 20 Bull 1961, s. 197
- 21 Uttalelsene er for det meste fra boka fra Røros med opplysninger fra Bergverkene Oplysningsbureau.
- 22 Sverre Kjeldstadli, *Rjukan – et moderne eventyr*, Oslo 1942, s. 111 f.
- 23 MVL til KB 6.6.1913, KB, NTM.

- 24 De mekaniske Verksteders Forening i Kristiania til medlemsbedriftene 13.8.1907, KB, NTM.
- 25 MVL: Beretning 1913 – 14, KB-NTM
- 26 MVL: Beretning 1916 – 17, s. 5 f, sirkulær 21.3.1930, KB, NTM
- 27 MVL: Beretning 1912 – 13, s. 4, Beretning 1924 – 25, s. 8, KB, NTM
- 28 MVL Kristiania krets: sirkulær 12.6.1922, MVL: sirkulær 16.5.1923, KB, NTM.
- 29 Bull 1961, s. 197
- 30 MVL: Cirkulærskriv 29.9.1908. Instrux for benyttelse af kontrolkortene
- 31 Johan Andresen, egenhendig beretning, Norsk Folkemuseums avdeling for arbeiderminner, tilvekstnr. 870, s. 3
- 32 Andreas Øhren, *Arbeiderne ved Kværner Brug 1869 – 1885. En sosialhistorisk undersøkelse*, hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo, 1977 s. 139 f.
- 33 Se Knut Kjeldstadli, «Formerne i Kristiania 1880 – 1920», i *TFAH* 2, 1981 og Trond Hegna, *Oslo typografiske forening 100 år*, Oslo 1972, s. 256 f.
- 34 MVL til KB 3.11.1909, 27.5.1919, KB til MVL 5.11.1909, 30.11.1910, 12.11.1922, KB, NTM
- 35 MVL til KB 14.10.1914, KB til MVL 6.11.1912, KB, NTM
- 36 KB til MVL 10.10.1914, 7.12.1914, MVL sirkulær 17.11.1914, KB, NTM
- 37 Hans Lødrup, *Mekaniske Verksteders Landsforening 1908 – 1948*, Oslo 1948, s. 80: Kontoret gikk «straks i gang med å anlegge et kartotek over alle arbeidere som var beskjeftiget hos medlemmene, og forberedte den store lønnsstatistikk». Se også Bull 1961, s. 115 f og 196 f og Thorud 1951, s. 261 f.
- 38 MVL: Cirkulærskriv 29.9.1908. Instrux for benyttelsen af kontrolkortene. NAF sirkulær 7.7.1924, KB, NTM
- 39 Thorud 1951, s. 262
- 40 Opplysningene om overvåkingen på 1970-tallet er hentet fra Ståle Eskeland, «Ytringsfrihet og arbeidsforhold». *Tidsskrift for rettsvitenskap*, nr. 2/3, 1982.

Hovedoppgaver

med emner fra arbeiderbevegelsens og arbeiderklassens historie. TFAH har tidligere offentliggjort oversikter over hovedoppgaver om arbeiderbevegelsens historie i heftene 1/1977 og 1/1978. Den etterfølgende oversikten inneholder hovedoppgavene i historie som ble innlevert mellom høsten 1977 og våren 1981.

E.L.

Amsrud, Trond Werner: *Skogsdriftsforeninger og Nasjonal Samling. Skogeiernes politikk under Randsfjordkonflikten 1930 - 1936 (Land)*

Univ. i Oslo, våren 1978

Andresen, Bjørn D.: *Vei til sosialismen eller statsdirigert rasjonalisering? Nasjonaliseringsdebattene på norsk papirindustriarbeiderforbunds landsmøter 1951 - 1975*

Univ. i Oslo, våren 1981

Bekken, Terje: *Folldalskonflikten 1929 - 1931. Den siste storkamp ved Folldalsgruva*

Univ. i Oslo, våren 1978

Bjørkelo, Jon: *Striden om medbestemmelsesrett i storindustrien i 1950-årene. Arbeiderpartiets programpost i 1953 med medbestemmelsesrett - en sak som ikke ble gjennomført*

Univ. i Oslo, våren 1978

Bjørnson, Øyvind: *Pengene eller livet. Fagforeningshistorie frå Trondheim. Typografer og malarar 1890 - 1918*

Univ. i Trondheim, høsten 1979

Bonesrønning, Hans: *Arbeideridrett i Sør-Trøndelag 1924 - 40*

Univ. i Trondheim, våren 1981

- Bølviken, Bernt O.: *Arbeidsfred eller revolusjon? Arbeiderkommisjonen av 1918 og diskusjonen om bedriftsråd og utbyttedeling*
Univ. i Oslo, våren 1981
- Cartfjord, Ståle: *Farvel til føderalismen. Arbeiderbevegelsen i Trøndelag 1918 – 23*
Univ. i Trondheim, høsten 1980
- Christiansen, Stig: *DNA og offentlige invalide- og aldersforsikring 1888 – 1900*
Univ. i Oslo, høsten 1977
- Dahl, Odd Harald: *Høyre og arbeider spørsmålene. En studie i Stortingshøyres og assosierte grupperingers holdning til en del sentrale arbeider spørsmål i 1. halvdel av 1890-årene*
Univ. i Oslo, våren 1978
- Ekenes, Hans-Christian: *Valgnederlag, tariffoppgjør og sosialøkonomisk ekspertise. En undersøkelse av Aukrustutvalgets oppkomst og arbeid 1965/66, sett i forhold til DNA's opposisjonspolitikk høsten 1965 og partiets og LO's politikk og ideologi i lønnskampsammenheng i etterkrigstida*
Univ. i Oslo, høsten 1980
- Emblem, Terje: *Arbeiderpartiet og Norges tilslutning til Marshallplanen*
Univ. i Bergen, høsten 1977
- Enstad, Martin: *Haldningar til NKP i presse og storting 1945 – 1950*
Univ. i Oslo, høsten 1979
- Flodda, Harald: *Samholdsbevegelsen i Arendalsområdet i 1880-åra. Bakgrunn og innhold*
Univ. i Oslo, våren 1980
- Forselv, Jon: *Arbeidere og arbeiderbevegelsen i Narvik før 1920*
Univ. i Trondheim, høsten 1977
- Fredriksen, Peter: *Kunnskap og makt gjennom 100 år. Linjer i arbeiderbevegelsens skolepolitikk fram til 1940*
Univ. i Oslo, våren 1980
- Gjertsen, Elin: *Ekspeditriser i Trondheim 1918 – 1920. Arbeidsforhold og sosial stilling*
Univ. i Trondheim, våren 1978
- Hansen, Hallstein: *Fagbevegelsen og kooperasjonen. Noen faglige spørsmål etter 1945*

- Univ. i Trondheim, våren 1980
- Hartløfsen, Svein-Tore: *Fagopposisjonen innen tre fagforbund 1916 – 1923. Nedslaget av Fagopposisjonens ideologi og program innen Norsk Bokbinderforbund, Norsk Malerforbund og Norsk Papirarbeiderforbund 1916 – 1923*
Univ. i Oslo, høsten 1978
- Haugen, Vidar Erik: *Det norske arbeiderparti 1940 – 1945. Fra forbud til gjenreising*
Univ. i Bergen, høsten 1979
- Helland, Stein Reinart: *Kapitalismens høyborg – eller demokratiets garanti? Det norske arbeiderparti og holdninger til USA 1945 – 49*
Univ. i Trondheim, høsten 1978
- Hellevik, Atle: *Det ansvarlige opprør. Arbeiderbevegelsens informasjonskomité mot norsk medlemskap i EF*
Univ. i Oslo, våren 1978
- Hersoug, Halvor Dehli: *Litt om DNA og kulturspørsmålet i 1930-åra*
Univ. i Trondheim, høsten 1979
- Hontvedt, Nils Henning: *Arbeiderforeninger i Buskerud Amt 1868 – 1904*
Univ. i Oslo, våren 1978.
- Høydal, Hallgrim: *Notodden fra bygd til by. Arbeiderrørsla veks fram*
Univ. i Trondheim, våren 1978
- Haagensen, Ronald: *Den tveeggede «Kniven». En vurdering av en del sider ved agitasjonen til Finnmark Fremtid, organ for NKP i Finnmark, omkring midten av tyvetallet*
Univ. i Oslo, våren 1980
- Håve, Kjell Ingar: *Bergens Leieboerforening og den kampen arbeidarrørsla i Bergen førte mot bostadsnaud i byen omkring 1920*
Univ. i Bergen, våren 1979
- Jenssen, Harald Mohn: *Kampmidler og kontrollforhold. Regler for godkjenning og ledelse av konflikter innen landsorganisasjonen fram til 1920*
Univ. i Oslo, våren 1980
- Johannessen, Bernhard: *Splittelse og samling. Fagorganisasjonen i skipsbyggingsindustrien i Bergensområdet 1890 – 1940*

- Univ. i Bergen, høsten 1980
- Johansson, Toril: *Fra sosialpolitikk til krisepolitikk? Arbeiderpartiets syn på krisepolitikk, nødsarbeid og bureising under arbeidsløshetskrisa 1920 – 1939*
Univ. i Oslo, våren 1980
- Kaldal, Ingar: *Krisepolitikk og ideologi. Reaksjoner i arbeiderbevegelsen på krisa fra 1920*
Univ. i Trondheim, våren 1981
- Karsrud, Eivind P.: «Når du intet har å betale med . . .» *Tvangsauksjoner i Østre Toten i 1920- og 30-årene*
Univ. i Bergen, våren 1980
- Krogstad, Erik Johannes: *Enhetsbestrebelse mellom arbeiderpartiene i Norge 1922 – 1947*
Univ. i Oslo, høsten 1980
- Larsen, Alise: *Fra kvindeforbund til kvinnesekretariat. Studie av organisasjonsforhold og omlegging av arbeiderpartiets kvinneorganisasjon før 1923*
Univ. i Trondheim, våren 1978
- Lindstøl, Aslak: «De 13». «Protest mot Atomvåpen» – *et utenomparlamentarisk initiativ under atomdebatten i Norge våren 1961*
Univ. i Oslo, våren 1978
- Lunde, Ove: *Thranittene i Bø i Telemark. En sosialhistorisk analyse*
Univ. i Oslo, høsten 1978
- Lystad, Jan Erik: *Et industrielt gjennombrudd? Industrivekst i Bergen 1905 – 1913. En beskrivelse og elementer til en årsaksundersøkelse*
Univ. i Bergen, høsten 1979
- Løseth, Håkon: *Det parlamentariske grunnlaget for regjeringa Nygaardsvold 1935 – 1940*
Univ. i Bergen, våren 1978
- Magdahl, Jørn: *Det norske Arbeiderpartis ideologiske utvikling 1887 – 1927. Tolkning på grunnlag av program og programatiske vedtak*
Univ. i Oslo, våren 1979
- Malme, Arnfinn: *Fagbevegelsens organisasjonsformer. Organisasjonsdebatten i 1960- og 70-åra i tilknytning til organisasjonskomitéen i den private sektor av 1966*
Univ. i Oslo, høsten 1979

- Mellembakken, Per Aage: *Thranittene i Våler i Solør. En sosialhistorisk undersøkelse*
Univ. i Oslo, høsten 1978
- Moren, Gudmund: *Julussakonflikten i Elverum 1927*
Univ. i Oslo, våren 1978
- Mørkved, Tone: *Fra lønnsnedslag til politisk lockout. Norsk Arbeidsgiverforening og Mekaniske Verksteders Landsforening under jernstreiken og storlockouten 1923 – 1924*
Univ. i Trondheim, høsten 1978
- Nilsen, Arne: *NKP på stortinget etter 1945*
Univ. i Trondheim, høsten 1980
- Nilsen, Kåre H.: *Det norske Arbeiderparti og befolkningsspørsmålet i mellomkrigstiden*
Univ. i Bergen, våren 1978
- Norrøne, Odd Sverre: *Arbeiderpartiet og stortingsvalgkampen i 1936*
Univ. i Oslo, våren 1978
- Oen, Arvid: *Politisk klima, thranittere og emigrasjon*
Univ. i Trondheim, våren 1980
- Olsen, Sissel Tove: *Problemer omkring likelønn i norsk industri, 1950 – 70*
Univ. i Oslo, våren 1979
- Olstad, Finn: *Medlemmene i Christiania Arbeidersamfund 1864 – 1896. En analyse av medlemssammensetning og medlemsrekruttering*
Univ. i Oslo, høsten 1978
- Orre, Thorleif: *Hofsfoskonflikten 1923*
Univ. i Oslo, høsten 1979
- Sandbakken, Tore: *Arbeiderbruk- og boligbanken og boligarbeidet i byene*
Univ. i Oslo, høsten 1977
- Schrumpf, Ellen: *Tjenestepikespørsmålet i Kristiania. Tjenestepikenes kår og organisering ca. 1800 – 1900*
Univ. i Oslo, høsten 1978
- Settemsdal, Christen: *Arbeiderpressa i Trondheim sin holdning til Sovjet-Samveldet 1934 – 1940*
Univ. i Trondheim, våren 1978

- Skaufjord, Terje: *Venstreopposisjon i Det norske arbeiderparti 1933 – 1940*
Univ. i Oslo, høsten 1977
- Skaar, Helge: « . . . med klokskap og med maatehold, men med sikker og fast haand . . . » *En undersøkelse av teknisk nødhjelp før og under jernbanestreiken i 1920*
Univ. i Bergen, våren 1981
- Sprovin, Ragnhild: *Arbeidsledigheten i Bærum kommune i 1920-åra*
Univ. i Oslo, våren 1980
- Stensberg, Terje: *Norges sosialdemokratiske ungdomsforbund 1912 – 18*
Univ. i Bergen, høsten 1979
- Stokkmo, Olav: *Arbeiderbevegelsen i Lillehammer 1894 – ca. 1914. (Arbeiderklasse og arbeidermiljø. Gjennombruddet for fagbevegelsen)*
Univ. i Oslo, våren 1980
- Storhaug, Hans: *Arbeidsløsheten i Stavanger 1918 – 1930. Omfang, årsaker og botemidler*
Univ. i Bergen, våren 1981
- Stormark, Kåre: *Thune-streiken august 1945*
Univ. i Oslo, høsten 1978
- Støle, Arne: *En røst i ørkenen? Tidsskriftet «Kontakt» 1947 – 54*
Univ. i Bergen, våren 1979
- Sveen, Knut: *Arbeiderpartiet og jordspørsmålet 1928 – 1938*
Univ. i Trondheim, høsten 1978
- Syversen, Svein: *Arbeidermiljø rundt Borregaard i mellomkrigstida*
Univ. i Trondheim, høsten 1980
- Terjesen, Einar Andreas: *De russiske kommunister, KPD og norsk arbeiderbevegelse*
Univ. i Trondheim, høsten 1978
- Thomassen, Erik: *Kvinnens tilknytting til arbeidslivet i første del av 1800-tallet*
Univ. i Bergen, høsten 1979
- Tiller, Sverre: *Framveksten av arbeiderbevegelsen i Verdal*
Univ. i Trondheim, våren 1978
- Wendelbo, Hans Svein Urdahl: *DNA og Midt-Austen. Det norske arbeiderparti og Midt-Austenkonflikta 1967 – 75*

- Univ. i Trondheim, våren 1980
- Wessel, Wenche: *Thranittene i Hurdal. En sosialhistorisk analyse*
Univ. i Oslo, høsten 1978
- Wiig, Brita E.: *Tjenestepikehold i Kristiania i 1875*
Univ. i Oslo, våren 1980
- Wulff, Signe Marsdal: *Tvers igjennom lov til arbeidsfred. Bygnings-
arbeiderstreiken 1928*
Univ. i Oslo, våren 1980

Summaries/Zusammenfassungen

Per Ole Johansen:
When the General Staff was secret police
1918 – 1932

Norway did not get a centralized secret police until 1937. Before this time, political surveillance was carried out locally in some police precincts but was coordinated by the Intelligence Unit of the General Staff. It is the activities of the military intelligence officers in the years 1918 – 1932 which is the theme of this article.

The period of political surveillance run by the military can be divided into three stages: 1918 – 1925, 1925 – 1929, and 1930 – 1932.

The General Staff had already developed a comprehensive intelligence system before 1918, i.e. during World War I. Until the beginning of 1918, the officers were mainly engaged in traditional military intelligence gathering. This picture changed dramatically as of 1918. The military then began to take an interest in the Norwegian labour movement. The first period (1918 – 1925) was marked by the fear of revolution which beset parts of the bourgeoisie in Norway and elsewhere in Europe in the years following the Russian revolution. The military regarded the radicalization of the Norwegian labour movement as a severe threat. The second period (1925 – 1929) was also marked by traditional fears of an imminent revolution, fears which were kept alive by a flow of rumours within the international intelligence community. Actual surveillance seemed to slow down during this period, however. The last period (1930 – 1932) is clearly different from the earlier stages. Rumours that the Norwegian labour movement was being armed now became more far-fetched than ever before and several military officers took their accusations to the public. These accusations – based on nothing but a pack of lies – caused great embarrassment to the Intelligence Unit and political surveillance was consequently stepped down following the so-called Quisling case in 1932. Vidkun Quisling, then minister of defence, based his charges in a show-down with the Labour Party on these rumours.

The development of right-wing activism in Norway, inspired by parallel developments elsewhere in Europe, took hold within certain military circles and in particular among those officers who were engaged in political surveillance. This explains why the surveillance reached its most paranoid level in those years despite the fact that the revolutionaries had then long been on the defensive and unable to take up the challenge from the more reform-oriented sectors of the labour movement.

Per Ole Johansen takes a closer look at those who were the targets for the political surveillance, at those who were in charge of the activities and with whom they cooperated and he discusses the social ideas which formed the background for their activities. The underlying hypothesis is that the military intelligence organization expanded its field of activities not mainly because of internal military affairs but rather as a reaction to the social and political developments in Norway and in Europe as a whole.

Arnt-Erik Selliaas:
Politische Polizei in Norwegen 1914 – 1937

Der Artikel beschäftigt sich mit der Organisation eines besonderen Zweiges der norwegischen Polizei, nämlich der Politischen Polizei, in der Zeit zwischen dem Ausbruch des Ersten Weltkriegs und der Etablierung der Überwachungs-polizei durch eine geheime Verfügung vom 6. Juli 1937.

Mit dem Terminus «Politische Polizei» wird die geheime Polizei bezeichnet, deren Aufgabe es ist, politische Delikte zu entdecken und zu verhindern. Sie hat dabei drei Aufgabenbereiche: 1. Allgemeine Fremdenkontrolle, 2. Spionkontrolle, 3. Kontrolle mit potentiellen inneren Feinden des politischen Systems.

Ein organisatorischer gemeinsamer Zug, der für die gesamte behandelte Periode gilt, ist, dass die *Fremdenpolizei* die Grundlage für die Polizei war, die explizit innenpolitische Aufgaben hatte.

Der Artikel behandelt die Entwicklung in drei Phasen:

1. Die «*Spionpolizei*» während des Ersten Weltkriegs: Auf Grund des Kriegsausbruchs wurde die Gesetzesgebung gegen politische Delikte verschärft und es entstand ein neues Polizeiorgan, welches Fremdenbüro hiess, aber das ab 1917 eine Kontraspionagepolizei wurde, die mit dem militärischen Nachrichtendienst zusammenarbeitete. In der ersten Kriegsphase konzentrierte sich die Arbeit der Polizei auf die *äussere* Gefahr (Abwehr klassischer Spione), ab 1917 jedoch auf den «inneren» Feind, d.h. die revolutionäre Arbeiterbewegung.

2. Die «*politischen Abteilungen*» der 1920er Jahre: Nach Kriegsschluss wurde die Fremdenpolizei reduziert, aber die verschärften Klassengegensätze führten dazu, dass die Polizei in kleinen Abteilungen organisiert wurde, die ausschliesslich mit innenpolitischen «Verbrechen» arbeiteten und sich dabei auf die Arbeiterbewegung konzentrierten. Dieser Bereich wird an Hand der Beispiele Oslo und Bergen beschrieben.

3. «*Überwachungspolizei*»: Auf Grund der internationalen Spannungen in der Mitte der 1930er Jahre wurde die Kontraspionage reorganisiert und Norwegen erhielt eine Überwachungspolizei. Der Polizeichef von Oslo wurde der formale Leiter, der direkt dem Justizminister unterstellt war. Die Politische Polizei bekam damit eine organisatorische Struktur, die bis zum 9. April 1940 beibehalten wurde. Noch lag aber – abgesehen von der allgemeinen «Bekämpfung politischer Verbrechen» – kein Plan für die Arbeitsaufgaben dieser Polizei vor.

In der gesamten untersuchten Periode war die Politische Polizei quantitativ unbedeutend. Im Vergleich zur finnischen Polizei (*Detectiva Centralpolicen*) kann die norwegische als bescheiden bezeichnet werden. Gleichwohl ist die Politische Polizei ein Element des norwegischen Machtapparates in dem behandelten Zeitraum.

Helge Skaar: Das Amt für den freiwilligen Arbeitsdienst

Thema des Artikels ist das Amt für den freiwilligen Arbeitsdienst, das 1920 als eine der letzten Massnahmen der Regierung Gunnar Knudsens (Liberale Partei = Venstre) errichtet und 6 Wochen später von der nachfolgenden konservativen Regierung Otto B. Halvorsens wieder aufgelöst wurde. Aufgabe des Amtes war die institutionalisierte Zusammenarbeit zwischen staatlichen Behörden und der Organisation «Samfundshjelpen» (Gesellschaftshilfe), die auf Initiative von Bank-, Industrie-, Reeder-, Bauern- und Mittelstandsverbänden gegründet worden war und die – nach den vorbereitenden Plänen des Rittmeisters Fougner – als Streikbrecherorganisation gedacht war, – getragen von der Furcht, dass die Arbeiterbewegung durch Streiks die Macht im Lande übernehmen könne. Nach den Plänen des Leiters des Amtes, Nordlie (der nachrichtendienstliche Erfahrungen hatte), sollte das Amt «die sozialen Kampffragen» überwachen, die Stimmung unter den Arbeitern auskundschaften, selbst Propaganda betreiben und Streikbrecher rekrutieren und organisieren.

Nordlies umfassende Pläne wurden nicht durchgeführt. Statt einer direkten Zusammenarbeit zwischen Staat und «Samfundshjelpen», kam es unter der Regierung Halvorsen zu der Lösung, dass staatliche Behörden bei Bedarf auf «Samfundshjelpen» zurückgreifen, nicht aber am Aufbau teilnehmen wollten. Die Gründe für die Änderung der Pläne sind in den Reaktionen der Arbeiterbewegung auf die Errichtung der «Samfundshjelp» zu suchen, die sich verstärkt hätten falls die weiteren Pläne des Amts bekannt geworden wären und die eine Zusammenarbeit mit gemässigten Arbeiterführern verhindert hätten. Statt totaler Konfrontation fand die neue Regierung andere Organisationsformen, die dennoch eine weitere Überwachung der Arbeiterbewegung und eine intensive Zusammenarbeit mit «Samfundshjelpen» ermöglichten.

Eivind Karsrud: Zwei Erinnerungen von Oslos Westend

Der Artikel enthält Auszüge aus Interviews mit zwei führenden Mitgliedern der Organisation «Samfundsvernet» (Gesellschaftsschutz) – einer halb-militären, rechtslastigen, klandestinen Bewegung, die Mitglieder in ganz Norwegen hatte. Allein in Oslo organisierte sie etwa 3000 Mitglieder. Sie wurde 1923 gegründet, sechs Jahre später von der Regierung als Reservepolizei legalisiert und 1935 aufgelöst – jedoch nicht entwaffnet.

Die Interviews gehen der Überwachung nach, die «Samfundsvernet» gegenüber der politischen Linken in Oslo durchführte. Das erste Interview wurde mit dem obersten militärischen Führer der Organisation durchgeführt. Für die 1920er Jahre muss er als der führende norwegische Experte für Strassenkampf, Gasangriff, Umgang mit Handgranaten usw. angesehen werden. In England hatte er eine umfassende Offiziersausbildung erhalten. Der zweite Informant hatte Beschattung als Aufgabe. Beide Informanten, die auf eigenen Wunsch anonym bleiben, hatten in den Jahren 1940 – 45 wichtige Aufgaben beim Aufbau der norwegischen Truppen im Ausland während des Kampfes gegen Hitler-Deutschland.

Die Interviews zeigen, dass eine intime Zusammenarbeit mit der Polizei in Oslo stattfand und eine direkte Telefonverbindung zwischen dem Leiter von «Samfundsvernet» und der Privatwohnung des Polizeichefs existierte. Beide Informanten unterstreichen, dass ihre Überwachung primär den Kommunisten galt. Der zweite Informant, dessen Aufgabe Beschattung war, wusste wenig über den gewöhnlichen Dienst der Organisation. Nach seiner Auffassung war der Apparat davon geprägt, als Bereitschaft im Bedarfsfall mobilisiert werden zu können. Die Geschichte von «Samfundsvernet» liegt noch im Dunkeln. Der klandestine Charakter erschwerte es, Licht in dieses Dunkel zu bringen.

Informationen können an das «Prosjekt Paramilitær Organisasjon», Boks 111, N-2851 Lena, geschickt werden.

*

Im Anschluss an Karsruds Artikel werden Schreiben von «Samfundshjelpen» und «Samfundsvernet» an einen grösseren Industriebetrieb in Oslo veröffentlicht.

Per Madsen: Neutrality and Compliance

Martin Rasmussen Hjelmen, a victim of collaboration between Scandinavian police authorities and Gestapo in their struggle against Comintern's illegal activities during the 1930's.

After Hitler's seizure of power in 1933 The 3rd International intensified its struggle against nazism and fascism. The struggle was conducted on several levels. The least known are the illegal activities, led by the former member of the German Reichstag Ernst Wollweber.

From the outbreak of the Spanish Civil War in 1936 until the autumn of 1939 Wollweber organized a series of dynamite actions against German and Italian merchant vessels. Many of those who took part in these activities were connected with The International Seamen and Harbour Workers Union. Also Norwegians took part, one of them was Martin Hjelmen. This article reveals that Scandinavian police and German security police at an early stage wanted to make common cause in breaking up Wollweber's sabotage organization. The collaboration was far-reaching, and culminated with The Swedish authorities extradition of Martin Hjelmen to Gestapo in 1941. He was sentenced to death and executed in 1944.

Knut Kjeldstadli: Blacklists and registers – «a terrible weapon against a defenceless worker»

During the last hundred years Norwegian employers have devised various systems for spying on, registering and reporting on their employees. We may distinguish between three stages.

From the last quarter of the nineteenth century they used a simple and straightforward system of testimonials. Workers were given marks in special booklets which were to be presented when they applied for a post. According to the first nationwide tariff agreement of 1907 this system was to be abandoned. However, it immediately reappeared, but secretly.

Thereafter the national organizations of capital set up blacklists of unwanted workers which were distributed to enterprises. We know of three such systems for registering «troublemakers». One was used within the various construction sices of the state (railway and road construction) and commenced around 1893. Another was organized by the mining capital from 1907. The iron and steel industry constitutes our third example. Their register from 1907/08 represents the most advanced stage, as it comprises *all* Norwegian iron workers.

The surveillance had a double purpose. The main point was to «pull out the weeds». The reasons for being persona non grata ranged from criminal activity, laziness and lack of attendance to insubordination and trade union and political militancy. In addition the register of the iron and steel employers was intended to prevent wages from sliding upwards. A worker looking for work had to show his register card which gave information from his last employer about his hourly payment. This was checked in the central register. The worker should not be hired at a higher wage than he had obtained in his last job.

These intelligence services were active until at least 1930. Also the 1970's have witnessed Norwegian cases of bosses' spying and «Berufsverbot».

Medarbeidere i dette heftet:

Per Ole Johansen (1945): Sosiolog. Førsteamanuensis ved Institutt for kriminologi og strafferett ved Universitetet i Oslo. Har gitt ut *Menstadkonflikten 1931* (Oslo 1977) og artikler i TFAH. Arbeider med norsk mellomkrigshistorie.

Eivind Karsrud (1952): Cand.philol. Lektor ved Lena ungdomsskole. Har skrevet «*Når du intet har å betale med . . .*» *Tvangsauksjoner i Østre Toten i 1920- og 30-årene* (hovedoppgave i historie 1980) og artikler i lokalhistoriske årbøker og tidsskrifter. Har vært tilknyttet Toten Museum og Fylkeskonservatoren i Østfold/ Borgarsyssel Museum i Sarpsborg.

Knut Kjeldstadli (1948): Historiker ved Universitetet i Oslo, forskn. stip. (NAVF). Har bl.a. gitt ut «*Arbeider, bonde, våre hæere . . .*» *Arbeiderpartiet og bøndene 1930 – 1939* (= TFAH 2/1978), og en rekke artikler i TFAH, andre tidsskrifter og bøker. Med i redaksjonen for TFAH.

Per Madsen (1947): Ansatt i Riksarkivet. Arbeider med hovedoppgave i historie om den norske Folkedomstolen.

Arnt-Erik Selliaas (1948): Cand.mag. (sosiologi, historie, norsk), lærer ved Ski ungdomsskole. Arbeider med en hovedoppgave om norsk overvåkingspoliti i tida 1935 – 40.

Helge Skaar (1955): Cand.philol. Lektor i videregående skole. Har skrevet «*. . . med klokskap og med maatehold, men med sikker og fast haand . . .*» *En undersøkelse av teknisk nødhjelp før og under jernbanestreiken i 1920* (hovedoppgave i historie, 1981).

FAKKELEN

AOFs blad for kunnskap og kultur

Tidsskriftet FAKKELEN, et organ for kunnskap og kultur, er et seriøst tilbud til alle som ønsker å holde seg orientert om hva som skjer innenfor temaene voksenopplæring og kultur.

Tidsskriftet som utkommer med 8 nummer pr. år, hvert på minimum 48 sider og ofte med spesialbilag, er trykt i flere farger og har et rikt og variert innhold:

Artikler med aktuelle synspunkter på voksenopplæring og kulturpolitikk, reportasjer, debattinnlegg, informative orienteringer fra utsendte medarbeidere i andre land, journalistiske «portretter» av kjente kvinner og menn i det offentlige liv, faglig stoff, kunst- og litteraturomtaler, intervjuer osv.

FAKKELEN ER UUNNVÆRLIG FOR ALLE SOM VIL FØLGE MED I NORSK KULTURLIV!

Abonnement bestilles ved bruk av kupongen nedenfor eller på telefon: (02) 40 12 54

ABONNEMENT FAKKELEN 1982 KR. 50, -
ANTALL

Navn:

Adresse:

Poststed:

Kupongen sendes: FAKKELEN
Storgt. 23 C
OSLO 1

TFAH i 1983

I året som kommer vi til å ta opp ARBEIDSLØSHET

- Hvem var de arbeidsløse og hvordan reagerte de på arbeidsløsheten?
- De arbeidsløses foreninger
- Arbeidsløshet og fascismen
- Arbeidsløse på «hungermarsj»
- De arbeidsløse som revolusjonært potensial?

Arbeiderboliger og arbeiderbevegelsens boligpolitikk

TFAH inneholder dessuten debattinnlegg, forskningsrapporter, bibliografier og historiske dokumenter.

TFAH NR. 2/1982

Overvåkning

Politisk overvåkning

- Per Ole Johansen** Da Generalstaben var overvåkningspoliti
- Arnt-Erik Selliaas** Politisk politi i Norge 1914-1937
- Helge Skaar** Kontoret for den frivillige arbeidstjenesten
- Eivind Karsrud** «De frie menns bål». To vestkantminner om overvåkningen i «Samfundsvernet»
- Per Madsen** Nøytralitet og ettergivenhet
- Knut Kjeldstadli** Svarte bøker og seddelkataloger
– «et fryktelig våpen mot en helt forsvarsløs arbeider»
- Hovedoppgaver**
Summaries/Zusammenfassungen

